

9(566)

254

Гипотеза и ее следствия
в теории чисел

Уч. зап.

1900 г.



Հրատարակիչ Վ.Ա.Գ.ԻՆՍ.Կ. Ս. ԲԻԻՐԱՑ

ՄՆԱՑԱԿԱՆ ՍԷՄԵՐՃԵԱՆ

(ԶԷՅԹՈՒՆՑԻՆ)

9(566)

254



1971 P.

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1958

ԶԵԹՈՒՆԻ ԱՆՑԵԱԼԵՆ

ԵՒ

ՆԵՐԿԱՅԷՆ

Ս. Հ Ա Ց ՈՐ



Տպագր. ԶԱՐԵՀ Ն. ՊԷՐՊԷՐՅԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ, 1909

MICROFILM DEPARTMENT
321 WASHINGTON ST
BOSTON, MASS.

ԵՊՀ գրադարան

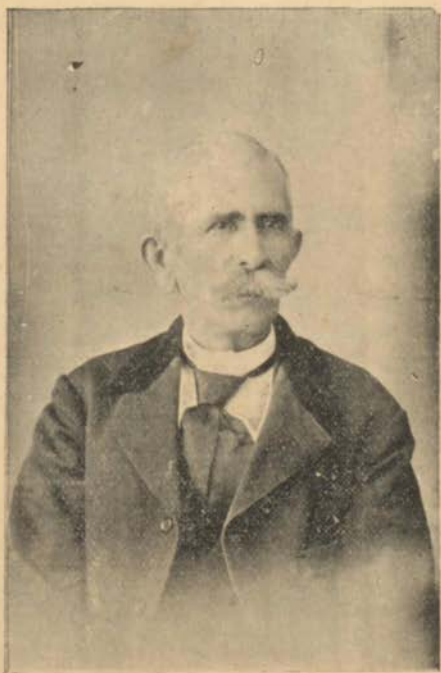


SU0154587



~~46866~~

63268







Ա.

ԶԵԹՈՒՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

ԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ կ'ըսէ թէ Զեթունի նախկին բնիկները՝ Յոյներ էին, որոնք բիւզանդական կայսրութեան օրով հիմնած էին այդ փոքրիկ բերդաքաղաքը և զոր կոչած էին Յուլիոպոլիս, անտարակոյս Յուլիանոս կայսեր անունով: Այս աւանդութեան ո՛ր աստիճան ստոյգ ըլլալը չենք կրնար երաշխաւորել, բայց շրջաւերջ աւելի յայտնի, աւելի՛ շօշափելի փաստ մը կայ, որով կարելի է ապացուցանել, թէ՛ Զեթուն նախալէս Յոյներէ բնակուած է: Եկեղեցիներուն որմերուն մէջ գետեղուած արձանաքարերէն մէկ քանիները դեռ ինչպէս, օրինակի համար, Ս. Յակոբ Մծրնայ Հայրապետի անունին նուիրուած եկեղեցիին մէջինը, որ յիշարէն է, և կը հաստատէ մօտաւորապէս 6 դարու հնութիւն մը, վերջին նորոգութեան միջոցին իննամով տեղաւորուած էր դարձեալ որմի մը մէջ ու անվթար պահուած կը մնար, մինչեւ 1887 ի Մեծ Հրդեհը, որ լափեց, մոխիր դարձուց Զեթունի բոլոր եկեղեցիները: Այսօրուան կեդրոնական վարժարանին շէնքը՝ բարձրացած է Ս. Յակոբի աւերակներուն վրայ:

Զեթունի բոլոր եկեղեցիներն ու մատուռները,

մինչև մօտ ժամանակներս, գրեթէ հազիւ մէկ դար, առաջ, յունական եկեղեցիներու ձեւը պահած էին, մանաւանդ խորանները, վերջին նորագութիւններէն, եւքն է որ հայկական ձեւի վերածուեցան:

Արդ, աւանդութիւն մը կը պատմէ թէ՛ Զեթունի, առաջին հայ գաղթականները, որոնք կը կարծուի թէ՛ Եզեսիայէ եկած ըլլան հոն, եօթը ընտանիքներէ կը բաղկանային և Զեթունի մէջ Յոյն բնակչութիւն, մը գանկելով, իրենք, հիւսիսային արեւելեան անկիւնը հաստատուեր են ու իրենց համար կառուցեր են Ս. Լուսաւորիչ անունով մատուռ մը, որուն վրայ, դարեր ետքը, շինուած է հիմակուան Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին: Այսպէս, Զեթունի առաջին հայ բնակիչները՝ Եէնիտիւնեա կոչուած վերի թաղին մէջ հաստատուած են իրենց բնակութիւնը:

Յետոյ, երբ Անի քաղաքը թուրանդական կայսրութեան ձեռքը կ'անցնի, Բագրատունեաց այդ մեծ տատանը կըսկսի պարպուիլ Հայերէն, որոնք Փոքր Ասիոյ գանազան կողմերը կը գաղթին, ինչպէս, Ակն, Մարսուան, Վան, Զեթուն, ևն.: Թէ Զեթունցիները Անիի գաղթականներուն սերունդէն են, այդ մասին յիշատակութիւն մը կը գանհնք «Գանձ» կոչուած գրչագիր մատենի մը մէջ, որ թուականէս մօտաւորապէս 5 դար առաջ գրուած է «Գանձուսի» Ս. Կարապետի Մենաստանին մէջ և որ՝ մինչև վերջերս կը գանուէր Եաղուպեան թաղի Ս. Սարգիս եկեղեցիին մէջ: Այդ յիշատակութիւնը բաւական որոշ է և մեկին կը հաստատուի անով թէ՛ Անի քաղաքէն հատուած մը գաղթած է Զեթուն և նախապէս հաստատուած է Շէհիրճէկ, որուն աւերակները կը տարածուին հիմայ Զեթունի հարաւային արեւելեան կողմը:

Ահաւաստիկ յիշատակութենէն կտոր մը :

«Յորժամ աւերեցաւ արեայական ոստանն Անի, մասն մի յաւազանոյն ի գաղութս անկեալ ի դրունս Տաւրուսի եկին եւ ի սեղի բնակութեան իւրեանց զվայրսն ընտեցին զոր կոչեցին Անի Չոր, յանուն եւ յիւսասակ... եւն. :

Նոյն յիշատակարանին մէջ յիշուած է նաեւ թէ՛ Անիէն գաղթողներուն կարեւոր մէկ հատուածը՝ Մարսուան հաստատուեր է, եւն. :

Շէհրճէք հաստատուած Անեցիները քիչ ատենէն չէնցուցին իրենց նոր բնակավայրը, կազմելով աւագար գաղթականութիւն մը. բայց յետոյ, փորձով տեսնելով իրենց աննպաստ դիրքը, զոր չէին կրնար պաշտպանել ո՛ր և է պատահական յարձակման գէժ, կը ստիպուին գաղթել Զեթուն, ուր կը հաստատուին վերջնականապէս :

Արդէն, ինչպէ՛րքներու պատերազմներուն հետեւանքովը, գաշտային ու ծովեզերեայ կիլիկիոյ կարեւոր քաղաքները պարպուիլ կըսկսէին ու բոլոր բնակիչները, բարբարոս թշնամիներու սուրին առջեւէն հալածական, լեռնային կիլիկիոյ ամբութիւնները կ'ապաստանէին : Այս ընդհանուր խուճապի միջոցին է որ Ֆոնուզի մօտերը գտնուող Ուլնի գիւղացիներն ալ կը գաղթեն Զեթուն, ուր կազմելով ստուար գաղթականութիւն մը, բերգաբաղաքը կը յարջորջին Ուլնիա, իրենց նախկին ծննդավայրին անունով : Ուլնի գեղէն էր Ս. Ստեփաննոս Ուլնեցի նահատակը որուն անունով նուիրուած մատուռ մը կը մնայ մինչեցայսօր. հոն, տարուէ տարի ուխտի կիրթան Զեթունէն ու շրջականերէն, մահմէտական ու քրիստոնեայ ժողովուրդներ, մատաղներ կը կտրեն : Ուլնի գեղին աւերակներուն քով կը գտնուի հիմակուան Հին Գե-

ղը, Զեթունէն Յ ժամ հեռու: Այս գիւղին մէջ կ'ապրէր գեռ առաջին կէս դարուն, Ելիպարենք գերդաստանը, հաւանականօրէն Ուլնեցի Ապղղարիպեան բերդաաէրերու սերունդէն, որ հիմա հաստատուած է մօտակաները, Թէլէմէլիք գիւղին մէջ:

Ռուբենեանց հարստութեան պանծալի հիմնադիր Ռուբին իշխանը՝ Բագրատունեաց մայրաքաղաքէն մաս մը գաղթականներու հետ երբ որ կիլիկիա կարչուէ, Տօրոսեան լեռներուն մէջ իր անառիկ դիրքով հոչակաւ որ եղող Հաճըն կամ Հարգան կոչուած կիրճը կուգայ կապատանի և հան կը բնակեցնէ իր գաղթականները: Այս գաղթականներէն կարելոր հաստուած մըն ալ կուգայ Զեթուն: Այսպէս հայ տարրին թիւը հետզհետէ ստուարանալով, Զեթունի բնիկ Յոյները կը պարտաւորուին թողուլ իրենց տուն ու տեղը գաղթել ուրիշ տեղեր, զերծ մնալու համար վրէժխնդիր Հայերու ճնշումներէն ու թշնամական յարձակումներէն:

Այս թուականէն կը սկսի Զեթունի Հայերուն ազատական ձգտումը և կամաց կամաց հիմը կը գըրուի անոնց անկախութեան որ պիտի տեսէ յաջորդող դարերուն մէջ, շատ քիչ անգամներ ընդհատուելով:



ՉԷՅԹՈ՞ՒՆ ԹԷ ՉԵԹՈՒՆ

Ինչպէս որ յիշեցինք, բիւզանդական կայսրութեան օրով Յուլիոսուլիս կը կոչուէր հիմակուան Ձեթունը, յետոյ Ուլնիա կոչուեցաւ, Ուլնի գիւղէն հսն գաղթած Հայերուն անունովը: Հին գրչագիր յիշատակարանները՝ երբէք Ձէյթուն անունը չեն գործածած, և ուրիշ ու է մասնազրի կողմէ ալ չէ յիշատակուած:

Սուրէնեան թաղի Ս. Ատուածածնի եկեղեցին գտնուած հին աւետարանի մը կողքը՝ Ձերուց անունը իշուած է հետեւեալ տողերով. — «Յառաջնորդութեան Ծերուն Արհիեպիսկոպոսին, յորժամ իշխէր Հեթում երէց ի Ձեթուն բերդին, ևւն. :»

Ուրիշ աւանդութիւն մը կայ, որուն եթէ հաւատ ընծայուի, Ձեթունի գաղթականութեան թիւը շատցած ըլլալով՝ բնակիչները փափաք յայտնած են իրենց հասարակաց գործերուն կառավարութիւնը յանձնելու արժանաւոր մէկու մը, ժողով գումարած են և միաձայնութեամբ իրենց մէջէն ընտրած են Սեթ անունով բարձրահասակ ու կորովի մարդ մը, զոր դատաւոր—կառավարիչ կարգած են գաղթականութեան վրայ: Ամէն անգամ որ բնակչութեան մէջ վէճ մը կը ծագէր կամ դատ մը կը բացուէր, այդ նորընտիր դատաւորին կը դիմէին, Սեթին, որ արդարութեամբ կը վերջացնէր վէճը: Սեթին համբաւը շուտով կը տարածուի չրջակաները, օտար ազգէ մարգիկ ալ կը դիտեն անոր և գոհ սրտով կը մեկնին: Այսպէս, բո-

վանդակ գաւառին բնակիչները, վէճի մը պարագային, իրարու խորհուրդ կուտային գիմել Սեթին, և կըսէին. «Սեթի՛ն գացէ՛ք»։ Ու այս յորջորջումը կրկնուեցաւ այնչափ անգամներ որ՝ երկրին անունն ալ Սեթին կամ Զեթին, և աւելի յետոյ Զեթուն կոչուեցաւ, ինչպէս որ կը գտնենք 1515 թուականը կրող յիշատակարանի մը մէջ։

Հարկ չկայ բացատրելու թէ՛ Զ և Ս տառերը՝ լծորդ են իրարու։ Հետեւաբար կրնանք ըսել Սեթուն կամ Զեթուն, որ է Սեթի տուն կամ Սեթունի, ինչպէս են Բզնունի, Ռշտունի, Արծրունի եւն. . .

Արդէն Օսմանեան տիրապետութենէն առաջ կ'ապրէր հոն հայ գաղթականութիւն մը, և իր նոր գաղթավայրը կոչած էր Զեքուն և ոչ Զեյքուն, այս վերջինը՝ թուրքերէն ըլլալով։

Այսքան պարզ, այսքան սրոշ բացատրութենէ մը վերջ՝ չենք կարծեր թէ այլեւս կտակածի տեղի մնայ և կը յուսանք թէ՛ վերջէն մտած եւ ընդհանրացած սխալ յորջորջում մը կը սրբապրուի այսուհետեւ և Հայութեան այս պահծալի հատուածին հայրենիքին կը տրուի իր իսկական անունը՝ Զեթուն։

Վերջերը, կարծես թէ արդարացնելու համար Զեյքուն յորջորջումը, բանասէրներէն ոմանք ենթադրած են թէ՛ Զեթունի շրջակաները բազմաթիւ ձիթենիներ կային, որոնք պատերազմներու ժամանակ արմատախիլ եղած են. ահա այդ գոյութիւն չունեցող ծառերուն անունն'վ կը կոչուի եզեր Զեյքուն։ Սակայն մարդ կը փորձուի հարցնելու թէ՛ ինչո՞ւ հետքը չը գտնուիր հիմայ այն պատմական ձիթենիներուն, եթէ իրօք դայութիւն ունէին. . . : Կիլիկիա ճամբորդողները պէտք է անշուշտ հանդիպած ըլլան Սիւէն Անարզարս տա-

Նոյ ճամբուն երկու եզերքները հաւատարաչափ հե-
ռաւորութեամբ անկուած թթենիներու հաստ արմատ-
ներուն, որոնք Ռուբինեանց հարստութեան ժամա-
նակ կանանչ տերեւներով կը հովանաւորէին այն եր-
կարածից ճամբան, և զորս եզիպտական արշաւանք-
ները փճացուցած են. արդեօք այդ թթենիներուն
ակնարկել կ'ուզեն Չեթունի շրջակաները ձիթատանի
մը գոյութիւնը պնդող բանասէրները :

Պ.

ՉԱՐՄԱՆՈՒՀԻ . — ՀԵԹՈՒՄ . — ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒ-
ՐԱՏ ԴԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

Չեթունի քաջ լեռնականները Ռուբինեանց իշ-
խանութեան ատեն մասնակցած են շատ մը պատե-
րագմներու : Պատմութեան մէջ յիշուած Գօզ վասիլը՝
Քեսուն գաւառի հռչակաւոր իշխաններէն էր, որ
Չեթունի կողմերը, դէպի հարաւ-արեւելք չորս ժամ
հեռաւորութեամբ, հիմակուան Բերդուս (Բերդից)
գիւղը կը բնակէր ու կ'ասպատակէր գաշտայլն կի-
լիկիոյ գիւղերն ու քաղաքները : Չեթունի լեռները,
հողն ու քարը, օգն ու ջուրը՝ դիւցադնութեան, հայ-
րենասիրութեան, անկախութեան ոգի կը ներշնչին
իրենց բնակիչներուն, առանց սեռի խարստեան :
Չեթուն իրաւամբ կոչուած է Հերոսներու Քնարան,
Արծուի Բոյն, որովհետեւ իր ծոցը սնուցած է մէկէ
աւելի անձնուէր հերոսներ ու հերոսուհիներ : Հերո-
սուհիներուն մէջ հռչակաւոր է Չարմանուհին, Ռու-
բինեանց Հեթում սպարապետին տիկինը, սա՛ Գրի-

գոր անուն վատ ու դաւաճան հայու մը ձեռքով իր սիրելի էրկան սպաննումէն յետոյ, երբ կործանած էր արդէն Ռուբենեանց թագաւորութիւնը, կը փախչի կուգայ Կոկիսոնի և Ունիոյ լեռները, որոնց մէջ հինգ տարի շարունակ թափառաչըջիկ ապրելէ ետքը իր Գէորգ զաւկին հետ՝ կը յաջողի վերջապէս իր մօտ համախմբել 300 քաջ լեռնցիներ, որոնք գլուխը կ'անցնի և յարձակում կը գործէ Թուրքերուն վրայ, կը յաղթէ և կը տիրանայ Կապանի, ուր կիշխէ 65 տարի: Այս հերոսուհիին գերեզմանը չը գիտցուիր թէ ո՛ւր է, բայց տեղացիները կը պատմեն աւանդութեամբ թէ՛ Զարմանուհին Զեթունի տէրն է եղեր, և օր մը իրեն հիւր եկած վաթսուն թուրք հեծեալներու սեղան հաներ է լոկ մրգեղէններով ու անուշէղէններով, առանց ուրիշ կերակուրի: Լեռնային Կիլիկիոյ այս հերոսուհին անմահացնելու փափաքով՝ Զեթունցիները, նաեւ բոլոր շրջակայքի գիւղացիները սովորութիւն ըրած են ԶԱՐՄԱՆ անունով մկրտել իրենց աղջիկները, ինչպէս որ մինչեւ այսօր այդ անունով կիներ խիստ շատ կան հոն:

Յիշեալ Զարմանուհի տիկնոջ զաւկին՝ Գէորգին սերունդէն էր Հեթում, ուսեալ և սրտոտ քահանան, որ կ'իշխէր Զեթունի բերդին, և կը քահանայագործէր Սուրէնեանց թաղին Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ: Այս այն Հեթում քահանան է, որուն համար կը պատմուի թէ՛ չկրնալով հանդուրժել իր ժողովուրդին վրայ ծանրացած տուրքերուն, ոտքը հողաթափ մը, մինչեւ Կ. ՊՈԼԻՍ ճամբորդած և յաջողած է ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Դ.էն հրովարտակ մը ձեռք բերել, որուն բնագրին պատճէնը ստորեւ կը գնենք, թարգմանութեան հետ:

زیتون قصبه سی طاشلق اولوب کنیش اراضیسی

بولندیغندن اداره تعیشلری ایچون کوجلک چکملری و حنطه
 شعیر و جمیع حبوبات طشره لردن کلمسی ایجاب ایتدیکی درکار
 اولدیغندن ممالک محروسه مده بولنان جمله تبعه مدن مرعش
 سنجاغنه تابع زیتون قصبه سی مستناطوتیله رق تادیه ایده چکلری
 خراج ویرکوسندن نفو شاهانم اولمشدر. یالکز سنوی
 مقطوع ویرکولری اونیش بیک غروش اولوب بومقدار آقچه
 نیده یاسوفیا جامع شریفک متولیسنه تادیه اولونسوز که
 قندیلره زیتیاغی آلوب جامع شریفه نورلمعان اولسون. اونیش
 بیک غروشده کندو کلیسارینه ادا ایلسونلر ینسه قندیلر
 ایچون عبادتخانه لری مذور اولسون. کرک آیا صوفیا جامعنه
 و کرک کندولرک کلیسارینه وقف صایلسونلر بشقه هیچ
 بر حکمدار مناخله ایتمسون توجه شاهانمه نائل اولان
 زیتونه و دخی عثمانلی مامورین درون قصبه ده بولنسون
 همده عثمانلی ماموریندن بریسی یوللیقده قصبه یه تصادف
 ایدر ایسه او سیاح درون قصبه ده یاتمیوب شهرک طیشاروسنده
 یاتسون شویله که ویرمش اولدیغم استثنائیت و استقلالیه هیچ
 بر طرفدن خلل کلیوب کندو کندولرینی اداره ایلسونلر
 شویله بیلهلر علامت شریفه ده اعتماد قیله لر

سنه سته و ثلثین و الف فی شهر الشوال ۲۹

مراد

استانه استانبول

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Յայտնի է թէ՛ Չեթուն գաւառակը քարքրուած է և ընդարձակ հողեր չունի, այնպէս որ ժողովուրդը իր ապրուստին համար կը նեղուի և կ'ստիպուի ցորեն, գարի, և ուրիշ արմատիքներ դրսէն բերնլ տալ. ուստի Չեթուն գաւառակը, որ Մարաշի գաւառին կը պատկանի, իմ կայսերական երկիրներուս մէջ ապրող բոլոր հպատակներուս մէջէն բացառութիւն կազմելով զերծ կը կացուցանեմ զինւորական տուրքէն, զոր պարտաւոր էին վճարել կայսերական գանձուն, միայն տարուէ տարի սրոշեալ տուրքերնին 15,000 դահեկան է. և այս գումարը թող հատուցուի Այա Սօֆիա մըզկիթին հոգաբարձուին, որպէս զի կանթեղներուն ձէթ առնուելով՝ մզկիթը լուսաւորուի. 15,000 դահեկան ալ՝ իրենց եկեղեցիներուն թող վճարեն դարձեալ կանթեղներուն համար, որպէս զի իրենց աղօթատեղիները լուսաւորուին: Թէ՛ Այա Սօֆիա մզկիթին և թէ՛ իրենց եկեղեցիներուն պատկանեալ կաւուածք թող համարուին. ուրիշ ո՛չ մէկ թագաւոր թող չի միջամտէ իմ կայսերական համարմանն արժանացող Չեթունի, նոյնպէս գաւառակին մէջ թուրք պաշտօնեաներ թող չը գանուին, և եթէ թուրք պաշտօնեաներէն մէկը ճամբորդութեամբ այդ գաւառակին հանդիպի՝ այն ճամբորդը քաղաքին մէջ չպիտի պառկի, այլ քաղքէն դուրս տեղ մը պէտք է պառկի, այնպէս որ իմ տուած բացառիկ և ինքնավար դրութեան և ոչ մէկ կողմէ վնաս չհասնի. իրենք թող կառավարեն իրենք զիրենք Այսպէս թող գիտնան, սըրբազան կնիքիս թող վստահին: Յամին 1036, Կ. Պոլիս, Շէվվալ ամսոյ 29:

ՄՈՒՐԱՏ

Այս հռչակաւոր հրովարտակին տրամադրած 15 հազար դրուշի գումարը, որ յետոյ 24,000ի բարձրացաւ, ամէն տարի, հաւատարիմ անձի մը ձեռքով կ'Պօլիս կը դրկուէր ու կը յանձնուէր Այա Սօֆիա մըզկիթին վերատեսչին: Սակայն, երբ որ Ազիզ բաշայի պատերազմէն վերջը Զեթունի մէջ կառավարութիւնը ստքը դրաւ, ժողովուրդը կեղեքելու և երկիրը փրճացնելու ծառայող նոր ու ծանր տուրքեր դրուեցան և անկէ ի վեր երբէք չյարգուեցաւ երջանկայիշատակ Սուլթան Մուրատ Գ.ի հրովարտակը: Ափսոս որ կ'Պօլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանը՝ դեռ մինչև ցարգ անտարբեր կը գտնուի, և այդպիսի թանկագին հրովարտակի մը գործադրութեան մասին և ոչ մէկ ձեռնարկ չընենք...: Արդէն միւս կողմէ դիպուածն ալ շատ անգութ եղած է Զեթունի հանդէպ: 1884ի հրդեհին մէջ այրեցաւ այդ հրովարտակը, ինչպէս նաև Գող վասիլի Աւետարանը, և ուրիշ շատ մը չքնաղ հնութիւններ:

Մեր նպատակը՝ Սուլթան Մուրատ Գ.ի հրովարտակին պատճէնը հրատարակելով՝ քրքրել չէ՛ հինցած հաշիւները, և ո՛չ ալ նորոգել կէս-անկախ լեռան մը պահանջումները: Պատմութեան մէջ պիտի մնայ այդ հրովարտակը, իբրև պարծանքի կոթող մը Սուլթան Մուրատ Գ.ի պէս վեհանձն, հպատակասէր ու երկրին իրական բարիքներուն ցանկացող վեհապետի մը անմահութեան: Եթէ պէտք է կոթնիլ հրովարտակներու պաշտօնական խոստումներու, Զեթունի առանձնաշնորհումները գործադրել տալու համար, 1896ի Յանձնառութիւնները կան, եւրոպական վեց մեծ տէրութեանց ու Օսմ. կայսեր ներկայացուցիչներուն կողմէն ստորագրուած:

Ո՞րը գործադրուեցաւ այդքան հանդիսաւոր յանձնառութիւններուն :

Կարճ բացատրութիւն մը սակայն յիշեալ հրովարտակին մէջ տիրապետող ոգիին վրայ :

Բարի, արդարասէր ու երկիրը հայրարար կառավարելու տրամադրութիւններով օժտուած վեհապետ մըն է, որ տեղական պայմաններն ու հոն ապրող զանազան ցեղերուն հակամարտ շահերը նկատի կառնէ և իրրեւ դարման՝ այդ հրովարտակը կը շնորհէ :

Զեթուն ապառաժուտ է, ժողովուրդը աղքատ է, չկրնար կայսրութեան միւս մասերուն հասեմատութեամբ վճարել տուրքերը, հետեւաբար, անփոփոխելի, հաստատուն գումար մը կ'որոշէ, զոր Զեթունցիները պարտաւոր պիտի ըլլան տարուէ տարի իրենց ձեռքով վճարելու, անոր ալ կէսը՝ Այս Սօֆիայի մըզկիթին ու միւս կէսը՝ Զեթունի եկեղեցիներուն կանթեղներուն համար: Յետոյ, հետաքրքիր՝ իր ընդարձակ երկրին մէջ ցանցնուած այլազան ժողովուրդներու բարքերուն ու սովորոյթներուն, կը տեղեկանայ թէ՛ Զեթունի մէջ երբեմն թուրքեր ուզեր են տեղաւորուիլ, ճնշումներ ու կեղեքումներ ի գործ դնելու թագուն գիտումներով, թէ՛ լեւնցիներու անկախ նկարագրին ու հնաւանդ սովորոյթներուն գէժ նախատինք մը պիտի նկատուէր այդ կարգի բռնաւորներու ներկայութիւնը, կ'արգիլէ բացարձակապէս անոնց մուտքը Զեթունի մէջ :

Այս հրովարտակին մէջ աչքի զարնող ուրիշ պարագայ մըն ալ կայ, զոր կ'արժէ ի վեր հանել : Զեթունի տեղական բացառիկ պայմանները հասկցուած ըլլալով, Սուլթան Մուրատ Գ. յարմար կը դատէ այդ զուտ հայ գաւառակը՝ կապել ուղղակի Մայրաքաղա-

քին, Բ. Գուգին հետ, Մարաչի տեղական իշխանութեանց քմահաճոյքէն ու կամայականութենէն զերծ պահելով զայն: Գարեր հտքը, ահա՛ միեւնոյն իրականութիւնը կը ցցուի մեզի դէմ այսօր, և օգտակար զաս մը կրնայ ծառայել մեր երկրին կառավարութեան վերին հսկողութիւնը ստանձնող Միութեան և Յառաջգիմութեան Գօծիթէի վարիչ Մարմնին որ դեռ կը յամառի պնդել թէ՛ Օսմ. կայսրութեան նահանգներուն անբարեկարգ ու խառնակ վիճակը կարելի է բարելուել կեդրոնացում կոչուած փաստ ու նեխած դրութեան մը կիրառութիւնով:

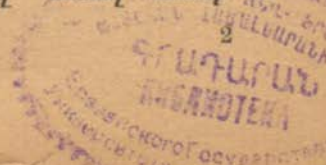
Մէկ արդար վեհապետի բարի կամքը՝ դարեր առաջ լուծած է Հայկական հարցը, տալով տեղական առանձնաշնորհումներ:

Պ.

Զեթուին . — ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ . — ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ ՔԱՐԵՐԸ

Զեթուն՝ Հայոց Մոցէն, այսինքն Աղեքսանդրեակ (Իսկէնտէրուն) քաղաքէն ջորիի շնթացքով 46 էամուան հեռաւորութեան մը մէջ, ծովուն մակերեսէն 3500 ոտք բարձրութեամբ, լեռնոտ, ապառաժուտ իրքով, Մարաչի հիւսիսային արեւմտեան կողմը, և Կիլիկեան մայրաքաղաք Սիսի արեւելեան հիւսիսային կողմերը, 33 ժամ հեռու, Հալէպի նահանգին տակ գաւառակ մըն է: Իր շուրջի լեռնաշղթաները սնական պարխապ մը ձեւացուցած և անօր տուած են անառիկ բերդի մը հանգամանքը, թէև դիրքը՝ Հալէպի դիրքին հետ բաղդատելով՝ նուազ ամուր ու

Զեթուն



պաշտպանուած կը համարուի :

Զեթուն բերդաքաղաքը կը բաղկանայ մօտաւո-
րապէս 1000 տուներէ, զուտ Հայ, մէջի 24 թուրք
ընտանիքները 1836ին գաղթած ըլլալով, մեծ պատե-
րազմին հետեւանքով : Իւրաքանչիւր տուն առնուազն
ութ անդամ հաշուելով՝ Զեթուն կը պարունակէ 12800
ընակիչ, մեծ մասով արու սեռէն : Շրջակայքի գլխա-
ւոր գիւղերուն մէջ ալ կը գտնուի գրեթէ նոյնչափ
թիւով զուտ հայ բնակչութիւն մը : Թէ՛ Զեթունի ի
թէ իր գիւղօրէններուն վրայ յետոյ պիտի խօսին.
մանրամասնօրէն, տեղագրական և վիճակագրակա
ընդարձակ ծանօթութիւններով :

Գաւառակին սահմանները՝ Հիւսիսէն Էրինեֆ չէր
քէզ գեղը կամ Էսկն սերէ պողազը, Զեթունէ 1
ժամ հեռու, Արեւելքէն՝ Մալաթիա թուրք գեղը՝
ժամ հեռու. հարաւէն՝ Արեգնի Եկանինք գեղը՝
ժամ հեռու. իսկ արեւմուտքէն՝ Չուզուր Հիւսար (Հի
Կանչին) թուրք գեղը՝ 10 ժամ հեռու :

Զեթունի բարձրաւանդակին գլխաւոր լեռներ
հիւսիսէն՝ Չըրլի, Պերիս, Սաղսալ, Աղան արբ և Եկ
Գարսաւ. Արեւելքէն՝ Պերդինկայ, Մալըլը և Աւագ
Հարաւէն՝ Կուռեսիսի լեռը, համանուն բերդով. իսկ
Արեւմուտքէն՝ Սօլագ Տէսէ լեռը : Այս լեռներուն
մէջ նշանաւոր է Պերիա իր բարձրութեամբ, ծովուն
մակերեսէն 4500 մէտր, և իր երկաթէ անսպաս հա
քով, զոր Զեթունի քանի մը հարուստները կը բ
նեցնէին մինչև վերջին տարիները, նահապե
կան պարզ միջոցներով :

Յետոյ կուգայ Եէտի գարտաշ լեռը, որուն ստ
րտէն կը բխին համանուն եօթնակնեան աղբիւրները.
ասոնք միանալով ուրիշ շատ մը ջուրերու հետ, Շ

զըր գետակը կը կազմեն: Աշուղներէն ոմանք երգած են ասոնց բնական գեղեցկութիւնները, թրքարար-բառ ոտանաւոր բանաստեղծութիւններով:

Զեթունցիները մասնաւոր յարգանք մը, պաշտում մը կը տածեն հանդէպ կարգ մը վիթխարի քարերու, որոնք իրենց համար նուիրական սրբութիւններ կը նկատուին, և ասոնք են. — Աբրնը Քարսոկ կամ Անբանի քարակ, խոշոր քար մը, Զեթունի հիւսիս-արեւելքի կուշտը պառկած, որուն գագաթը անկուած կայ երկաթէ օծեալ խաչ մը, խիստ վաղեմի ժամանակներէ ի վեր: Ամառները զովանալու համար այս ապառաժին շուքը կուգան կը նստին անգործ մարդիկներ: Սոլուր քոռ կամ Սոլոր քար, Զեթունի Հիւսիս-արեւմուտքի կուշտը, գրեթէ 5—6 վայրկեան հեռու, ինչպէս է Անբանի Քարտակը, նոյնպէս վրան երկաթէ խոշոր խաչով մը: Տափակ Քար կամ Տափոկ Քոռ, հարաւային կողմը, Զեթունի գիմացը, վրան ձիու ոտքի հետքերով. Ս. Սարգիսի ձիուն կոխած տեղերը կը դաւանի միամիտ ուամիկը: Թոզլեց քար հարաւ-արեւելք, Պուշախցոց մոտ կամ Բլուր, արեւելք, Ղուլթո կամ Մարսկոց հարաւային-արեւմուտք:

Զեթունցիները կը յարգեն ու կը պաշտեն բոլոր այս քարերը, զորս կը նկատեն անանցանելի պատնէշներ. և իրօք, ա՛յնքան բազմաթիւ կռիւններու մէջ գէթ անգամ մը չէ՛ պատահած որ թշնամին յանգզնած ըլլայ անցնելու այդ սահմանները:

ՉԵԹՈՒՆԻ ԹԱՂԵՐԸ . — ՉՈՐՄ ԻՇԽԱՆՆԵՐՈՒՆ

ԻՄԳՆՈՒՄԸ ԵՒ ԻՐԵՆՅ ԻՐԱԽՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Բնական ամբուսթիւններով ու սրբագործուած պատնէշներով պահպանուած այս քաղաքը, որ գրեթէ քառակուսի ձեւ մը ունի, հիմնուած է ժայռերու վրայ ու կը բաժնուի չորս թաղերու .

1. Շօվրոյեան քաղ կամ Պօզպայիւր, արեւելքի կողմը, որուն արեւելքէն դէպի հարաւ քերելով կ'անցնի Չոր վտակը, ձմեռը հեղեղ, ամառը կէս մը ցամքած :

2. Եաղուպեան քաղ կամ Քարկրլար, հարաւի կողմը, որուն հարաւի եզերքէն կը քերէ կանցնի Չորը, եւ որուն արեւմուտքի ծայրը ձգուած է Շուղրի կամուրջը :

3. Եկնիսիւնեա քաղ կամ Վերի քաղ, հիւսիսի կողմը, Քարծայր լեռ ժայռին ստորոտը, որուն արեւմուտքի կողէն քերելով կ'անցնի Շուղր գետակը, իսկ արեւելքէն՝ Չորը :

4. Սուրեմեաց քաղ կամ Միջին քաղ, եէնիաիւնեայ, Եաղուպեան ու Շօվրոյեան թաղերուն մէջտեղը, այս թաղին արեւմուտքի կողմը կը բարձրանայ Զեթունի Բերդը, որուն ստորոտէն քերելով կանցնի Շուղր գետակը :

Այս չորս թաղերու իւրաքանչիւրը կը յորջորջուի իր վրայ իշխող Հայ իշխաններուն մականունովը, որոնք իրենց հանճարով, քաջութեամբ ու հայրենասիրութեամբ մեծ հռչակ հանած են :

Ահաւասիկ թէ ինչպէս ծագում առած են Զեթունի չորս իշխանները . որոնք այս առանձնաշնորհեալ Հայ Լեռին հիմնադիրները կը նկատուին :

Սուրենեանց իշխանութիւնը հնագոյնն է և կը սկսի 15¹⁵ին . բերդին առաջին բնակիչներէն Սեթով , որու եղբօրը՝ Սուրենեան իշխանին անունէն ստացած է իր յորջորջումը : Ինչպէս ըսինք , ամենահին իշխանութիւնն է ասիկայ , ըլլալով բերդին սեփական տէրը : Մինչեւ հիմայ հոն կը բնակին ասոր սերունդէն 50 ընտանիքներ , որոնք եօթը ճիւղեր ունին , Սուրենեանք—Սեթեանք—(Բասելասեցի)—Կէլիկեցի—Մհի Վարդիվրեցի—Ագապաեցի—Թումիկուի :

Եաղուպեանց իշխանութեան հիմնադիրն եղած է Յակոբ անունով մարդ մը , որ 1780ին Զեթունի վրայ արչաւող էօմէր բաշան սպաննեց տարօրինակ միջոցով մը և զարմանալի ճարպիկութեամբ մը : Մանրամասնութիւնը պիտի պատմենք իր կարգին :

Յեկեղեցեաներուն իշխանութիւնը՝ սկիզբները Արարդեան ցեղին կը պատկանէր , սակայն յետոյ , Զեթունի եկեղեցական ու աշխարհական երեւելիներուն համահաճ հաւանութեամբ՝ յանձնուեցաւ Եէնիտիւնեայ հաճի Ղազար ազայի հօր (որուն անունը դժբաղդարար գեռ անձանօթ մնացած է) . որովհետեւ կապանի խուժանապետներէն համբաւաւոր թուրք հարստահարիչ մը սպաննելով՝ ձեռքէն ազատեց հայ հարս մը 1790ին :

Ինքը եկաւ Արեգին , իօկ հօրեղբօրորդին՝ Հաճըն փախաւ : Այս սպաննութիւնը , յաջողութեամբ գլուխ հանելէ ետքը՝ իրենք իրենց ըսեր են «Յեկեղեցի սիւնեայա կէլիկ» ասկէ՝ Եեկեղեցայ մականունը : Շօվրոյեան իշխանութիւնը կը սկսի 1800ին , Հա-

ճի Սահակ Շօվրոյեանէն, որ մեծ անուն հանած է Գալէնատէր բաշային դէմ մղուած պատերազմին մէջ և ամիս մը շարունակ ապուր (սովրայ) խմցուցած է կռուող ազքատիկ ժողովուրդին, ասկէ՝ Շօվրայեան մականունը:

Զ.

ԶԵԹՈՒՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՆԵՐԸ, ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԸ. —

ԶԵԹՈՒՆՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ ՈՒ ՊԱՏՐԻԱՐԲՆԵՐ.

— ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐ

1600 տունէ բաղկացած Զեթուն քաղաքը զուտ հայ և կրօնքով լուսաւորչական է: Ունի այժմ՝ չորս եկեղեցի, — Ս. Աստուածածին՝ Սուրենեան թաղի մէջ, Ս. Սարգիս՝ Եաղուպեան թաղի մէջ, Ս. Յովհաննէս՝ Շօվրոյեան թաղի մէջ և Ս. Լուսաւորիչ՝ Ենի-տիւնեա թաղի մէջ: (Թէեւ փոքր մատուռներ կային, բայց մեծ հրդեհին այրեցան, այն է՝ Ս. Հրեշտակապետ, Ս. Պարսամ, Ս. Թորոս, Ս. Պօղոս-Պետրոս ինչպէս և Ս. Յակոբ մեծ եկեղեցի): Ասոնց իւրաքանչիւրն ունի մէյրէկ Իախակըթարան դպրոց իր մօտ, ու մէկ աղջկանց վարժարան: Վերոյիշեալ Ս. Յակոբ անուամբ մեծ եկեղեցին մեծ հրդեհի ժամանակ այրելով՝ տեղը հրկիզելոց օգնող մասնաժողովին կողմէն զրկուած դրամական նպաստին շնորհիւ գեղեցիկ վարժարան մը կառուցուեցաւ կեսարացի Գուլումճեան Քերովրէ էֆէնտիի հսկողութեամբ:

1866—67 թուին թէեւ կրօնական բաժանում մը մտաւ Զեթունի մէջ, մի քանի տուններ կաթալիկութեան, մի քանի տուններ ալ բողոքականութեան յա-

ընելով, սակայն ասոնք երկար ատեն չունեցան իրենց յատուկ կրօնական ո՛ր և է հաստատութիւն, վասն զի շատ սակաւաթիւ են, գրեթէ ՉՈսկան տուն:

Չորս իշխաններուն իւրաքանչիւրը կիշխէր լո՛ւկ իր թաղին վրայ, իր սահմանէն (1) դուրս չունենալով ո՛ր և է ազգեցութիւն, իրենց թաղին, իրենց սահմաններուն մէջ ամենազօր էին, իրաւունք ունէին իրենց հպատակներուն կեանքին վրա՛յ անգամ այսպէ՛ս, օրինակի համար, շնացող այր մը կամ կին մը, եթէ երեք անգամ խրատուելէ և ազգարարութիւն ստանալէ ետքը դարձեալ անսաստէր ու շարունակէր իր ազատու ընթացքը, իշխանին հրամանով անմիջապէս կը սպաննուէր: Իսկ եթէ թաղին մէջէն մէկը մարդ մը սպաննէր, ուրիշ կերպով չէր կրնար ազատուիլ, բայց միայն իր թաղէն ուրիշ թաղ մը փախչելով և նոյն թաղին իշխանին պաշտպանութեանը տակ մտնելով: Այս պարագային, 12 «գապատայի»ները, որոնք ամեն կարեւոր խնդիրներու մէջ կընկերանային իշխանին իրրեւ խորհրդական ու զինակիր կերթային փախըստական մարդասպանին տունը, հիմնայատակ կը քանդէին զայն իրենց իշխանին հրամանով, ու այս կերպով գոհացում տուած կ'ըլլային սպաննուածին

(1) Չորս իշխանները, 1865էն առաջ, բացի Չեթունէն, կը տիրէին նաեւ շրջակայ գիւղօրէններուն. ահա՛ իրենց իշխած գիւղերը. — 1. ՍՈՒՐՈՆԵԱՆ՝ Ղօզճուղազ, Հաճի Տէրէ, Թանըր (Թուրք) ու Տէօնկէլ: — 2. ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ՝ Աւագաւ, Խերէէղաճ, Ղոււր. Գարու Գայա: — 3. ԵՆԵԻՏԻԻՆԵԱՅ՝ Արեղին, Էյլէնճէ, Քէրթմէն (Թրք.) — 4. ՇՕՎՐՈՅԵԱՆ՝ Ֆէնկ կամ Խէպի (Քէլիք), եւ Տէօնիւլէր (Թուրք) իշխանները կամ իրենց զրկած մարդերը տարուէ տարի այդ գիւղերու կալերը կը չափէին եւ 20 չափին մէկը կը վերցնէին իրրեւ իշխանին ձիերուն արփաղբ (գարեղէն):

ընտանիքին : ժամանակ անցնելէ ետքը : երբ որ այդ
ընտանիքը ներէր⁽²⁾ ու հաշտուէր մարդասպանին հետ ,
ա՛լ ասիկայ կրնար ազատօրէն շրջիլ ամին տեղ . ո՛չ
ոք իրաւունք ունէր ո՛ր և է վնաս մը հասցընելու իրեն :
որովհետեւ , Զեթունի հնաւանդ ու պապնական սո-
վորոյթներուն համաձայն , երբ հակառակօրդները կը
հաշտուին , ա՛լ կ'եզրայրանան իրարու :

Իշխաններու բոլոր այս առանձնաշնորհումները
ջնջուեցան 1863ին , երբ որ թուրք կառավարու-
թիւնը պաշտօնապէս մուտ գտաւ Զեթուն : Չորս
թաղերուն պետերը , սրոնք քիսրիյօր (քիսրիյար) կամ
ձեւուցի կը կոչուէին , ժառանգական իշխանութիւն
ունէին ու երբ որ իրենցմէ մէկը մեռնէր , բոլոր ե-
կեղեցական դասը , միւս երեք իշխանները , և իրենց
զապսայինները հանգուցեալ իշխանին տունը կերթա-
յին հանգիստսրութեամբ ու իր սրդին կամ եզրայրը
(եթէ անօրդի մեռնէր) մէջտեղ կը բերէին ու եկեղե-
ցականները պահպանիչ ու օրհնութիւն կարդալով ա-
նոր վրայ , կը բազմեցնէին զայն բարձր բազմոցի մը
վրայ և կը հրատարակէին նոյն թաղին իշխան . այ-
նուհետեւ բոլոր թաղեցիները պարտաւոր էին պատ-
կառանքով հնազանդիլ անոր , թէեւ ըլլար անչափա-
հաս ու դեռատի . իշխանին դէմ անհնազանդ գտնուող
թաղեցին՝ նոյնիսկ մահով կը պատժուէր :

Իսկ հիմայ որ , օտար իշխանութեան մուտքին
հետ վերջացած են այդ ձեւակերպութիւնները , ժո-

(2) Ներումը կ'ըլլար այսպէս . թաղին իշխանը ու միւս
պաշտպան եղող իշխանը 12 գապատայիներով , առջինին ձգած
մարդասպանը , մէկ կանգուն ճերմակ կտաւ կրելով ուսին վրայ
իբր պատանք , կուգան սպաննուածին տունը . այս ատեն կը
ներուի :

ղովուրդը դեռ կը շարունակէ նոյն յարգանքով վերաբերուիլ դէպի իր իշխանական ցեղերը, մանաւանդ վտանգի ու պատերազմներու ժամանակ, որոնց մէջ անոնք, իրենց սիրեցեալ իշխանները, գործունէութիւն ու անձնագոհութիւն ցոյց տուած են:

Զեթունի մէջ կաթսլիկութեան ու բողոքականութեան մուտքը քաղաքական տազնապններու հետեւանքն էր, ապա թէ՛ ո՛չ, Զեթունցի Հայը ստատիկ ջերմ սիրով յարած է իր մայրենի Ս Եկեղեցւոյն, և այս սէրը միշտ վառ պահելու ջանադիր եղած են եկեղեցական Ս. Հայրք, որոնք ի սկզբանէ անտի կարեւոր գիրք մը ունեցած են այս արկածաշատ երկրի ամեն յեղաշրջմանց մէջ: Ասոնցմէ նշանաւոր անձնաւորութիւններ ալ ելած են, մեծ մասամբ Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ զատախարակուած, որոնք եկեղեցական նամենարարձր աստիճաններով պատկար հանդիսացած են նաև ընդհանուր հայութեան: Ասոնք են.

Սիմէօն	Կաթսլիկոս Սոյ	1539	թուականին
Ղաղար	»	»	1545
Խաչատուր	»	»	1570
Կարապետ Գ (*)	» Ս. Էջմիածնի	1726	»

(*) Ասիկա, ինչպէս որ Աստուածաշունչ գրոց յիշատակարարին մէջ երկարօրէն կը պատմէ իր անձին վրայ. «Եօթնամսննի ծնեալ, ասէ, ես եօթն ամ զկաթն առեալ ի մօրէս, յաղագս որոյ չէի եմ մակաձայնեալս: Ու Զեթուն ծնած է 1661ին, իր հօր անունն է Մարտիրոս (Մարտիրիւս) Գ-ն-ն մականուանեալ, մօրն անունը Մարիամ (Մայրօմ). զահուսկէն աղաւղեալ Գահկոնց կամ Գէզիւնց կը կոչուի. այժմ Գահկոնց սերունդը կայ քաղաքին վերի Թաղը. Քերձէար ըսուած տեղը. Գ-ն (զոհ) Զեթունի բարբառով տարիբոտ մարդ կը նշանակէ: Իր ծնողաց մեռնելէն ետքը լսելով իր հայրենակից Սաչու կոչեցեալն Ստե-

Սարգիս Պատրիարք Կ. Պոլսոյ 1587 »
Յովհաննէս » » » 1590 »

Աւելորդ չհնք համարիր այս բարձրաստիճան եկեղեցականաց կարգին յիշել նաև այն եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, որոնք յաջորդաբար պաշտօնավարեցին Զեթուն իբրև առաջնորդ կամ իբրև վանահայր :

Ասոնք են .—

փան վարդապետի՝ Գաղատիոյ վիճակին վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրու իլը, անոր քով գնաց Անկիւրիա եւ անոր ձեռքին տակ վարժուելով, (1861), արեղայութեան կարգ առաւ անկէ, իսկ 1684 — 1687ին ծայրագունութեան աստիճան, եւ վանքի նորոգութեան համար շատ աշխատեցաւ ու շատ մը սպասներ ձգեց հոն եւ ապա զրկուեցաւ Նահապետ կաթողիկոսին քով եպիսկոպոս ձեռնադրուելու ու յետոյ տեղոյ յաջորդ եղաւ եւ 30 տարիէն աւելի պաշտօնավարեց (1694 — 1726)։ Ղազար ջահկեցին Նորին Սրբազնութեան համար կ'ըսէ. «էր այր շքեղ եւ փառազարդեալ»։ Իր ամոռակալութեան երկար տարիներուն մէջ Գաղատիոյ եկեղեցիներուն եւ վանքերուն մէջ շատ մը նորոգութիւններ եւ շինութիւններ ըրաւ, զըրբերով ու սպասներով ճոխացուց։ Յետոյ իր ձեռնասուն աշակերտ Մովսէս վարդապետի հետ (1705) ուխտի գնաց Երուսաղէմ, Հռոմկլայ եւ իր հայրենիքը ուր չորս ամիս կեցաւ թէ՛ իշ եղբայր Ստեփանոս Երէցի հետ տեսնուելու համար եւ թէ ապստամբաց երեսէն ճանապարհներու վախերուն պատճառով . այս մասին իր ընկերը Մովսէս վարդապետ կը գրէ թէ՛ «Անդ (ի Զեթուն) զուխոս մեր կատարեցար, թէ՛ ի Ս. Փրկիչն, թէ՛ ի Ս. Աստուածածնայ վանքն եւ թէ՛ յԱնանիա Առաքելոյն Ս. Աջն, որ ի Զեթունոյ վանքն կայ եւ ուսուցչին մերոյ գերեզման (Ստեփաննոս եպիսկոպոսի), եւ անդէն զտեղի կալար աւուրս հարիւր եւ քսան յահէ թորգոմանց՝ որ իբրև զառիւծ շրջէին շուրջ գճեօք, բայց յետոյ փախստեայ ճանապարհաւ հազիւ հասար ի Հաճնայ վանքն, առ Ովհաննէս Կաթողիկոսն»։ Ուրիշ շինութիւններէն վերջ, Աստուածատուր Կաթողիկոսին վախճանելէն ետք, Կ. Պոլսոյ մէջ Կաթողիկոս օձուցաւ 17 փետր. 1726ին, ուր Յովհաննէս վարդապետը (Գո-

- 1586 Յովհաննէս Ա. Եպիսկ.
 1596 Մերուն >
 1624 Մկրտիչ >
 1666 Մովսէս >
 1694 Ստեփան > (Սաչլու մականունեալ)
 1720 Կարապետ Ա. >
 1800 Յովհաննէս Բ. >
 1806 Յարութիւն >
 1808 Միքայէլ >
 1817 Մարտիրոս >
 1821 Պօղոս >
 1823 Յակոբ > Պըշտեան
 1826 Մառաթիա > Ղազիկեան
 1827 Յակոբոս > Պօստանեան պարմազը քէ-
 սիք (մատնատ)
- 1832 Սարգիս Ա. > Խանդքորեան
 1851 Յովհաննէս Գ. Եպիսկոպոս Էօքսիւզեան. սա
 մեծ ծառայութիւն մատուց Ս.

լոտ) եպիսկոպոս ծննդաբեց, որը եղաւ Պատրիարք Կ. Պօլսոյ,
 եւ ապա ինքը մեկնեցաւ Ս. Էջմիածին եւ չորս տարի զահա-
 կալելով վախճանեցաւ 1730 թուականին (Համեմատէ «Սիսուան»
 Հ. Ալիշանի) :

Եպիսկոպոսութեան ժամանակ Զեթուն այցելած ատեն Ս.
 Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն փոքր եւ պատուական սկիհ մը
 նուիրած է հետեւեալ յիշատակարանով, որ մինչեւ ցայսօր կը
 մնայ :

«Յիշատակ է Ս. Սկիհս Ուլնիոյ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեց-
 ւոյ Ս. Սնդանին : Յամի Տեառն 1705 նուիրատուս ծծկեր Կա-
 րապետ եպսկ. Դահկոնց :

Ա՜՜՜՜՜՜ Գ՜՜՜՜՜՜ :

Գերեզմանը կը գտնուի Վաղարշապատի Սբ. Հռիփսիմէ
 վանքի գաւթին աջակողմը, բայց տապանաքարը լաւ չորոշուիր
 իր շրջակայ սալերէն :

		վանքին շինութեանը :
1686 Սարգիս Բ.	Եպիսկ.	Գուլիկեան
1883 Կարապետ Բ.	»	Քէչէեան. վխճ.
Մարտիրոս վարդապետ		Պալեան Մարաշցի
Յարութիւն	»	Տ. Դաւթեան
Դաւիթ	»	Տ. Դաւթեան. Վէյլիւ-քէօփ-
Պետրոս	»	Քէչէեան. Զեթուն վախճ.
Պօղոս	»	Տաաիշեան » »
Սարգիս	»	Գուլիկեան. Գարաման ք. վախճ.
Ստեփան	»	Աղճապեկեան. Պրուսա վխճ.
Գալուստ	»	Տ. Գալստեան. Ազիզ փաշայի պատերազմին նահատակուեցաւ 1862ին :
Մամբրէ	»	Զմշկածագցի. Ս. Փրկչի վանքը նահատակուեցաւ նոյն պատերազմին (1862) :
Մամբրէ	»	Զմշկածագցի. Ս. Փրկչի վանքը նահատակուեցաւ նոյն պատերազմին (1862) :
Յովհաննէս	»	Զօփուրեան. Զեթուն վախճ. 1896ին :
Գրիգոր	»	Արարգեան. այժմ ողջ՝ Կ. Պոլիս կը գտնուի :

Նշանաւոր եկեղեցականներէ զաւտ՝ Զեթուն ունեցած է նաև իր նահատակներն ու ճգնաւորները, որոնցմով կը պարծի կրօնասիրական հպարտութեամբ :

Քրիստոսի 300ական թուականներուն՝ Ստեփաննոս (*) անուն ջերմեռանդ քրիստոնեայ մը, իր մօր և 3/4 ընկերներու հետ, իր կրօնքին սիրոյն համար կռապաշտ դատաւոր Սոկրատի հրամանով նահատակ-

(*) Ուլնեցի Ս. Ստեփաննոս, տարին անգամ մը մեր եկեղեցիէն կը տօնուի եւ յատուկ շարական ունի :

ուելով, կը թազուի կանչիի սէջ, որ թուրքերը Չուգուր-Հիսար կը կոչեն, Ֆոնուզէն և ժամ հեռաւորութեամբ. վրան կայ փոքր մատուռ մը, ուր կրօնական պաշտօն կը կատարուի տարին անգամ մը, եղիական պահոց յաջորդող կիրակի օրը, և այդ պահքն ալ Ս. Ստեփաննոսի պահք կը կոչեն Ջեթունցիք. «Սըրգըփենիւսոյ պոքը իկիք» — «Սուրբ Ստեփաննոսի պահքը եկաւ», կ'ըսեն:

Վերջերս ալ կար Մելքոն անուն ճգնաւոր մը, որ խիստ ժուժկալութեամբ ու սակաւապիտութեամբ կ'ապրէր. օրը մէկ անգամ խիստ թեթեւ սնունդ մը ընդունելով, ժամանակին ամենամեծ մասը ազօթքով կ'անցընէր. 5 տարի Ս. Երուսաղէմ, 5 տարի Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքը, 15 տարի ալ Ջեթունի Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ բնակելով՝ մեռաւ 1896 Ապրիլի 7ին վաթսոււնամեայ հասակին մէջ. 95ի պատերազմին ժամանակ իր ազօթից ու մաղթանաց միակ նիւթն էր Հայոց ազգի փրկութիւնն և Ջեթունի զինուոց յաջողութիւնը: Ջերմեռանդ Ուլնեցին ասոր մաղթանքներուն կը վերադրէ իր փառաւոր յաղթանակը:

Յիշատակելի անձնաւորութիւններ պէտք է համարուին նաև Ջեթունի տարեգրութեանց մէջ որպէս հայրենասիրութեան նահատակներ ու անձնուէր մարտիրոսներ՝ երկու օտարազգիք, Ֆէրիզ օղլու Ա. մէտճիկը և Չէօքիւկ Մէհէմէտը, որոնք 1862ի պատերազմին մէջ Հայոց հետ միացած քաջարար կրօնեցան Ազիզ փաշայի բանակին գէմ, և Չաքր-սերեֆեփիի կոչուած տեղը կարեվէր խոցուած ինկան մեռան: Քահանայք ասոնց վրայ «հոգւոց» կարգալով յաւիտենական հանգիստ մաղթեցին իրենց ազնիւ հո-

գիներուն :

Ասոնց նախնիք, թուով 1¼ հոգի, որոնք լազ ցեղէն էին, 1547ին Տրապիզոնէն Չեթուն գաղթած են : Ասոնց գլխաւորներն էին Հաճի Իպրահիմ ու իր տղան Օսման և եղբայրները Աճէմ Ալի ու Չէօքիւկ Մէհէմէտ, որոնք ստակալի ոճրագործներ էին ու տեղական կառավարութեան ձեռքէն խոյս տուած էին ընտանեօք : Սեթ իշխանին քաջութեան ու մարդասիրութեան համբաւը մինչև այն կողմերը հասած ըլլալով՝ եկան իրեն ապաւինեցան . Սեթ ընդունեց զիրենք և բնիկներուն վայելած ամեն ազատութիւնները շնորհեց իրենց, այնպէս որ իրենց կրօնական պաշտամունքներն անարգել կը կատարէին ու ամեն տեսակ շահագործական ձեռնարկներ կ'ընէին . ասով քիչ ատենէն հողերու և այգիներու տէր դառնալով հարստացան, Սուրէնեան թաղին մէջ ալ բնակարան շինեցին : Ասոնք իրենց վայելած շատ մը բարեքներէ զատ՝ հարկատուութենէ և զինուորական ծառայութենէ ալ ազատ մնացին մինչև 1853 թուականը, երբ որ Թահիր փաշան 200 զինուորներով Չեթուն գալով Ս. Աստուածածնի վանքը իջեւանեցաւ և պահանջեց, որ անոնք զինուորական ծառայութեան մէջ մտնելով՝ ըստ օրինի կատարեն իրենց պարտականութիւնը : Նոյն ժամանակի Հայոց առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոս Էօքսիւզեան, որ փաշային ըրած մեծամեծ պատիւներուն համար մեծ համարում ունեցած էր անոր քով, ազաչեց որ իր դրակից այդ մահմետականները զերծ կացուցանէ այդ պարտականութենէն . բաշան չկրնալով մերժել՝ ընդունեց անոր խնդիրը . այս կերպով այն եկամուտ թուրքերը կրկնապէս երախտապարտ մնացին Հայոց և ի մաս-

նաւորի բարետիրտ Սրբազանին : Ուստի մշտնջենա-
կան հաւատարմութեան ուխտ ու երզում ընելով՝
խոստացան անոնց հետ ապրիլ ու անոնց հետ մեռ-
նիլ : Ահա՛ այս երախտագիտական զգացմամբ անձնա-
զոհ եղան ասոնց սերունդէն երկու թուրքերը , որոնք
լեզուով ու բարքով արդէն հայացած էին :

է .

ՔՐԻՍՏՈՆԷՆՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ԶԵԹՈՒՆԻ ՄԷՁ . —

ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ

Ս . Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քահանաներէն Ենովք
քահանայ Դաւիթ-Երէցեանի՝ յունական գրով ու հին
հայերէնով գրուած մագաղաթեայ ձեռագիր աւետա-
րանին հետեւ՝ Զեթունցիներուն քրիստոնէութիւն
ընդունելու մասին ծանօթութիւն մը կար :

Այդ աւետարանը , որ Մանկութեան աւետարան
կը կոչուէր , գրուած էր Քրիստոսի 250 թուականին :
Աւանդ որ այս անգին հնութիւնը՝ Գող Վասլի հրո-
չակաւոր աւետարանին և ուրիշ կարեւոր ձեռագիր-
ներու հետ այրեցաւ 1884ի մեծ հրդեհին :

Ահաւասիկ Մանկութեան Աւետարանին կողքին
տակի ձեռագիր յիշատակութեան ամփոփումը .

Յամի Տեառն 75 Ս . Բարդողիմէոս առաքեալ ,
երբ Հայաստան կ'երթար զԲրիտոս քարոզելու , կը
հասնի Գերմանիկ (Մարաշ) ու քաղքէն քառորդ ժամ
հեռաւորութեամբ Քառսուց ալ (Գըրգ կէօզ) կոչ-
ուած տեղը , որ Աղբիւրի գլուխ (Փունար-բաշի) ալ
կ'ըսուի , հրաւիրելով քաղաքացիները : կը քարոզէ և
հաւատացեալները կը մկրտէ նոյն ջրով յանուն Հօր

և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ: Այժմ՝ այս տեղ կը կոչուի Թաքս-առաքեալ (Թաղէսս առաքեալ):

Յետոյ Բարթողիմէոս առաքեալ այս քաղաքէն հեռանալով կուգայ Զեթունի հարաւային արեւելեան կողմը Շէհիրճէկ (քաղաքիկ) կոչուած տեղը, որ Զեթունէն 2 ժամ հեռաւորութիւն ունի, ու այնտեղ բնակող կուսպաշտ ժողովրդեան ալ կը քարոզէ իր վարդապետութիւնը, բայց անոնք մերժելով զայն՝ սաստիկ կը բարկանան անոր դէմ և վրան յարձակելով կ'ուզեն սպաննել, իսկ առաքեալը մօտակայ անտառ մը փախչելով կ'ազատի. այն գիշերը բոլոր քաղաքացիները բորտութեան ախտով վարակուելով՝ այս դժբազդութիւնը կը վերագրեն առաքեալին և կը փնտռտեն զինքը սրտի զղջումով որպէս զի գայ և բժշկէ զիրենք. երեք օր յետոյ Աստուծոյ հրեշտակը երազին մէջ երեւնալով տեղւոյն քաղաքապետին՝ կը յանդիմանէ իրենց չարութիւնը և կը հրամայէ անպատճառ գտնել առաքեալը և հետեւիլ անոր քարոզութեանց, եթէ կ'ուզեն բժշկուիլ իրենց հիւանդութենէն. երբ քաղաքապետը երկիւղածութեամբ անոր տեղը կը հարցնէ, «Բաղաքին արեւելեան կողմի անտառին մէջն է»՝ պատասխանելով անյայտ կ'ըլլայ հրեշտակը:

Հետեւեալ առաւօտը, քաղաքապետին հրամանով բոլոր ժողովուրդը կուտուն հաւաքուելով կ'ունկընդրին քաղաքապետին երազին, և անոր դիմելով՝ նշանակուած վայրը կը գտնեն Աստուծոյ մարդը որ կ'ազօթէր. արաստուալից աչքերով կը պազատին անոր, որ բժշկէ զիրենք: Առաքեալը գլխով կ'առաջնորդէ զանոնք քաղքին հիւսիսային կողմը, քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ, ուր կայ ծծմբահամ

Ներմուկ մը, և կը հրամայէ անոնց լուացուիլ այդ ջուրին մէջ, ապա Աւագ լեռան արտեաւնը հասնելով՝ ճնրադիր կ'աղօթէ Ս. Առաքեալը, պատուիրելով միանգամայն բոլոր ժողովրդեան աղօթակից ըլլալ իրեն. նոյն պահուն երկնային պայծառ լոյս մը ցոլանալով կ'ողողէ ամբողջ վայրը, և Ս. Առաքելոյն աղօթած տեղէն ալ ջուր մը բղխելով կ'արբուցանէ բոլոր ժողովուրդը. այդ ջուրէն ներկայք աւազան կազմելով՝ Առաքելոյն հրամանով կը մկրտուին և իսկոյն բժշկութիւն կը գտնեն իրենց ախտէն, այս պատճառով տեղւոյն անունը Փրկիչ կը կոչեն. յետոյ նոյն անուամբ մատուռ մըն ալ կը կանգնեն, ուր ջերմեռանդ քրիստոնեաները ուխտի կ'երթան, 2 ժամ տեղ բոկոտն քալելով» :

1829ին հոգեւոյս Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Այնթապի առաջնորդ Չարսանճաքցի և Տ. Յակոբոս Եպիսկոպոս Զեթունցի՝ տեղւոյն ժողովրդեան աջակցութեամբ՝ այդ մատրան տեղը գմբէթաւոր շքեղ եկեղեցի մը կառուցին ձեռամբ Էւզոկիացի ճարտարապետաց, յոյժ գեղեցիկ նկարներով ու պատկերներով. սակայն 1895 գեկտ. Ղի մեծ ճակատամարտին գմբէթը քանդուեցաւ :

Սոյն եկեղեցւոյ շրջակայքը՝ գեղեցիկ ու ակնազրաւ տեսարան մը կը պարզուի : Ասոր հիւսիսային արեւելեան կողմը քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ կը գտնուի Եզիսիէր կոչուած գիւղը, որ Ղայրնյար ալ կ'ըսուի (Ղըլըճը) : Այս գիւղերուն բնակիչները սկիզբները անկրօն (*) Քիւրտեր են եղեր ու յետոյ քրիս-

(*) Մինչեւ այժմ ալ այդ տեղեր կան Քիւրտեր, որոնք անկրօն են կամ, աւելի ճիշդը, տարօրինակ կրօն մը կը դաւանին. կը հաւատան հոգեփոխութեան, եւ այլն : Այդ Քիւրտերը՝ Թուրքերուն ելէ՝ կ'ըսեն, Թուրքերն ալ անոնց ելէ՝ էւրոպացիներն ալ կ'ըսեն :

տանէութեան դարձեր . այժմ ջերմեռանդ հաւատաց-
եալնիր ու քաջ պատերազմողներ են :

Մարաշու իշխանութեան տակ Փագարճըզ կոչուած
աւանին մէջ գտնուող Ղըլըճը մականուանեալ Քիւր-
տերու գոյութիւնը կենդանի ապացոյց մըն է այդ
աւանդական պատմութեան ճշմարտութեան : Միեւ-
նոյն բանը կ'ըսուի նաեւ Աւաղլու (Աւագ լիւ) կոչուած
գիւղի հայ բնակիչներուն համար ալ : Այս երկու գիւ-
եներն ալ Արեգիւնի (*) կը կը պատկանին :

Բաց ի Փրկչէն՝ Բարթողիմէոս առաքեալը Ս . Կա-
րապետ անունով մենաստան մըն ալ շինած է ջեր-
մուկի արեւմտեան կողմը , որ այժմ աւերակ է . բայց
ջերմեռանդ Հայը չի՛ մոռնար երբէք իր ուխտատեղին
թէեւ քարուքանդ եղած ըլլայ ան . անոր փխտաւ'կն
ալ կը յարգէ , անոր հո'ղն ալ կը պաշտէ , և այս է
թերեւս իր բարոյական զօրութեան գլխաւոր կռուա-
նը : Քրիստոս ու իր խաչը , կրօնքն ու եկեղեցին
Հայուն համար եղած են միշտ անձեռնմխելի սրբու-
թիւններ , նեղութեանց մէջ իւր միտիթարութիւնը և
կալուներու մէջ՝ իր եօրավիզը : Ուստի Զեթունցին
տարին անգամ մը կ'այցելէ Ս . Կարապետի աւերակ
մենաստանը (Վարդավառի մեռելոցին օրը) , ուր Պօղ-
պոս իր թաղի քահանայք կը պատարագեն :

Աւանդութեամբ կը պատմուի թէ՛ Թէճիրլիցի
վրանարնակ Թուրքմէնները՝ ամարտնոցէն վերադար-
ձած ատեննին , այս կողմէն անցնելով՝ սոյն վանքին

(*) Արեգին կամ Աւագաշ , որ Զեթունի հարաւային արե-
ւելիան կողմն է , նշանաւոր եղած է Ռուբինեանց ժամանակ :
Մեծն Լեւոն երբ փառաւոր հանդէսով Թագաւոր օծուեցաւ
Սսոյ մէջ՝ հանդիսագիր 14 եպիսկոպոսներէն մին ալ՝ Արեգիւնի
արքեպիսկոպոսն էր :

մէջ գտնուող մէկ վարդապետը կը սկսին չարչարել, որպէս զի պահուած դրամներուն տեղը ցոյց տայ. բայց սա միշտ լուռ կը մնայ. այն ատեն կը մերկացնեն զինքը, ու բլուրին գագաթէն մինչեւ ձորը քաշկռտելով՝ ամբողջ մարմինը կը խոշտանգեն. վարդապետը դարձեալ չի խօսիր, չարագործները յուսակառուր՝ կը թողուն արխասիրտ եկեղեցականն ու կը մեկնին, բայց շուտ կը պատժուի իրենց անզգամութիւնը: Լեզեղանման անձրեւ մը տեղալով՝ ձորերն ու հովիտները, մանաւանդ Անիի ձորը ահագին գետերու կը փոխարկեն, և Պ.ւ.ք.մէնները՝ իրենց կիներով ու որդիներով, արջառներով ու հօտերով, բռնակիր անասուններով և ամեն կահկարասիներով գետամոյն կըլլան, նման փարաւոնեան բանակին. փոքր մաս մը միայն կը յաջողի ազատիլ ստատիկ ճիւղերով և այս դժբաղդ պատուհասը վերապրելով վարդապետին դէմ գործած իրենց անգթութեան՝ կ'ըսեն «Այս մեր գլխուն եկածը անխօս գարսապաշէն (վարդապետէն) եղաւ»: Այս պատճառով՝ թուրքերը սոյն ձորը Սեօյիկեզ-սեքեսի (Անխօսի ձոր) կը կոչեն մինչեւ ցայսօր:

Զեթունի արեւելեան կողմը մէկ ժամ հեռուորութեամբ Պերզինկայ լեռան կողին վրայ շինուած է Ս. Աստուածածին անուն վանք մը, ուր կը գտնուի Անանիա առաքելոյն Ս. Աջը: Նոյնպէս Զեթունի արեւմտեան կողմը, ասկէ 6 ժամ հեռուորութեամբ Դրախսիկ լեռան ստորոտը, Ս. Փրկչի վանքին դէմ առ դէմ կայ Ս. Կարապետ անուն երկրորդ վանք մըն ալ, որ Ֆռնղցւոց կը պատկանի. ասոնք ալ Ս. Առաքելոյն գործունէութեան պատուղներն են:

Ս. Փրկիչ վանքի առաքելական հաստատութիւն

մ'ըլլալը հետեւեալ ժողովրդական հին երգն ալ կ'ապացուցանէ .

Բարթուղիմէ յայս աղօթեաց ,
Լոյս ի վերայ կամար կապեաց ,
Ենգատեղաց սուրբ ջուր բղխեաց ,
Ո՛վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ ,
Ազատեա՛ զմեզ , Յիսուս փրկիչ ,
Յոյս , ապաւէն քրիստոսէից :
Աւագ լերին կոչի տեղին ,
Եւաղկունք բուսեալ ի շորս կողմին ,
Փառք եւ պարծանք Ունիա քաղքին ,
Ո՛վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ , եւն :
Յիսուս Քրիստոս յերկնից իջաւ ,
Առաքելոցն երեւեցաւ ,
Մորդկան աղգի մեղքն բարձաւ ,
Ո՛վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ , եւն :
Եօթանասուն եւ հինգ թուոն ,
Ի գալ սրբոյ առաքելոյն ,
Յախտէն բուժեաց փրկչին յանուն .
Ո՛վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ , եւն :

Ը.

ՊԵՔԻՐ ԲԻՆԱԿԱԼԸ . — ԶԵԹՈՒՆԻ ԱՆԿԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

ԸՆԳՄԻՋՈՒԱԾ . — ԱՐԻՒՆՈՏ ՀԱՐՍԵՒՔ ՄԸ

Զեթունի կտրիճները կարեւոր դեր մը խաղցած են իրազեկութեամբ պատերազմներուն մէջ , եւ յաճախ զբաղեցուցած են սարակինեան ու եգիպտական գունդերը , որոնք ընդհանրապէս դաշտային հիլիկիան կ'ասպատակէին ու յարձակումներ կը գործէին անպաշտպանելի դիրքերու վրայ , ամայացընելով բերրի դաշտերը , թրէ անցընելով անզէն երկրագործներն ու

հովիւները, քչել տանելով ասոնց արջառներն ու ոչ-
խարները: Յետոյ, երբ որ Ռուբինեանց իշխանու-
թիւնը կը վերջանայ եգիպտական բանակներու վրճ-
ուական ու կրկնուած յարձակումներուն հետեւան-
քովը, Զեթունցիները կը պահեն իրենց անկախու-
թիւնը, իրենց ռազմիկ ժողովուրդի համբաւին կըռ-
թնած ու անմատչելի լեռներուն մէջ ամրացած: Ռու-
բինեանց կործանումէն ետքը՝ թափառական ցեղա-
խումբերը տիրացած էին արդէն կիլիկիոյ զանազան
մասերուն ու իրենց միջեւ բաժնած՝ այս բզբաուած
երկրին ժառանգութիւնը: Զեթուն միայն դերձ կը
մնար այս կողոպուտէն, իր ժայռերուն ու լեռներուն
կառչած, պահելով իր հայրենի ժառանգութիւնը,
անկախութիւնը: Վաչկատուն ու թափառաշրջիկ ցեղա-
խումբերու հետ գրեթէ միշտ ունեցած են ընդհա-
րումներ, որոնց մէջէն յաղթական դուրս ելած են:
Այս անկախութիւնը տեւած է Ռուբինեան հարըս-
տութեան կործանումէն մինչեւ երկու դար ետքն
ալ, ինչպէս կը հաստատեն վաւերական յիշատա-
կարանները: Սակայն, թուականէս երեք դար առաջ
երբ Հեթում բերդատէր քահանան դեռ չէր յաջողած
ձեռք բերել Սուլթան Մուրատ Գ.ի հրովարտակը,
Մարաշի Զիւլ Գասրիյէ ու Պայագիսի երկու իրարու
հակառակորդ թուրք ցեղերուն կողմէն յաջորդաբար
փորձեր կ'ըսած են նուաճելու Զեթունի հայ ժողո-
վուրդը: Այդ թուականին սկսած է մէթոտաւոր ու
կազմակերպուած հալածանք մը՝ այս անկախ լեռան
դէմ: Մարաշի ժողովուրդին մուկեանդ ոգին վիրա-
ւորանք զգացած էր այս ափ մը հայ խմբակցութեան
անկախութենէն. վերջ մը դնել պէտք էր այն բացա-
ռիկ դրութեան, որով կը կառավարուէր Զեթունի

հայ ժողովուրդը :

Մարաշի այս երկու ցեղախումբերու պետերը կ'աշխատէին իրարու ձեռքէ յափշտակել Հայ Լեռան տիրապետութիւնը : Պայազխալիները սակայն յաջողած էին մուտ գտնել Զեթունի մէջ, բարեկամի, դաշնակից հարեւանի դիմակին տակ և քիչ քիչ գրաւած էին ժողովուրդին համակրանքը :

Այսպէս, Զեթուն տարեկան հարկ մը կը վճարէր Մարաշի, սակէ զրկուած հարկահաւաքի մը ձեռքով, որ կուգար ամեն տարի Զեթուն կը նստէր մէկ քանի ամիս : Այս հարկահաւաքներէն էր Պէքիր անուն թուրք մը, որ եկած էր Զեթուն տուրք հաւաքելու պաշտօնով ու հոն հաստատուած էր վերջնականապէս : Պէքիր ունէր իր մասնաւոր բնակարանը, Զեթունի կեդրոնը, վիթխարի ապառաժի մը կուշտը կառուցուած ապարանք մը : Աւանդութիւնը կըսէ թէ՛ այդ ապառաժը՝ Զեթունի հիւսիսի կողմը, կոնակի Քարծայր ըսուած լեռնէն փրթած կտոր մըն է, որ ինկած է Զեթունի վրայ, իր ներքեւ ողջ ողջ թագեւով երեք հարիւրի չափ տուներու բնակիչներ, որոնց յուսահատութեան կանչը, հոգեվարքի հոնախեններուն հետ խառնուած, լսուեր է օրերով, շաբաթով :

Պէքիր այդ ապառաժին վրայ կապրէր իշխանի մը պէս, զեղխ ու շուայլ կեանք մը կանցընէր, շրջապատուած արկածախնդիր հետեւորդներէ ու հացկատակներէ, ունէր իր արքունիքը, իր կանանոցը : Տարիներու ընթացքին մէջ, յաջողած էր իր իշխանութիւնը ճանչցնել հոն, ամրապնդել անոր հիմերը, և, քիչ մըն ալ պաշտպանուելով Զեթունի աւագանիէն, ա՛լ դադրեցուցած էր իր հաւաքած տուրքը Մարաշ զրկելը, ի՛նք կը մտխէր ամբողջ գումարը : Ու իր դի-

զած հարստութեան ուժովը՝ Զեթունի բացարձակ տէրը դարձած էր Պէքիր, փոքրիկ բռնաւոր մը։

Այս բռնաւորին օրով Զեթունի անկասութիւնը կ'ընդմիջուի։ Ժողովուրդին մէջ ըմբոստ ոգին ու ազատութեան բնազդը կը մարին, գերութեան սովորութիւնը կը ճնշէ իրենց վրայ և կը սպառնայ յոռեփոխուիլ բնաւորութեան։ Պէքիր ամենակարող, կը յանգզնի բռնաբարել ամեն սրբութիւն։ Ուր որ հացկերոյթ մը կայ, կամ հարսնիք մը, ինք հո՛ն է իր հետեւորդներով։

Ամեն տեղ է ան, անհրաժեշտ, անխուսափելի անձնաւորութիւնը։ Լկտի ու խենէշ կիրքերով վարակուած, աչքը կը անկէ Զեթունի գեղուհիներուն. կուզէ որ ամեն նորապսակ հարս նախապէս իր կանանոցը մտցուի, յետոյ յանձնուի փեսային։ Ասիկայ՝ ազգաւորար նշանը կ'ըլլայ ընդվզումին։ Հրաբուխը, որ մարած կը կարծուէր, յանկարծ կը վերարթննայ, յանկարծ կը բռնկի։ Ժողովուրդին միջև դժգոհութիւնը կը շեշտուի հետզհետէ։ Պէքիրի բռնակալութիւնը կը դադրի ամենելի ըլլալէ։ Առիթ մը, Պէքիրի կողմէն նոր փորձ մը բաւական պիտի ըլլայ կիրքերը շղթաթայազերծ ընելու։

Այս առիթը ներկայացաւ հետեւեալ պարագաներուն մէջ։

Սուրենեանց թաղի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին պսակի արարողութիւն մը կը կատարուէր։ Զեթունի միջնորդի բնակիչներէն երիտասարդ մը կը կարգուէր նոյն թաղի գեղեցիկ կոյսի մը հետ։ Ստուարութիւ ամբոխի մը ներկայութեան, ամուսնութեան պսակի արարողութիւնը վերջացած, հարս ու փեսայ դուրս կ'ելլէին եկեղեցիէն, Գուրը, փողոցին ծայրը

Պէքիր բռնաւորը, ձիուն վրայ, իր հետեւորդներով շրջապատուած կը սպասէր: Ըստ սովորութեան, ձիուն գաւաղը պիտի առնէր նորապսակ հարսը, տանելու իր կանանոցը, անոր վրայ յագեցնելու իր գագանային կիրքը: Փեսան, անվախ ու սրտոտ երիտասարդ մը, մէկ ակնթարթով կշռեց սպանացող վտանգը: Աւ իրեն համար չէր կեանքը, եթէ իր ձեռքէն խլուէր իր սիրականը, իր կոյսը, իր հարսը: Տաճարին գուռին առջեւ կանգ առած, կը դիտէր սմբոխը, որ անտարբեր՝ կը հեռանար. կը դիտէր Պէքիրը, որ ձիուն վրայ նստած, խենէշ նայուածքներ կը զրկէր հարսին: Աւ եկած հասած էր վայրկեանը, հարսը պիտի հեծցնէին. և ահա՛, Պէքիրի հետեւորդներէն մէկը, իր տիրոջ նշանայի հրամանին վրայ, կը մօտենայ և ակնթարթի մը մէջ նորապսակ հարսին մէջքը նետելով իր թեւը, կը յափշտակէ ու կը նետէ Պէքիր բռնաւորին ձիուն գաւաղը: Անմիջապէս, փեսան արծուի պէս կը խոյանայ առեւանգողին վրայ, մէջքէն կախուած փեսայի թուրը կը շողացընէ օդին մէջ, մէկ հարուածով գետին կը տապալէ Պէքիրի հասակը, և իր հաստ բազուկը կը նետէ գրկելու իր նորապսակ հարսը: Բռնակալին արիւնը փողոցը կը ներկէ սակայն ու կը կատգեցնէ իր արբանեակները, որոնք իրենց տիրոջ մահուան մէջ՝ իրենց երջանկութեան ու իրենց իշխանութեան վերջը կը գուշակէին. ուստի, յուսահատական կռիւ մը կը մզեն անոր վրէժը լուծելու համար: Այս կատաղի կռուին մէջ է որ կը նահատակուի փեսան, իր հարսը բռնաւորին մոլուցքէն ազատելու համար: Պէքիրի ծառաները կը մոլեգնին փեսայի դիակին վրայ, զոր կը յօշտան: Ժողովուրդը կը յաջողի հարսը ձեռքէ

ձեռք փախցընելով ազատել . յետոյ , գերագրգռուած , կը յարձակի Պէքիրի մարդիկներուն վրայ , զորս ամենքը սուրէ կ'անցընէ . նոյն թափով , նոյն կատաղութեամբ կը վազէ դէպի Պէքիրի ապարանքը , ուր ապաստանողները կարգով թրէ կ'անցընէ , մինչև իսկ օրօրոցի մանուկները : Եւ որպէս զի Պէքիրի բռնակալութեան հետքը չը մնայ , իր ապարանքը կը քանդեն հիմնայատակ :

Այսպէս , կը վերստանայ Զեթուն իր նախկին անկախութիւնը , որ կարճատեւ ժամանակի մը համար ընդմիջուած էր :

Այդ Հարսնիքը կը կոչուի Արիւնտ Հարսնիք :



ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԸ . — ՀԱՅ ԵՒ ԹՈՒՐԻՒՄԷՆ ԿՈՒԻՆՆԵՐ . — ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պէքիր բռնաւորին ու իրեններուն եղերական վախճանովը վերջ գտաւ Զեթունի առժամեայ գերութիւնը , որ քայքայած էր բնակչութեան տնտեսական ու բարոյական կեանքը : Բռնակալին անբաւ աւարներովը հարստացած , ու անարգ լուծը թօթուած , Զեթունցիները սկսան դուրս ելլել իրենց լեռնոտ սահմաններէն ու հետաքրքրուիլ դրացի ցեղախումբերուն կեանքովը , որոնք , ամենքը վաչկատուն ու հօտարած , տարուէ տարի կիլիկիոյ դաշտավայրերը թողած , ամեն ամառ կուգային իրենց բարձրագիւր արօտավայրերը , ամառանոցները , անթիւ արջառներով ու հօտերով : Այս թափառական ցեղախումբերուն մէջ հռչակաւոր էին թուրքմէնները , որոնք կիլիկիոյ

ամեն կողմերը տարածուած էին ու տիրացած՝ բարեբեր հողերու, գիրքերու և անսահման հարստութեան։ Ասոնք եգիպտական բանակները վճռտած էին Կիլիկիայէն և իրենք լաւ մը տեղաւորուած էին Ռուբինեան ու Լեւոնեան երկիրներուն աւերակներուն վրայ։ Անարգարայի ընդարձակ դաշտերը, Չուգուր Օվայի արգաւանդ հողերը, Հայ Լեռան կոյս ու ըստուերախիտ անտառները, անթիւ գիւղերով ու ագարակներով Թուրքմէն ցեղախումբերուն կը պատկանէին, այնպէս որ եգիպտականէն ետքը հաստատուած Օսմանեան իշխանութիւնը սոսկ անուանական էր այդ կողմերը. այդ լայնածաւալ ու բերրի երկրամասին իրական տէրերը Թուրքմէններն էին գրեթէ։

Այս ցեղախումբերը սարսափ ձգած էին ամեն տեղ. իրենց քաջավարժ ձիաւորները մեծ հռչակ հանած էին Կիլիկիոյ մէջ, իրենց կիները կայտառ, գոռոզ գեղուհիներ էին և ամեն արշաւանքներու կընկերանային էրիկմարդիկներուն հետ, իրենք ալ ըլլալով ճարտար հեծեալներ ու անվախ ռազմիկներ։ Մինչև ցայսօր պահած են իրենց ցեղային յատկութիւնները, առանց ազգուելու միւս ստրուկ, վախկոտ, թուլամորթ ու ազոտ ցեղերուն հարեւանութենէն ու շփումէն։ Այս ամեհի պատերազմիկները, սովորութիւն ըրած էին ամեն տարի մայիսին վերջերը խմբովին անցնիլ Ջեթունի հարաւային սահմաններէն դէպի վերերը, ուր կը մնային յունիս, յուլիս ու օգոստոս ամիսները, և իրենց վերադարձին կը հանդիպէին Ջեթունի մօտերը ցանցնուած գիւղերը, իրենց արջառները ցրուելով արտերուն ու այգիներուն մէջ և մեծ մեծ վեհոններ հասցնելով գիւղացիներուն։

Այս վիճակը ծանր կուգար բնականաբար Զեթունի բնակչութեան, որ վարժուած էր լսի իշխելու: Բռնաւորէ մը դեռ հազիւ ազատուած, պիտի չը հանդուրժէր ուրիշ բռնաւորներու լուծին: Շուտով կազմակերպուեցան ասպատակող խումբեր, արգիլելու համար Թուրքմէններուն անցքը Զեթունի սահմաններէն ներս: Ու երբ որ իրենց տարեկան սովորութեան համեմատ, այս թափառաչըջիկ ցեղախումբերը կուգային իրենց ամարանոցները, Սուրէնեան իշխանին առաջնորդութեամբ արշաւանք մը պատրաստուեցաւ: Զեթունի պատերազմիկներն ու Թուրքմէնները հանդիպեցան իրարու Կուռեաինի կիրճին մէջ: Ընդհարումը սուկալի եղաւ. Թուրքմէնները յանկարծակիի եկած, իրենց արջառներով, իրենց գոյքերով ու կահկարասիներով ստիպուեցան փախուստի ճամբան բռնել, Զեթունցիներուն գնդակի կարկուտներուն տակ. ձիաւորները շուարած, ինկան գետեզերքի մացառներուն մէջ, շատերը գետը նետուեցան ու խեղդուեցան: Արիւնահեղ կռիւ մը շարունակեց ամբողջ ցերեկը մինչեւ որ գիշերը վրայ հասաւ, ճամբաները դիակներով ծածկուեցան ու Թուրքմէն ձիաւորները ստիպուեցան ետ դառնալ, Զեթունի պատերազմիկներուն ձեռքը թողլով անթիւ աւարներ: Այսպէս, այն ամառը, Թուրքմէնները՝ զրկուեցան Զեթունի ամարանոցներէն:

Յաջորդ տարին հազարաւոր Թուրքմէն ձիաւորներէ բազկացած արշաւախումբեր ճամբայ ելան դէպի Զեթուն, հախարդ տարուան իրենց կրած պարտութեան ու տուած կորուստներուն վրէժը լուծելու հաստատ մտադրութեամբ, սակայն, Զեթունցիները ժամանակին սղգարարուած, կազմ ու պատրաստ

գանուեցան, այս անգամ տւելի՛ կատաղի և աւելի ուժգին դիմադրութեան մը համար: Բռնեցին բոլոր կիրճերն ու ճամբաները: Երբ որ Թուրքմէնները մօտեցան Ջահան գետին եղերքը, Ջեթունցիները, ապառաժներուն ետեւը դարան մտած, խումբ խումբ, զանազան կողմերէ սկսան գնդակի կարկուտ մը տեղացնել թշնամի արշաւախումբերուն վրայ, որոնք միայն տափարակ ու ընդարձակ դաշտերուն մէջ կրուուելու վարժուած, այդ ապառաժուտ ու լեռնոտ գիրքերուն մէջ կերպով մը բռնուած, չէին կրնար շարժիլ: Այդ տարին ալ չարաչար պարտուած, մեծ կորուստով մը պարտաւորուեցան ետ դառնալ:

Իրարու յաջորդող ձախողուածներէն փճացած, Թուրքմէնները մէկ քանի տարի շարունակ առանց ամարանոցի մնալով, կիլիկիոյ տօթակէզ դաշտերուն մէջ ստիպուեցան փնտուել իրենց արջառներուն սնունդը, վերջնականապէս համոզուած ըլլալով թէ՛ Ջեթունի լեռնականները մշտնջենական արգելք մըն էին իրենց չուերուն: Այսպէս անցան տասնեակներով տարիներ ու Ջեթունցիները պատուար մը քաշեցին Թուրքմէն ցեղախումբերուն յառաջխաղացութեան դէմ, ապահովելով զինուած խաղաղութիւն մը:

Այս արշաւանքներու շրջանը տեւեց մինչև ժՆ. դարու վերջին կէսը: Թուրքմէն ցեղախումբերը դադրեցան տեղափոխուելէ Ջեթունի բարձրադիր ամարանոցները, և դարձուցին իրենց չուն դէպի Գօզանի լեռները, Հաճընի ու Վահկայի բարձունքները: Սակայն Թուրքմէններուն ու Ջեթունցիներուն միջև թշնամութիւնը սաստկացաւ և սերունդէ սերունդ ժառանգութեամբ արմատացաւ, այնպէս որ Ջեթունցիները ստիպուեցան իրենց սահմաններէն դուրս

չելլել. միայն յանդուզն կտրիճներ, չորս թաղերէն արչաւախումք մը կազմած, ձմեռները կ'երթային Չուգուր Օվայի շամբուաներուն մէջ կինճ որսալու, առանց կարեւորութիւն ընծայելու այդ կողմերը հաստատուած թուրքմէն ցեղախումբերուն ներկայութեան:

Այս յաջող արչաւանքներուն արձագանգը հասած էր կիլիկիոյ հեռաւոր անկիւնները, մինչեւ Եօզկաթի սահմանները: Ուրիշ թափառաչրջիկ ցեղախումբեր, որոնք առհասարակ թուրքմէններուն լուծին տակ կ'ապրէին, առանց կարենալ ճիկ մը հանելու, կամաց կամաց սկսան արհամարհել ասոնց իշխանութիւնը: Ամեն կողմէ պատգամաւորութիւններ սկսան գիմել Չեթունի Սուրէնեան իշխանին, խնդրելով իր զաչնակցութիւնը: Ազճէ Տաղի Քուրտերուն ականջն ալ հասած էր Չեթունի յաղթանակներուն համբաւը: Անոնցմէ ալ պատգամաւորութիւններ եկած էին Չեթուն և զինակցութիւն առաջարկած: Չեթունի պատերազմիկները սարսափ ձգած էին մօտաւոր թէ հեռաւոր սահմաններուն մէջ ապրող զանազան տարրերուն վրայ, որոնք ամենքն ալ կը փափագէին անոնց բարեկամութիւնն ու զաչնակցութիւնը վայելել:

Փ.

ԷՕՄԷՐ ԲԱՇԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ — ԽՈՅ ՅԱԿՈՒ

Հայեթուրքմէն կռիւներուն մէջ, ինչպէս որ տեսանք, Չեթունցիները միշտ յաղթող հանդիսացան: Իրենց քաջութեան համբաւը տարածուեցաւ ամեն կողմ, դրացի ցեղերը ալ չը համարձակեցան չափուիլ անոնց հետ: Սակայն թուրքմէններուն վրայ տարուած յաղթանակները բաւական սուղի նստան Չե-

Թունցիներուն համար: Սուլթան Մուրատ Դ. ի հրովարտակով սահմանուած 15000 զշ. ի տարեկան տուրքը՝ կանոնաւոր կերպով կը վճարէին, ուղղակի Կ. Պոլիս, առանց ո՛ր և է կապ ունենալու Մարաշի կառավարութեան հետ: Այս պարագան՝ նախանձը շարժած էր ո՛չ միայն կառավարութեան, այլ և Մարաշի Մահմեդական ժողովուրդին և տարիներու ընթացքին մէջ, ատելութեան փոխուելով՝ թշնամութեան յանգած էր, պատերազմ առաջ բերելու տոտիճան:

Զեթունի միջնաբերդին հարաւ—արեւմուտքի կողը փոքր եկեղեցի մը կայ մինչև հիմայ, Ս. Հրեշտակապետ անունով, որ իրեն յատուկ քահանան ունի ու ժողովուրդը: Այդ եկեղեցեակին մէջ ձեռագիր Յայտնաւորի մը կայ, որուն ետեւի կողքին մէջ, Պապուկ քահանայի ստորագրութեամբ արձանագրութիւն մը գրուած է, Չէ փետրուար 1780 թուականով: Այդ յիշատակարանին մէջ մանրամասնօրէն պատմուած է Մարաշի կառավարիչ Էօմէր բաշայի պատերազմը, որ վերջացած է Զեթունցիներուն յաղթութեամբ:

1780ին էր. Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Ա. կ'իշխէր երկրին, որ սկսած էր արդէն քայքայումի նշաններ ցոյց տալ: Երկրին ամեն կողմերը սովը կը տիրէր ու թշուառութիւնը, հետեւանք Ռուսեթուրք պատերազմին, որ տեղի ունեցած էր 1774ին և վերջացած՝ Ռուսերուն կողմէն Խրիմի գրաւումովը: Մահմեդականները Քրիստոնեաներուն դէմ սաստիկ կատաղած էին: Խրիմի պատերազմին մէջ իրենց կրած պարտութեան վրէժը կ'ուզէին հանել Հայերէն, որոնք իրենց աչքին առջեւ կը ներկայանային իբրև Ռուսերուն եղբայրները, քանի որ քրիստոնեայ էին:

Իսկ Մարաշի մուկաանդ Թուրքերը, իրենց գրացի Զեթունի յաղթանակները լսելով՝ առիթ մը կը փրնտաէին յարձակելու ազատ լեռնականներուն վրայ: Այս առիթը ներկայացաւ Էօմէր բաշայի օրով. Թուրքերը գրգռեցին բաշան և յաջողեցան համոզելու զինքը որ ստուար բանակով մը քալէ ապստամբ ու անպատկառ Զեթունցիներուն վրայ, որոնք յանդգնած էին իրենց կղբայրակից ու կրօնակից Թուրքմէններուն առջեւ խափանել Զեթունի գեղեցիկ ու պարարտ ամարանոցները:

Վերջապէս Էօմէր բաշան իր կրօնակից ու մուկաանդ հպատակներուն հետ համախորհուրդ, ստուարաթիւ զօրքերով 1780ին եկաւ բանակեցաւ Զեթունի արեւմտեան հարաւային կողմը, վարի թաղի ջրագացներուն առուին մօտ և Զեթունէն պահանջեց որ ա՛լ Պուլիս չգրկեն իրենց տարեկան տուրքը, և ուղղակի իրեն վճարեն: Զեթունցիները մերժեցին այս առաջարկը, համոզուած ըլլալով թէ՛ բաշայի այդ առաջարկը լսկ պատրուակ մըն էր և թէ իր նպատակը՝ չափուիլ էր Զեթունի խրոխտ պատերազմիկներուն հետ: Հետեւտրար, պատրաստուեցան գիմադրութեան:

Մակայն Էօմէր բաշան կը մտածէր թէ՛ վտանգաւոր էր յարձակում գործել անմիջապէս և ապահովապէս պիտի յաղթուէր եթէ անխոհեմ քալլ մը տոնէր. ուստի, ուղեց լսկ պաշարումով նեղել զանոնք և ստիպել որ անձնատուր ըլլան: Այս պաշարումը տեւեց 7 ամիս, որուն հիանալի համբերութեամբ ու արիասրտութեամբ տոկացին քաջ լեռնականները: Եօթը ամիս ետքը՝ բնակիչներուն պաշարը հատաւ ու սկսան հացի տեղ՝ չամիչ ուտել, բայց քիչ ատենէն չամիչն ալ սպառած ըլլալով, սկսան անոր կու-

տը ազալ և հաց եփել ուտել :

Էօմէր համոզուեցաւ թէ՛ Զեթունցիները բնաւ անձնատուր ըլլալու մտադրութիւն չունէին և թէ ինքը չի պիտի կրնար անոնց մազին անգամ դպչիլ, ուստի, իր բոլոր բարկութիւնը թափեց Զեթունի այգիներուն ու մէջի զանազան սյտղարեր ծառերուն վրայ, զորս ամբողջովին կտրակել տուաւ իր զօրքերուն. քանի՛ ծառերը ճարձատուժով կը տապալէին զօրքերու տապարներուն տակ թաւալվոր, էօմէր բաշան հըրձուանքէն կը խենդենար, իբր թէ այդ ծառերը՝ մէյմէկ Զեթունցիի հասակներ ըլլային :

Երբ քաղցն ու նեղութիւնը ծայր աստիճան սաստկացան քաղաքէն մէջ, գլխաւոր անձինք ժողով գումարելով՝ այս վիճակին վախճան մը տալու միջոցներուն վրայ կը խորհէին. այն ատեն վարի թաղէն Յակոբ անուն կարճահասակ, բայց ճարպիկ ու արխասիրտ մարդ մը, որ ամենուն քով ալ յարգանք կը վայելէր, յանձն առաւ սպաննել էօմէր բաշան. «Ես տեսայ երազիս մէջ, ըսաւ, որ այդ անօրէնը իմ ձեռքովս պիտի սատկի», ու անմիջապէս դուրս ելլելով խոյ մը մորթեց ու անոր մորթին հետ ատրճանակ մը առած՝ գաղտագողի և զգուշութեամբ գնաց պահուեցաւ ժայռի մը ետեւ, որուն մօտ կ'արածէր թրքահան բանակին պատկանող ոչխարներու հօրան մը. երբ գիշեր եղաւ, մթութենէն օգուտ քաղելով՝ խոյին մորթը վրան առաւ ու ձեռքերն ալ ստքի տեղ գործածելով իբրև չորքոտանի մտաւ հօտին մէջ. ոչ ոք կրցաւ նշմարել այս նորեկ խոյը, և երբ իրենց արօտավայրէն դառնալով ոչխարները մակաղեցան բանակին մօտ, մեր խոյակերպ Յակոբը յաջողեցաւ թըշնամիին բազմաթիւ վրաններուն մէջէն սպրդելով

հրամանատար բաշայի վրանին մօտ անկիւն մը կը ծ-
կըտելու: Բոլոր բնութիւնը լռութեան և ամբողջ բա-
նակը՝ խոր քունի մէջ ընկղմած էր. նախախնամու-
թեան ամենատես աչքը միայն անքուն կը հսկէր իր
այս տկար արարածին վրայ, որ օրինակելի անձնու-
րութեամբ մը իր կեանքը կը վտանգէր հայրենիքին
համար:

Յակոր անհամբեր կը սպասէր արշալոյսի ծագ-
ման: Ժամերն ու վայրկեանները կարծես սովորակա-
նէն աւելի դանդաղօրէն կը յաջորդէին իրարու. հա-
սաւ վերջապէս ցանկալի բոպէն, բաշային ձայնը լսելի
եղաւ վրանին մէջ, և քիչ վերջը ջուրի սափօրն ի
ձեռին դուրս ելաւ ապստոս ընելու. Յակոր ծունկի
եկաւ և «անուռն իւսիւս ֆիւրիւսիւսիւս» ըսելով քաշեց
ատրճանակին բլթակը, պո՛ւմպ՝ ձայն մը և ահա էօ-
մէր արիւնշաղախ ինկաւ գետին և «օգնութեան հու-
սե՛ք... զարնուեցա՛յ» ըսելով՝ հոգին փչեց: Իսկ ա-
րիասիրտն Յակոր, առանց ժամանակ կորսնցնելու
կայծակի արագութեամբ հասաւ իր ընկերներուն
մօտ, որոնք արդէն, ոչ շատ հեռու, թագստոցի մը
մէջ դարանակալ կը սպասէին, և երբ որ ատրճանակի
ձայնը առին, սկսած էին արդէն արշաւել թուրքե-
րուն վրայ, մինչդեռ ասոնք հազիւ թէ դժբաղդ իրա-
կանութեան վերահասու եղած՝ ահաբեկ ու մսլորուն՝
չէին գիտեր, թէ ի՛նչ ընել պէտք էր: Հայ խումբին
անակնկալ յարձակումէն ա՛լ բոլորովին շուարած՝
խեղճ զօրքերը ամեն գոյք ու ռազմամթերք թողու-
ցին ու սկսան խուճապով փախչիլ: Իսկ Յակոր սու-
սերամերկ՝ իր ընկերներուն գլուխն անցած՝ ինկաւ
գեղարդակիր զօրքերու հետեւէն, որոնցմէ շատերը
ջարդեց: Այս կռուին մէջ Զեթունցիները զինուած է-

րիտ խալամի մը նախանձը, ուստի 1782ին քաղմա-
թիւ զօրքերով եկաւ Կուրեփին, որուն կիրճը սա-
կայն հայերը բռնելով թոյլ չը տուին թշնամիին, որ
աւելի յառաջ գայ: Այնտեղ սկսաւ պատերազմը, եւ
կարճատեւ ընդհարումէ մը յետոյ խեղճ Ալի յաղթա-
հարուած սկսաւ խոյս տալ իր անվեհեր բանակովը
մէկտեղ, և թէպէտ յաջողեցաւ ողջամբ Մարաչ հաս-
նիլ, սակայն կեալուրներէն յաղթուած ըլլալու զայ-
րոյթէն՝ հազիւ մէկ ժամ ապրեցաւ ու կաթուածահար
մեռաւ:

Կ'ըսուի թէ այս պատերազմին մէջ նշանաւոր հան-
դիսացած էր ձիկիր իշխանը, որ 300ի չափ հայ կըտ-
րիճներով հալածեց թշնամին մինչև Իւնկիլթի կա-
մուրջը, Չեթունէն 9 ժամ հեռու, և անոնցմէ շա-
տերը սպաննեց՝ մեծ սարսափ ձգելով բանակին մէջ:

Ասոր քաջագործութեան համար շնորհակալութիւն
յայտնելով Չեթունցիք՝ հրաւիրեցին զինքը քաղաք
և հող, բնակարան տալով իրեն՝ Պօզպայիթ թաղին
մէջ բնակեցուցին՝ իրեն հետ ընկերացող 40 տուն
Հայերով մէկտեղ: Իսկ իրենց նախկին բնակավայրը,
որ Չեթունի հարաւային արեւմտեան կողմը կը գըս-
նուի 8 ժամ հեռաւորութեամբ և կը կոչուի ձիկեր
սերեսի (*) (ձիկիրի ձոր), այժմ կը գտնուին միայն 6
տուն հայ:

Ժամանակ անցնելով ձիկիրեանք բաւական զօրա-
ցան ու հարստացան և երկու ճիւղի բաժնուելով՝
մէկը կոչուեցաւ Չագրեան, իսկ միւսը Չալթեան.
այս վերջին ճիւղէն էր Յարութիւն վարժապետը որ
նշանաւոր հանդիսացաւ 1878ի պատերազմին սէջ ու
մեռաւ անցեալ 1899ին Պուքրէշի հիւանդանոցը և

(*) ձիկերէն աղաւաղեալ է:

որ սակայն Չաքըրեան կը ստորագրէր: Յ. Չաքըրեանի գերեզմանը շքեղօրէն շինած են Պուքրէշաբնակ ազգայինները:

Չալըխեաններ թէեւ ժամանակ մը փայլեցան հարստութեամբ, բայց Պրուսացի Գրիգոր անուն գործարանատիրոջ մը խորհրդով Զեթունի մօտ գործարան մը շինելու ձեռնարկելով՝ չյաջողեցան ի գլուխ հանել, և այս պատճառով իրենք ալ փճացան: Իրենց հարստութեան միակ յիշատակը մնացած է այժմ՝ նոյն գործարանին մէջ գործուած մետաքսէ և առանց հարի խիստ գեղեցիկ շուրջառ մը. զոր նուիրած են Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն:

Ալի փաշա Տաճկաց կողմանէ կը կոչուէր Հազրէթի Ալի, իսկ անոր յաղթուած տեղը կոչեցին Ալի-գայասի, որ այժմ կ'անուանուի Ալա-Փայասը:

Ասոր համար ալ այսպէս կ'երգեն Զեթունցիք.

Ալի փաշա Կիւրեսիճե եթիւթի,
Զէյրուցլույար իլէ օրսա բութուէր,
Մաղլուպ գաչուպ, կիւնլի Մարաւա սիււթիւ,
Տամլա ենսիրուպ, ախրէթիճե գավուէր:

ՃԲ.

ԳԱԼԷՆՏԷՐ ՓԱՇԱ. ԿԻՐԱԿՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Էօմէր և Ալի փաշաներու պարտութեան վրայ անցան շատ տարիներ, և Զեթուն իր ազատութեան ու կէս անկախութեան բարիքը կը վայելէր լիովին մինչեւ 1808 թուականը, որ ատեն Մարաշի կառավարիչ Փալէնտէր փաշան կեդրոնական կառավարութեան գաղտնի հրահանգներովը յանկարծ Զեթունի վրայ եկաւ մեծ բանակով մը և, իր նախորդի օրինակին

հետեւելով, փոխանակ յարձակում գործելու՝ պաշարուձով նեղեց զայն 9 տմիս շարունակ:

Ժողովուրդը մի քանի աննշան ու փոքր կռիւներէ յետոյ յանձն առաւ վերջապէս վճարել տարեկան 60 քսակ (մէկ քսակը՝ 50) դահեկան) կամ 30 հազար դահեկան տուրքը, զոր կը պահանջէր Գալէնտէր, և այսպէս հաշտուելով իրարու հետ՝ հեռացաւ այն տեղէն փաշան:

Բայց դժուար էր Ջեթունցւոց այս պայմանը, մանաւանդ իրենց ունեցած առաձնաշնորհման հակառակ. հետեւաբար մոռնալով իրենց խոստումը, չվճարեցին զայն ընդ երկար, յայտնի կերպով ապստամբելով կառաարչութեան դէմ: Գալէնտէր փաշան ինքզինքը փոխանակ պատերազմի անատոյգ հետեւանքներուն մատնելու՝ գործը անուշ տեղը կապեց:

Այդ միջոցներուն Կիլիկիոյ մեծանուն Կիրակոս կաթողիկոսը Սոյ վանքին շուրջը բարձր ու սմուր պարսպով մը պատած ըլլալուն՝ կասկածելի էար՝ ած էր կառավարութեան իբրեւ գործակից ու խորհրդակից Ջեթունի ապստամբներուն, ուստի Գալէնտէր՝ հրաման ստացած էր, որ զայն ձերբակալելով կախաղան բարձրացնէ. բայց անկարելի էր իրեն գործադրել այդ հրամանը, վասն զի Չատըրճօղլու կոչուած պէյը, որ կ'իշխէր Սոյ, մտերիմ բարեկամն ու պաշտպանն ըլլալով կաթողիկոսին՝ անշուշտ պիտի չյանձնէր զայն Գալէնտէրի ձեռքը: Սորամանկ փաշան պարագաներէն օգուտ քաղել ուզեց: Իր մօտ կանչելով Մարաշի հայ երեւելիները՝ համոզեց զանոնք, որ կաթողիկոսը հրաւիրելով՝ Ջեթուն զրկեն, որ երթայ ապստամբ Հայերը յորգորէ չ'ըմբոստանալ ընդդէմ կառավարութեան, այլ վճարել իրենց խոս-

տացած 30,000 դահեկան տուրքը :

Մարաշիք բոլորովին անգիտակ՝ փաշայի չար դիտաւորութեանց՝ համակերպեցան ստոր առաջարկութեան և հրաւիրեցին Նորին Սրբազնութիւնը գալի Մարաշ : Խեղճ կաթողիկոսն ալ չգիտնալով թէ ի՞նչ սոսկալի դաւադրութիւն մը կը նիւթուէր իրեն դէմ, միամտաբար դիմելով Չաաբըճըօղլուի՝ անոր հրամանը ստացաւ ու Ս. Մինդեան Աւագ տօներուն հասաւ Մարաշ, ուր հազիւ մի քանի օր հանգիտտ առաւ և ահա՛ Մինդեան խթման երեկոյին փաշայի ազաներէն քիւֆեկեկի պաշի Ֆէյզուլաս պէկը 10 սատիկանով եկաւ Առաջնորդարան, ուր իջեւանած էր սրբազան կաթողիկոսը, ձերբակալելու զայն՝ մինչ կը ճաշէր :

Կառավարութեան հրամանն իրեն հազորդելէ յետոյ՝ առաջնորդեցին զայն դէպ ի փաշայից պալատը և այնտեղ առանձին խուցի մը մէջ բանտարկեցին՝ առաւօտուն կախազան բարձրացնելու դիտումով :

Խեղճ կաթողիկոսը յուզուած, այլայլած՝ ինքզինքը յանձնեց Նախախնամութեան կամքին. «Տէր լոյս իմ և կեանք իմ, ես յու՛մէ՞ երկեայց» սաղմոսը մրմնջելով : Միւս կողմէն այս տխուր գոյժը վայրկենապէս տարածուելով քաղաքին ամէն կողմը՝ խոր սուգի մէջ ձգեց ամբողջ հայ ժողովուրդը, որոնց գլխաւորները քահանայից հետ մէկտեղ դիմեցին փաշային՝ կաթողիկոսին արձակումը խնդրելու համար, իսկ ան՝ կայսերական հրամանագիրը ցոյց տալով անոնց՝ մերժեց և է միջնորդութիւն : Շատ մը թախանձանքներէ յետոյ հարիւր հազար դահեկան կաշառքի շնորհիւ յաջողեցան վերջապէս 40 օրուան պայմանաժամով արձակում ստանալ իր երաշխաւորութեան տակ : Այդ ահագին գումարը նոյն գիշերը հանգանակելով իրենց

մէջ Հայերը՝ յանձնեցին ընչաքաղց Գալէնտէրին, որուն անկման պատճառ պիտի դառնար ան յետոյ :

Մէկ օրուան մէջ կենդանութենէ ի մահ և մահուանէ ի կեանս վերադարձող Ս. Հայրապետը՝ անհուն երախտագիտութեամբ լի՝ առ Աստուած և առ իր սիրեցեալ հօտը՝ արտասուաթոր աչքերով կատարեց Ս. Ծննդեան պատարագը և սրտաբուլիս մագթանքներով օրհնեց բոլոր ժողովուրդը, որոնց վիշտը՝ ուրախութեան փոխուելով՝ սկսան կրկնապէս շնորհաւորել զիրար Բարի Ս. Ծնունդ կոչելով այն Ծնունդը, որ պատահեցաւ Քրիստոսի 1818 թուականին :

Այնուհետև փութացին այս եղելութիւնը տեղեկագրել Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին, Տ. Աբրահամ Աբրազան Ուռպելեանի, որ անմիջապէս բողոքեց Բ. Դրան 150 կղերականներով հանդերձ : Եւտով երեւցաւ այս բողոքի արգիւնքը : Քառամիօրեայ պայմանաժամը դեռ լրացած չէր, և ահա՛ Գալէնտէրի պաշտօնանկութեան հրամանը դուրս եկաւ : Այս բարձրագոյն հրամանագրով իր ստացած 100,000 դահեկանի կաշառքը վերադարձնելու և իր ամբողջ գերգաստանով Մալաթիոյ մէջ ցկեանս աքսոր մնալու կը դատապարտուէր ան :

Հայերը երբ ստացան Բ. Դոնէն ելած այս էմբր Սամին (հրամանագիր), Բախազան Պայրամի Արիֆէին օրը՝ հաղորդեցին փաշային, որ կարծես շանթահար եղաւ և սուանց ամչնալու կ'ազաչէր հայ մեծամեծներուն, որ միջնորդեն ու ներում բերել տան իրեն :

Անօգուտ էր այդ խնդիրը, հետևեալ օրն իսկ պարտաւորուեցաւ ետ տալ իր առած գումարը Հարուն—Եուսուֆ անուն հրէայէն փոխառութիւն ընելով, իսկ սա՛ փաշային կահկարասիքը և ամեն ունե-

ցածը անուրդի հանելով՝ ստացաւ իր պահանջքը :
Պայրածի Գ. օրն ալ ինք մեկնեցաւ դէպ ի Մալա-
թիա, ուր երեք օր միայն ապրեցաւ ու կաթուա-
ծահար ըլլալով՝ մեռաւ :

Մարաշի թուրքերը շատ սգացին անոր վրայ, մա-
նուանդ իրենց անցուցած տխուր պայրամին համար :

Ահաւասիկ ինչ կ'երգեն Ձեթունցիք ատոր համար :

Գալկեսէր փառա սա Ձէյրունա կէլի ,

Տեվլէք վերկիւսիւնի դալապ էլլէսի ,

Ձէյրուն գուրու իւզիւմի էմէք պէլլէսի ,

Գալկեսէր օսանուպ սուլիա մէյլլէնսի :

Սօնա Ձէյրունլուլար վերկի վերմէսի ,

Ձէյրունու ուրմադա ազլը սարմաթ

Կիրակոս կաթուղիկոսու պու սրմարլասր :

Անակնկալ մահուընէ այսպէս ազատուելէ յետոյ՝
Տ. Կիրակոս կաթողիկոսը Բ. Դրան պահանջման հա-
մեմատ՝ Կ. Պոլիս գնաց 1819ին Պատրիարքարանի
հրաւիրանօք և այնտեղ իր անմեղութիւնը հաստա-
տելով՝ մեծ պատիւ գտաւ թէ՛ Սուլթան Մահմուտ
Բ. ի և թէ՛ մեր ազգայնոց կողմանէ : Իր այս դիրքէն
օգուտ քաղելով, ազգասէր կաթողիկոսը միջնորդեց
Սուլթանին մօտ ի նպաստ Ձեթունի, անոր գթութիւնը
հայցելով այս ազքատ ժողովրդեան վրայ, և յաջո-
ղեցաւ 20,000 դահեկանի իջեցնել կառավարական
տուրքը, որ 30,000ի բարձրացած էր : Այն տարին
20,000ը ամբողջովին վճարուեցաւ, իսկ յաջորդ տա-
րիները Սուլթան Մուրատի հրովարտակին համեմատ
15,000ական դահեկան միայն հաւաքուելով՝ կը դըր-
կուէր Պոլիս յատուկ մարդու մը ձեռքով՝ ինչպէս
սովոր էին կանխաւ : Իսկ Մ. կաթողիկոսը միեւնոյն
տարին Սիս իր աթոռը դարձաւ և երեք տարի ալ

ապրելէ յետոյ՝ իր նախկին պաշտպան Չատըրճօղլուի ձեռամբ թունաւորուելով վախճանեցաւ :

ԹՊ.

ԶԱՓԱՆ-ՕՂԼՈՒ

1810 թուականի ատենները՝ Հալէպի մէջ կար նշանաւոր թուրք անձնաւորութիւն մը Հիւլպիւլ-օղլու մականուամբ, որ այն ժամանակները թուրքիոյ մէջ գտնուած շատ մը ուրիշ պէյերու նման ինքն ալ ըստ հաճոյից կ'իշխէր երկրին գրեթէ ինքնագլուխ և շատ անգամ ալ կ'ըմբոստանար Սուլթանին կառավարութեան դէմ: Այսպիսի մէկն էր նաեւ Եօզղատի բնուկալ Չափան-օղլու Ճէլալ Մէհէմէտ փաշան:

Սուլթանը ուզելով գայլը գայլին խեղդել տալ, հրամայեց այս վերջնոյն երթալ տիրել Հալէպի և հնազանդութեան բերել Հիւլպիւլ-օղլուն: Ուստի, Չափան օղլուն 50,000 պաշրպօղուգներէ բաղկացեալ անկանոն բանակ մը կազմելով՝ եկաւ յարձակեցաւ ապստամբ քաղաքին վրայ և առանց դժուարութեան, քիչ ատենէն կատարելապէս նուաճեց զայն: Վերագարձին (1819 թ.) երբ Մարաշէն կ'անցնէր, տեղացի թուրքերն ազաչեցին, որ Չեթունի հաշիւն ալ կարգադրէ ու այնպէս երթայ. «Շու պիւքտէ պիր թագըմ ուզուրուզ տօմուզլար վար տըր, քի տայիմա պիզի թաճիզ իթմէքտէ տիրէր, պունլարը փաքլալու պ էօյլէ կիտէսին.— սա շամբուտին մէջ կարգ մը անդգամ խողեր կան, որոնք միշտ անհանգիստ կ'ընեն մեզ, անոնք ալ մաքրէ՛ ու յետոյ զնա՛», ըսին:

Չափան-օղլուն Չեթունն ալ Հալէպի նման դիւրապատրաստ որս մը կարծելով՝ յօժարակամ յանձն առաւ եղած առաջարկը, և իր անկանոն զօրաց ահագին բանակովը յարձակեցաւ անոր վրայ արեւել-

եան կողմէն մինչեւ Գրքագ կոչուած տեղը, որ անկէ 4¹/₂ ժամ հեռաւորութիւն ունի:

Գարունը ըլլալուն՝ Ջահան գետը յորդած էր, հետեւաբար և վրայէն անցնելն անկարելի. այժմու վարդապետին կանաւրան (վարդապետին կամուրջը) ալ, որ Էօքսիւզեան Յովհաննէս եպիսկոպոսը շինել տուած, դեռ ես գոյութիւն չունէր, ուստի գտնուած նեղ կամուրջէն հազիւ 500 զօրք կարողացաւ անցնել միւս կողմը: Ասոնք 25 հոգի կորուստ տալէ յետոյ՝ ամենքն ալ գերի ընկան Ջեթունցւոց ձեռքը ու 6 ամիս ամենայն հանգստութեամբ խնամուեցան: Իսկ Չափան օղլու յուսակաւուր եղած՝ ձգեց գնաց Եօզղատ և այնտեղի Հայերուն աղաչեց, որ գրեն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին միջնորդ հանդիսանալ Ջեթունցւոց մօտ թուրք գերիներուն ազատութեանը համար:

Այս միջնորդութիւնը կատարուելով՝ գերիներն արձակուեցան և երթալով իրենց տեղերը շատ գովեստով խօսեցան Ջեթունցւոց կողմանէ իրենց ցոյց արուած հիւրասիրութեան և մարդասիրութեան համար: Շատ գոհ մնալով Չափան-օղլու՝ շնորհակալութեան նամակ մը գրեց Կաթողիկոսին և մեր իշխաններուն՝ այդ նամակին մէջ ըսած էր, «Չեզի պէս կըտրիճներու գէմ չէր վայելեր որ ես կռիւ մղէի, բայց յանցանքը իմն չէ, այլ Մարաշցիներուն: որոնք թելագրեցին զիս»: Ասոր գէմ Ջեթունցիք բարեկամական նամակով մը պատասխանեցին և նամակին հետ տեղական ձեռով շինուած գեղեցիկ հրացան մըն ալ ընծայ զրկեցին անոր Պերսեան Մանուկ աղայի ձեռքով: Չափան օղլու 4 ձի ընծայ զրկեց 4 իշխաններուն:

Ասոր՝ հետեւեալ երգը նուիրած են Ջեթունցիք.

Օսմանլը բիճեկի հեփ չաքը փաքը,
Չերուն բիճեկի սայմասը խաքը,
Չափան սափերիս վուրսուգնա եաքը,
Տօքում Չափան օղլու, վազ կէչ Չերունցան:

ԺԳ.

ՔԷՑՍԷ ՓԱՇԱ — ԿՈԿԻՍՈՆԻ ԿՈՒՅԻԸ

Թուրքիոյ մէջ հպատակ ազգերու շարժումը եւ անոնց ձգտումը դէպի անկախութիւն սկսած էին անհանդիսաւ ընել կառավարութիւնը և մտատանջութիւն պատճառել անոր: Յունաստան նոր ստացած էր իր կազմակերպութիւնը ու Եգիպտոս կը խլրտէր. Ալի փաշա մը Եաննայի մէջ ինքնագլուխ գիրք կը բռնէր ու Զեթուն՝ իր ձեռքի կայսերական հրովարտակին կը թնամ՝ կառավարական ամէն առաջարկ կը մերժէր. ասոնք ամենը լաւ ապագայ մը չէին խոստանար Թուրքիային, ուստի սա՛ միտքը դրաւ ջնջել այս նորածիլ սերմերը իրենց սաղմնային վիճակին մէջ իսկ: Մենք կը պատմենք այն ամէն դէպքերը, որոնք յաջորդաբար տեղի ունեցան Զեթունի մէջ, կեղբոնական կառավարութեան գաղանի կամ յայանի թելագրութեամբ:

Մարաշի կառավարիչները միշտ անյաջող գուրս եկած էին իրենց արշաւանքներու մէջէն. Չափանօղլուն ալ սարսուած ու ձեռնուռնայն վերագարծած էր, ուստի Զեթունը նուաճելու գործը յանձնուեցաւ Կեսարիոյ կառավարիչ Քէօսէ փաշային, որ 1821 թըւականին բազմաթիւ հեժեղներով եկաւ մինչեւ Կէօքսիւն (Կոկլիսոն) ուր բանակեցաւ Զեթունէն 12 ժամ հեռաւորութեամբ. իսկ հայերը՝ իրենց փոքրաթիւ զնդով արդէն հոն հասած էին, արգիլելու համար այս նոր թշնամիին ընթացքը: Պատերազմը ըսկաւ հոն:

Հազիւ թէ տաք կերպարանք մը առած էր կռիւը ահա՛ վերջացաւ Տաճկաց կորակոր փախուստովը, և

վասն զի Եաղուպեան Հաճի Աստուածատուր աղան, Թշնամիին Ձէլլադ մականուանեալ դրօշակիրը մէկ գնդակով գետին փռելով, մեծ վախ ձգեց անոնց սըրտին մէջ, այնպէս որ ա՛լ չհամարձակեցան պատերազմը շարունակել:

Ձեթունցին չէ մոռցած յիշատակել այս դէպքն ալ իր երգերուն սէջ:

Ձերուն եիկիբլերի Կեօֆսիւնե կիրսի,
Փառա պայրագաւրը գօթբոյա տուրտու,
Եաղուպեան իւխան իսէ անը բամ վուրտու,
Աքրնեան երգրուպ նան բեալիմ օլտու,
Փառանըն օրտուսը հեման պօզուլտու:

Ժ Ե.

ՆԵՐՔԻՆ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆ — ՍԻԻԼԷՅՄԱՆ ՓԱՇԱ

Ձեթունցիք՝ հակառակ իրենց վրայ ի գործ դըրուած ճնշումներու՝ կը շարունակէին ըստ առաջնոյն հատուցանել իրենց տարեկան տուրքը՝ 15,000 դահեկան՝ ուղղակի Պուլիս դրկելով:

1830 թուականին նոյն գումարը յանձնուեցաւ Ձեթունցի Պերսեան Մահտեսի Մանուկին, որ անձամբ տանելով յանձնեց Այա Սօֆիա մզկիթի միւթէվէլիին, որ չնորհակալութիւն յայտնելէ և ըստ սովորութեան զայն պատուասիրելէ յետոյ՝ հարցուց անոր. «Ձեթունի մէջ տաճիկ կա՞յ և ի՞նչպէս կը վարուիք անոնց հետ»: Մանուկ պատասխանեց. « $\frac{1}{4}$ տուն տաճիկ կայ, որոնց հետ կը վարուինք այնպէս, ինչպէս կը վայելէ բարի դրացիի մը»: Թուրք միւթէվէլիին, ո՛վ գիտէ որպի՞սի խորհրդով ու մտածումով, կրկնած է այն ատեն: «Երբ որ հայրենիքդ դառնաս՝ իմ կողմանէ բարեւ խօսէ՛ չորս իշխանաց, թող ջանան « և իցէ

միջոցաւ մը հեռացնել այդ մարդիկը իրենց ծոցէն, վասն զի իմ ցեղակիցներուս վատութիւնն ու ապերախտութիւնը քաջածանօթ են ինծի. երբ կարեւոր ոյժ մը կազմեն՝ փորձանք պիտի դառնան ձեր գլխուն. օձի ձագերու պէս երբ որ մեծնան, ձեր սրտէն կը խայթեն. բարեկամաբար կ'ազդարարեմ ձեզի, ինչպէս կ'ուզէք՝ այնպէս գործեցէ՛ք» :

Մանուկ շնորհակալութիւն յայանելով՝ բաժնուեցաւ միւթէվէլլիէն և Զեթուն վերադառնալով՝ այս խօսակցութեան բովանդակութիւնը հազորդեց իշխաններուն, որոնք խորհրդակցելով վճռեցին գործադրել այդ խորհուրդը՝ Սուրէնեան իշխանին յղացած միջոցաւ. իշխաններուն ժողովը միաձայնութեամբ Սուրէնեան իշխանին յանձնեց տրուած որոշման գործադրութիւնը :

Սուրէնեան այն իրիկուն քահանայի մը հետ գնաց Հաճի Իպրահիմենց Հասան աղային տունը և առաջարկեց անոր որ Ռազիէ աղջիկը իր Մարտիրոս տղուն կնութեան տայ. «Ալլահըն էմրի իլէ փէյղամպէրինիզին գավլը իլէ Ռազիէ քէրիմէնիզի՝ մախտումըմ Մարտիրոսա վէրմէնիզի թալէպ էտէրիմ» — «Աստուծոյ հրամանաւ և ձեր մարգարէին կանոնով կը խընդրեմ որ Ռազիէ անուն ձեր դուստրը Մարտիրոս անուն տղուս տաք» սովորական բանաձեւով :

Հասան աղան իսլամի աղջիկ մը քրիստոնէի մը տրուելը անկարելի և ապօրինի գտնելով, աղաչեց որ իշխանը հրաժարի այդ խորհուրդէն : Սուրէնեան պնդեց իր պահանջման վրայ՝ ըսելով. «Աղջիկդ թո՛ղ նորէն իսլամութեան մէջ մնայ, իր կրօնական պարտականութիւնները ազատօրէն կատարէ, բաւական է որ հաճիս հարսնացնել զայն որդւոյս հետ, ասով

աւելի ևս կ'ամրապնդի ու կը նուիրագործուի մեր բարեկամութիւնը. հակառակ պարագային, պէտք է ելլես Զեթունէն քու բոլոր ազգակիցներովդ. մինչև առաւօտ՝ այս երկու պահանջումներէս մին պիտի գործադրես անպատճառ» . այսպէս ըսելով՝ մեկնեցաւ .

Փուրքերը շատ հողերու և կալուածներու տէր դարձած էին, հետեւաբար իրենց համար անկարելի էր զանոնք թողուլ ու հեռանալ երկրէն . իսկ միւս պահանջման համակերպին ալ՝ իրենց կրօնական զգացման կը հակառակէր . ուստի ուրիշ միջոց մը խորհեցան ու գործադրեցին, և այս բանը շատ ազէտալի եղաւ Հայոց համար :

Նոյն գիշերը թուրքերը, ընդ ամէնը 14 տուն, թողլով Սուրէնեան թաղը՝ գացին ապաստանեցան Եաղուպեանց թաղը : Իշխանը նախապէս մերժեց զանոնք, սակայն ի վերջոյ անոնց սաստիկ թախանձանքներուն չի կրնալով դիմադրել՝ զիջաւ իր հովանիին տակ առնել զանոնք : Հետեւեալ օրը, երբ իշխանք իրարու մօտ եկան, Սուրէնեան Հաճի Սաչիկ իշխանը բացատրութիւն պահանջեց Եաղուպեանի ընթացքի մասին, եւ սա պատասխանեց . « Առ այժմ թոյլատրեցի իմ թաղիս մէջ բնակութիւն հաստատելու, վասն զի շատ ազաչեցին և խոստացան հաւատարիմ հպատակ մնալ ինձի և ձեզի միանգամայն, սակայն մի քանի ամիս յետոյ կ'արտաքսեմ ամենքն ալ, ուստի ներողամիտ եղէք ինձի» , ըսաւ : Երբ Սուրէնեան անոնց անյապաղ հեռացումը պահանջեց, Եաղուպեան մէկ ամիս պայմանաժամ խնդրեց, առարկելով թէ իր ինքնասիրութեան դէմ վիրաւորանք մըն էր անգամ մը հիւրընկալութիւն շնորհելէ յետոյ՝ ելլէլ մէկէն զանոնք արտաքսելը . միւս իշխաններն ալ

այս առարկութիւնը իրաւացի դատելով՝ ի նպաստ
Եաղուպեանի սկսան միջնորդել . սակայն Սուրէնեան
իր պահանջման վրայ անդրդուելի մնալով՝ ընդդիմա-
բանին զայրոյթը շարժեց . Եաղուպեան իշխանը խըս-
տութեամբ դուստր այն տառն . «Թուրքերը պաշտպա-
նութեանս տակ առած եմ, ինչ որ կարող ես ընել՝
ըրէ՛» և այսպէս բաժնուեցան իրարմէ :

Հետեւեալ օրը Սուրէնեանք պատերազմի յայտա-
բարութիւն ըրին՝ Եաղուպեան թաղի ջրաղացին ջուրը
կտրելով . այս վերջինները վանք երթալով բողոքե-
ցին երկու եպիսկոպոսներուն (*) այս իրողութեան
դէմ . սրբազաններն ու թաղեցիները Սուրէնեանի
տունը երթալով յորդորեցին , ջանացին համոզել թո-
ղուլ իր բռնած այս թշնամական գիրքը , որ ժանտ
ազէաներու դուռ պիտի բանար իր ազգակից
եղբայրներուն համար . մանաւանդ որ իր հա-
կառակորդը ոչ միայն իրեն արենակից ու կրօնակից
եղբայրն էր , այլ նաև խնամութեամբ ալ կապուած
էր իր ընտանիքին հետ :

Այս ամէն յորդորները բնաւ ներգործութիւն չըրին
անոր սրտին , վասն զի ան որոշած էր այլ եւս զէն-
քով չափուիլ իր հակառակորդին հետ , ուստի սրբա-
զան եպիսկոպոսունք ճարահատած՝ զիմեցին Եա-
ղուպեանին , որ խոստացաւ հետեւեալ օրն իսկ ար-
տաքսել թուրքերը :

Այս նոր զիջումը թէև հաղորդուեցաւ Սուրէնե-
անի՝ բայց անօգուտ . իրեն համար իր հակառակորդը
վատ ուխտադրուժ մըն էր . ուստի կ'ուզէր անպատ-

(*) Այն տարին բացի Զեթունի առաջնորդ Պոստանեան
Յակոբոս եպիսկոպոսէն, Զեթուն կը գտնուէր նաև Այնթապի
առաջնորդը՝ Յովհաննէս եպիսկոպոս, որ հոն արտորուած էր :

ճառ պատժել անոր ուխտագանցութիւնը :

Հաշտութեան համար եղած բանակցութեան այս անյաջող ելքը սաստիկ վշտացուց բարեսիրտ եկեղեցականները, որոնք լալով մեկնեցան վանքը, և պատերազմը սկսաւ :

Եազուպեանի միացաւ և Շօվրոյեան, իսկ Սուրէնեանի միացաւ Եէնի-Տիւնեա իշխանը, հետեւաբար և ամբողջ Զեթուն բաժնուեցաւ երկու հակառակ կուսակցութեան և երկու թշնամի բանակներու, որոնց իւրաքանչիւրը կարեւոր դիրքեր բռնելով իրարու դէմ ճակատեցան, այնպէս որ մէկ կողմէն միւսը անցնող անասուններն անգամ առանց գնտակէն վրիպելու անխնայ կ'ըսպանուէր :

Այս պահուն սարսափով խոյս տուած էին բոլոր Թուրքերը, որոնք անգիտաբար պատճառ դարձած էին սոյն եղբայրասպան պատերազմին, և Թաւր կոչուած տաճկական զիւղն ապաստանած՝ Զեթունէն դէպ ի արեւմուտք Յ ժամ հեռաւորութեամբ :

Երբ պատերազմը սաստկացաւ՝ Մարաշի կառավարիչ Պայազիտ-օղլու Սիւլէյման փաշան, որ արդէն պատեհութեան կ'սպասէր իր նախորդներուն վրէժը լուծելով հանգերձ՝ կեդրոնի հրահանգն ալ գործադրելու, խորամանկութեամբ լուր զրկեց Եազուպեանի այս իմաստով. «Որովհետեւ դուն իմ կրօնակիցներուս պաշտպանութիւնն ըրիր, իմ և բոլոր միւսիւլմանաց երախտագիտութեան արժանի ես. ատոր փոխարէն ես ալ կ'ուզեմ օգնել քեզ քու թշնամիներուդ դէմ, եթէ կ'ուզես՝ ամբողջ բանակովս գամ և բոլոր հակառակորդներդ բնաջինջ ընեմ » :

Եազուպեան վեհանձնաբար պատասխանեց. « Ես իմ հակառակորդէս վրէժ լուծելու համար օտարազգիի

օգնութեան չեմ կարօտիր, չե՛մ ալ սպասեր. Եազուպեանը վատ մի՛ կարծեր, և եթէ այս ազգարարութեանս հակառակ՝ յանդգնիս ոտք կոխել Զեթունի հողը՝ լաւ գիտցիր որ զէնքս քու վրագ պիտի դարձընեմ » :

Նենգաւոր փաշան, երբ այս բացասական պատասխանն ընդունեց խրոխտ իշխանէն, Սուրէնեանին դիմեց միեւնոյն առաջարկով՝ Մարաշ հրաւիրելով զայն միանգամայն : Այս վերջինս վատարար ընդունեց հասարակաց թշնամւոյն սոյն ազգապէս խորհուրդը և զնաց Մարաշ, ուր իրեն կը սպասէին թուրք ջոկատներ, որոնց առջեւ ինկած՝ բերաւ բանակեցուց Ս. Աստուածածնի վանքը 1831ին :

Եազուպեան տեսնելով զայս՝ կատղեցաւ և ամէն ճիգ թափեց, որ ի պարտութիւն մատնելով իր հակառակորդը՝ օտար թշնամւոյն ալ խորհուրդը ի դերեւ հանէ, ուստի գիշեր մը՝ խումբ մը սպառապէն մարդերով յաջողեցաւ անոր ամբացած բերդի պարխապէն ներս անցնիլ չուանէ սանդուղներու օգնութեամբ : Բոլոր բերդացիները խոր քունի մէջ էին հետեւարար, առանց դիմադրութեան մը հանդիպելու, ամենքն ալ սուրէ անցուց. միայն մանկիկ մը ազատեցաւ օրօրոցին մէջ և ուրիշ չորս անձինք, որոնք դիպուածով այն գիշեր բացակայ մնացած էին. ասոնք էին Մարտիրոս Սուրէնեան, Բասիլոս Սուրէնեան, Ախպաշ Սուրէնեան և Մ. վարդեվար Սուրէնեան, որոնք վերագառնալով՝ երբ տեսան իրենց պատահած այս ահագին աղէտը՝ սարսափահար մնացին, սակայն փոխանակ լքանելու՝ աւելի սաստկացուցին պատերազմը :

Փաշան խմանալով այս դէպքը՝ ահ ու դողով պա-

չարուեցաւ և ըսաւ . «Պու եւաղուպեանլար ազկըն ա-
տամլար տըր , քէնտի միլլէթտաշլարընը պէօյլէ գը-
լ լճաան կէշիրտիլէր իտէ , արթըդ պիզի պու թէքքէ-
նին իշինաէ տիրի տիրի եէրլէր» — «Այս եւաղուպ-
եանները կատաղի մարգիկ են . իրենց ազգակիցները
քանի որ այսպէս սուրէ անցուցին՝ անկասկած մեզ
այս վանքին մէջ ողջ ողջ կուտեն» : Եւ այս սարսափի
ազգեցութեան տակ՝ թողլով վանքը մեկնեցաւ դէպի
Մարաշ : Տեղւոյն Տաճիկ մեծամեծները , որոնց գրգը-
սութեամբը շատ մը թուրքեր փաշային բանակը մը-
տած էին իբրև կամաւոր , եկան իր մօտ տեղեկու-
թիւն հարցնելու : Փաշան ծածկելով իր տկարու-
թիւնը , բաւականացաւ միայն Սուրէնեանց կտորածը
սլատմելով՝ մխիթարել իր ունկնդիրները , որոնք
գոհունակութեամբ կրկնեցին իրենց սովորական ա-
ռածը . «Իթին տիշի տօմուզուն տէրիսի — շանը աղ-
ուան՝ խողին կաշին» :

Մինչդեռ թշնամիք կ'ուրախանային այս տխուր
վիճակին վրայ , միւս կողմէ ամբողջ Ջեթուն , մանա-
ւանդ եկեղեցական դասը , խորապէս յուզուած՝ երկու
եպիսկոպոսներու առաջնորդութեամբ դիմեցին գե-
րեզմանատուն , ուր թաղուած էին սպաննուածներուն
մարմինները և այնտեղ հանգիստաւոր Ս . պատարագ
մատուցանելով և հոգեհանգիստ կատարելով՝ մխի-
թարեցին անոնց ընտանիքը . ապա , նոյն հանգէտով
բերդը գացին Սուրէնեաններու մօտ և շատ ջանքե-
րով յաջողեցան վերջապէս հաշտութիւն գոյացնել եր-
կու հակառակորդ կուսակցութիւններու մէջ հետեւ-
եալ պայմաններով . —

Եւաղուպեանները բոլոր իրենց ցեղով երկու տարի
չարունակ Միջին թաղը ոտք չպիտի կոխէին՝ Սու-

րէնեաններուն աչքին չերևնալու համար . իսկ Շօվ-
րոյեան բոլոր իրեններս՛ վրա զազթէր դէպ ի կէօ-
ճէկ , որ Զեթունի հարաւային արեւմտեան կողմը կը
գտնուի՝ 15 ժամ հեռաւորութեամբ (թէև այս վերջին
պայմանը Եաղուպեանի ալ առաջարկուեցաւ , բայց
ան մերժեց , առաջին պայմանին միայն համակեր-
պելով) : Այսպէս փոխադարձ զիջումներով իրարու
ներեցին ու հաշտուեցան : Սակայն շատ կորստաբեր
եղաւ այս պատերազմը , որ ամբողջ 7 ամիս տեւած
էր և որուն զոհ գացին 100 հոգի պատերազմիկ կըտ-
րիճներ : Այս միակ դէպքն է , որ սեւ բիծ մը կը
թողու մեր իշխաններու տարեգրութեան մէջ :

ԹՁ .

ԻՊՐԱՀԻՄ-ՈՒՇԱՂԻՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳՈՒՌՆԱԶՆԵՐՈՒ ԶԱՐԳԻԸ .
ՍԻՒԼԷՅՄԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԶԱՐԶԱԿՈՒՄԸ

Վերը նշանակուած ցաւալի պատահարներէն 9
ամիս յետոյ Սուրէնեանք , որոնց սիրտին մէջ դեռ
վառ էր վրէժխնդրութեան բոցը , յարձակեցան Թանըր
տաճկաբնակ գիւղին վրայ , ուր կը գտնուին Հանի-
Իպրանիս-ուճաղիները և Գուռնազները , որոնք պատ-
ճառ դարձած էին իրենց միութեան քայքայուելուն
ու ներքին քաղաքային պատերազմին : 16 մարդ
սպաննեցին անոնցմէ ու վերադարձան : Թանըրցի-
ները սպանելոց արիւնթաթախ շապիկներն ու
զգեստները Մարաշ Սիւլէյման փաշային ներկայա-
ցընելով՝ սաստիկ բողոքեցին Զեթունցոց դէմ : Փա-
շան առիթէն օգտուելով՝ իսկոյն գրեց Պոլիս այս
դէպքին մանրամասնութիւնը և այնտեղէն հրահանգ
ուղեց : Քիչ ատենէն հրաման ստացաւ , որ անյապաղ
Զեթունի վրայ քալէ ու ամբողջ քաղաքը հիմնա-

յատակ կործանէ :

Մեծ էր Սիւլէյմանի ուրախութիւնը՝ կարծելով թէ այս անգամ պիտի յաջողէր իր չար խորհուրդն իրագործելու և կայսերական բարձր շնորհաց արժանանալու : Ուստի ամենայն փութով պատրաստութեան ձեռնարկելով ահագին բանակ մը կազմեց որուն գլուխն անցած եկաւ բանակեցաւ Չերմուկի դաշտը 1832ին :

Երկու եպիսկոպոսունք տեսնելով երկրին սպառնացող այս ծանր վտանգը՝ գօտեպնդեցան հայրենասիրական ու կրօնասիրական ջերմ ոգիով . համոզուած էին թէ թշնամույն յաղթելու ամենէն կարելոր պայմանը սէրն ու միութիւնն է , ուստի իրենց մօտ կանչելով Սուրէնեանները՝ համոզեցին , որ հաճութիւն տան Ծօլրոյեանց վերագարձին ի Զեթուն . անոնք ալ , որ վտանգին ծանրութիւնը ըմբռնելու չափ խելք ունէին և ընդհանրութեան շահը՝ իրենց անձնական կիրքէն վեր դասելու չափ հայրենասիրութիւն , սիրայօժար ընդունեցին եպիսկոպոսներուն առաջարկը և նոյն իսկ իրենք բազմաթիւ ջորիներով կէօճէկ երթալով անձամբ Ծօլրոյեանները բերին մտցուցին Զեթուն իրենց ամեն կահկարասիներով :

Եպիսկոպոսները՝ մեծ ուրախութեամբ չորս իշխանները մխասին վանքը կանչեցին իրենց մօտ ու հոն երգումով կատարեալ հաշտութիւն գոյացնելով անոնց մէջ՝ օրհնեցին զանոնք խաչով և աւետարանով ու քաջալերական խօսքերով խրախուսեցին կուռիլ թշնամույն դէմ մինչև իրենց արեան վերջին կաթիլը : Իշխանները եղբայրաբար ու անկեղծ սիրով զիրար համբուրելով՝ մեծ պտարաստութեամբ դիմեցին Ղուլաները (մարտկոց) փաշային բանակին դէմ :

Լսեց փաշան անոնց միութիւնը և մեծ տագնապի

մէջ ինկաւ . ուստի առաջուց բանեցուցած հնարքը այս անգամ ալ փորձեց՝ անոնց մէջ նորէն բաժանուով ձգելու համար : Իր յօտ կանչեց Եաղուպեան Մ . Վարդեվար իշխանն ու ըսաւ . «Ես յատկապէս քեզի համար եկած եմ այս անգամ . թագաւորին հրամանաւ քեզ իշխան պիտի կարգեմ ու գերդաստանիդ բոլոր անդամներուն՝ նոյն իսկ օրօրոցի մանկան թոշակ կապել պիտի տամ , և որովհետեւ միւս իշխանները կ'ընդգիմանան ինձի , դուն քու կտրիճներովդ իմ կողմն անցի՛ր , որ Զեթուն մտնենք» :

«Լա՛ւ—պատասխանեց Եաղուպեան , որ խորամանկութեան կողմէն փաշայէն վար չէր մնար—երթամ զինւորներս առնեմ ու դառնամ , միայն թէ զօրքերդ պէտք է զինաթափ ըլլան , որպէս զի ժողովուրդս անոնց վրայ կասկած մը չունենայ . զէնքերը պէտք է մեր մարտկոցներուն կողմը վրաններու մէջ մթերուին աչքիս առջեւ , այն ատեն զօրքերովս կու գամ գիշերը , կը խառնուիմ ձեզի հետ , շատ զիւրութեամբ կը նուաճենք Զեթունը . դուն տեղդ հանգիստ եղի՛ր , ես յանձն կ'առնեմ հրամանատարութիւնը» :

Փաշան , փոքր ինչ կասկածելով Եաղուպեանի անկեղծութեան վրայ , ըսաւ . «Այս գիշեր սպաներուս հետ խորհրդակցութիւն մը կատարենք ու ըստ այնմ գործենք , ուստի հետեւեալ գիշերը պէտք է գաս» : Այս առաջարկին ալ համակերպութիւն ցոյց տալով Եաղուպեան՝ մեկնեցաւ դէպ ի վանքը , և այս խօսակցութիւնը մի առ մի պատմելով միւս իշխանաց՝ անկեղծ սրտով բացատրեց փաշային ունեցած չար գիտումները . «Պէտք է ուրեմն , ըսաւ , որ մենք կանխենք առանց ժամանակ կորսնցնելու . նոյն իսկ այս

գիշեր յարձակի՛նք ու վանի՛նք այդ անպիտան թուրքը իր անպիտան բանակով :

Իշխանք ու եպիսկոպոսունք ամենքն ալ համամիտ գտնուեցան այս առաջարկին և այն գիշեր իսկ յարձակեցան թշնամուոյն վրայ չորս կէտերէ ու լաւ ջարդ մը տալով անոնց՝ մնացածները փախուցին :

Խեղճ Սիւլէյման իր կեանքը հազիւ ազատելով՝ չունչը Մարաշ առաւ, Ջերմուկի դաշտին վրայ թողլով 300 իսլամներու զիակներ ու շատ մը կողոպուտ, որոնց կորուստէն աւելի կ'աւաղէր իր դժբաղդութիւնը վասն զի այս կերպով խապառ կը զրկուէր «Ջեթունի յաղթականը» կոչուելու մեծ փառքէն և իր տիրոջ անսպառ շնորհներէն :

Այս կռուին մէջ Հայերը 5 անձի կորուստ միայն ունեցան :

Իր մօտ եկողներուն սրտի դառնութեամբ կ'ըսէր փաշան. «Ենազուպ օղլու տօմուզու իսքեաթ իտէմէտիմ, թամ գուրնազ թիւքի իմիչ. — Եաղուպեան խողը չի կրցայ համոզել, կատարեալ խորամանկ ազուէս մըն է եղեր». կ'աւելցնէր նաև. «Այդ կեազուրներուն հետ թշնամանալը՝ օգուտ չունի, աւելի լաւ է բարեկամութեամբ վարուիլ» :

Այս կռուին յիշատակին ալ հետեւեալ տողերը նուիրուած են .

Մարաշ պայագիսյի Սիւլէյման փաշա
Թեքրաբ վուրոււմագլա չրգմասր պաշա,
Տեքի Ջեյթունլուլարլա սօսթլուգլա եաշա՛,
Անլէրլէ Եեկլէսեկ հաշալար հաշա :

Փ. Է.

ԹՕՍՈՒՆ ՓԱՇԱ, ՍՈՒՐԻՆԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ

Մարաշի կառավարչութեան մէջ Սիւլէյման փա-

չայի յաջորդած էր Թօսուն փաշան՝ որ նոյնպէս պէտք տեսաւ Զեթունի հետ չափուելու, բայց խարդախ միջոցներով:

Սա 1835ին Սուրէնեան Մարտիրոս իշխանը Մարաշ հրաւիրեց, իբր թէ յանձնարարութիւն մը պիտի ընէր անոր: Առանց կասկածելու գնաց իշխանը, զոր իսկոյն բանտարկել տուաւ փաշան՝ ըսելով, «Զեթունի 7 տարուան անվճար մնացած տուրքը՝ տարեկան 30,000 դահեկանի հաշուով՝ մինչև որ ամբողջ չի վճարուի՝ ազատութիւն չի կայ քեզ. եթէ կ'ուզես շուտ արձակուիլ, գրէ՛ ժողովուրդիդ, որ ժամ առաջ վճարեն այդ գումարը»:

Սուրէնեան արդարեւ գրեց նամակը Զեթունի բարբառով, բայց ոչ փաշային ըսած ձեւով, այլ բոլորովին տարբեր իմաստով, ինչպէս որ կը վայելէր ճշմարիտ Զեթունցիի մը:

«Փաշան զիս բանտարկեց, կ'ըսէր իր նամակին մէջ, տեսնե՛մ ձեր քաջութիւնը. մէկի տեղ տասը ձերբակալէք, ինչպէս որ սովոր ենք: Այս օրեր տեղւոյս թուրք երեւելիները Գազմա (*) պիտի երթան զրօսանքի համար, յարձակեցէ՛ք անոնց վրայ ու ձերբակալելով բանտարկեցէ՛ք բերդին մէջ. այն ատեն ես կ'ազատուիմ, ապա թէ ո՛չ՝ արձակում անկարելի է»:

Զեթունցիք առնելով այս նամակը, կրակ կտրեցան, և Սուրէնեան ցեղէն 60 հոգի կտրիճներ առիւծի նման մոնչելով՝ յարձակեցան Էմիր-Մահմուտ-օղլու Վէհայի էֆէնտիին այգին՝ ուր խնջոյքի հրաւիրուած էին յէշեալ թուրք մեծամեծները՝ իրենց ընտանեօք հանդերձ, որոնք առանց գիմադրութեան

(*) Այս անունով այգեստաներ ունին Մարաշցիները, Զեթունի հարաւ արեւելեան կողմը, 9 ժամ հեռու:

անձնատուր եղան և ասոնք էին .

1. Պայագլիտ օղլու Ահմէտ պէյ, որ յետոյ փաշա-
յութիւն ստացաւ ,

2. Պայագլիտ-օղլու Սայխտ պէյ ,

3. Տուլ-Փատըր-օղլու Խալիլ պէյ, որ թագաւո-
րական ցեղէ է և Ջիւլ-Փատըր ալ կը կոչուի ,

4. Տուլ-Փատըր-օղլու Սիւլէյման պէյ ,

5. Գանատը-Գրըրզ-զատէ Էօմէր էֆէնտի միւ-
տէրրիս (ուսուցչապետ) ,

6. Գարաքիւչիւք-զատէ Մուսթաֆա պէյ ,

7. Վէլի-էֆէնտի-օղլու Օսման էֆէնտի ,

8. Սօլազըն-Քէլպի անուն թուրք մը ,

9. Վէհպի էֆէնտի , այգետէրը :

Ասոնց ընտանիքները ազատ թողուեցան , միայն
իրենց բեհեզէ ներքնազգեստները տոնելով՝ ձողերու
վրայ անցուցին ի նախատինս իրենց այրերուն . այլ
պէտք է խոստովանիլ թէ՛ այդ կանանց պատուոյն ա-
րատ բերելու բնաւ փորձ մը չըրին , և միշտ այս-
պէս վարուած են , զի ընտանեկան սրբութիւնը ան-
բռնարարի համարուած է միշտ յաշս Ջեթունցի
հայուն , և աս՝ նուազ վկայութիւն մը չէ այս խորխոր
լեռնականներու բարոյականին :

Իսկ 9 ձերբակալուածները գերի վարելով՝ երբ
հասան Ջահան գետին մօտ , որուն վրայ դեռ եւս
կամուրջ ձգուած չէր , գերեվարները խեղճ պէյերուն
կռնակը հեծնելով ջուրէն անցան և հրամայեցին ա-
նոնց որ այդ կերպ ապստարտանելէ ետքը նամագ-
նին (աղօթք) կատարեն խողի կաշիներու վրայ , զորս
տարածած էին կանխաւ գետեզերքը :

Մուհամմէտի ջերմեռանդ որդիքը պարտաւորե-
ցան ահամայ համակերպիլ անոնց հրամանին : Այն-

տեղ զգացին թէ՛ ո՛ր աստիճան դառն էր բռնապետութենէ առաջ եկած անագորոյն հրաման մը, զոր գործադրելու կը հարկադրուի մարդ հակառակ իր խղճի և զգացման և զոր սովոր էին իրենք միշտ արձակել ըստ հաճոյից՝ իրենց ճիրաններուն տակ հեծող խեղճ քրիստոնեաներու գէմ՝

Ասոնք, բերդին մէջ շղթայակապ բանտարկուելով արտօնուեցան հայ իշխաններէն՝ նամակ գրել թօսուն փաշայի իրենց բանտարկութիւնն ու կրած տառապանքները նկարագրելով կ'ազաչէին որ արձակէ Սուրէնեանը ու պատուով տեղը դարձնէ, « Ապա թէ ոչ, կ'ըսէին, մեր մէջ ո՛չ կրօնք մնաց, ո՛չ հաւատք »:

Փաշան նամակը կարդալով՝ կամայ ահամայ համաձայնեցաւ արձակել հայ իշխանը՝ ի սէր ազատութեան Գ իսլամ գերեալներուն և ձեռք մը փառաւոր զգեստ հագցնելով ու գեղեցիկ ձի մըն ալ ընծայ տալով անոր՝ առօք փառօք զրկեց Զեթուն: Տեղացիք ալ փոխադարձաբար թուրք պէյերն արձակելով՝ շաբաթի մը չափ պատուով պահեցին իրենց մօտ եւ խնջոյքներ տալով անոնց՝ հաշտուեցան իրարու հետ ու այնպէս զրկեցին իրենց տեղերը:

Զեթունցիները հետեւեալ աւաչքը կերգեն այս գէպքին առթիւ .

Թօսուն փառա Սուրէնեանը զայսրսր
Մահպուս իսիւպ զընանընա ենսիրսի,
Զընանեան չըգարուպ արա պիւնսիրսի,
Խալարլոյուպ վարանընա կեօնստրսի:

Ս.Ը.

Տ Է Լ Ի Բ Է Շ Ի Շ

Ինչպէս որ անգամ մը յիշուեցաւ այս էջերուն մէջ

և ինչպէս որ դէպքերն ալ ցոյց կուտան, եկեղեցական դասն ալ անմասն չէր մնար Զեթունի այս հետզհետէ նշանակութիւն ու կարեւորութիւն ստացող գործունէութեան մէջ: Ո՛ւր որ աշխարհական մարդը կ'ընկրկէր՝ եկեղեցականը կ'անցնէր առաջ, ո՛ւր որ սուրբ անգոր կը մնար՝ Սաչը իր զօրութիւնը ցոյց կուտար: Այսպէս եղած է միշտ Հայուն ճակատագիրը դարերէ ի վեր. քաղաքականութեան հետ ձեռք ձեռքի տալով քալած է Հայաստանեայց եկեղեցին. աշխարհական իշխանին մօտ բազմած է գրեթէ միշտ եկեղեցւոյ պաշտօնեան, և առանց կողմնակալութեան պէտք է խոստովանիլ թէ՛ վարչական այս եղանակը եթէ ունեցած է իր յոռի կողմերը՝ շատ անգամ, խիստ շատ անգամ օգտակար եղած է և պիտի ըլլայ այն, կը բաւէ որ, իրենց կոչումը և պարտականութիւնը լաւ ըմբռնելով. մեր Սրբազան ու սուրբ հայրերը հետեւող ըլլան իրենց հայրենասէր ու անձնուրաց նախորդներուն օրինակին, որոնց քաղցր ու պաշտելի յիշատակը յաւէտ անմոռանալի մնացած է ամեն Հայու սրտին մէջ:

Այդ անձնուէր եկեղեցականաց շարքին մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ Զեթունցի Ղափուզը Պէօյլեքեան Տ. Օհան քահանան, որուն ցեղը հիմայ Ղայ Պէօկիւնք կամ Սգգօ երիցոնի կը կոչուի, և որ իր համարձակ ու յանգուզն բնաւորութեան համար Տէլիքէշիշ (խենթ տէրտէր) մականունը ստացած էր:

Հայերը տեսնելով, որ Մարաշի կառավարչաց մղած յաջորդական պատերազմներուն առերեւոյթ պատճառը տուրքերուն գանձման խնդիրն է, զօր միշտ կը պատրուակէին անոնք, ուղեցին մէջտեղէն վերցընել այս պատճառը, նորոգել տալով Սուլթան

Մուրատ Դ. ի հրովարտակը, զոր յաջողած էր Հեթում քահանան ձեռք բերել: Ուստի խնդրեցին Տ. Օհանէն, որ Պոլիս երթալով, գիմէ Սուլթան Մահմուտին նոյն խնդրին կարգադրութեան համար: Հայրենասէր քահանան յանձն առնելով իր ժողովրդին խնդիրքը՝ մեկնեցաւ մայրաքաղաքը, իր հետ առնելով ծանօթ հրովարտակը:

Երբ Պատրիարքարան մտնելով՝ ողջունեց ժամանակին Ստեփան Աղաւնի կոչուող Պատրիարքը, սա առանց փոխադարձ ողջոյնի, սկսաւ յանդիմանել քահանան որպէս ապստամբապետ մը (անոր ո՛վ ըլլալը ի՛նչ նպատակով գալը, Պատրիարքարանի ծառաներէն իմացած էր). «Դուն քահանայ չես, ո՛չ ալ քու ժողովուրդդ քրիստոնեայ, վասն զի քրիստոնէին չի՛ վայելեր զէնք կրել ու սուր գործածել թագաւորին դէմ, որ Աստուծոյ փոխանորդն է»: Տէրտէրը զայրացած պատասխանեց. «Հայր սո՛ւրբ, մենք ապստամբ չինք, այլ քաջութեամբ կը պաշտպանենք մեր արդար իրաւունքը և Սուլթան Մուրատէն մեզի պարգեւուած առանձնաշնորհումը, որ այժմ խլել կ'ուզեն մեր ձեռքէն բռնի ու սուրի զօրութեամբ. ատոր համար կը պարտաւորինք մենք ալ հարկ եղած ատեն սուր գործածել. եթէ այնպէս չընէինք, շատոնց Զեթունը հիմնայատակ կործանած, ու մեր անունն ալ ջնջած պիտի ըլլային երկրիս երեսէն. իր անձը և իրաւունքը պաշտպանելը ապստամբութի՞ւն է, հայր սուրբ»:

«Պատրիարքի մը հայր սուրբ կ'ըսե՞ն, անպիտան, գոռաց բարձրաշնորհ սրբազանը. դուն բնաւ քաղաքավարութիւն չունիս եղեր»: — «Հապա դու՞ն, հայր սուրբ, ես ողջունեցի զքեզ երբ ներս մտայ,

գուն առանց ողջոյնս ընդունելու և այս երկար ուղեւորութեանս մասին առանց բառ մը արտասանելու սկսար նախատինքներ թափել գլխուս . ես քեզ հայր սուրբ կոչեցի, թէեւ այդ յորջորջումին ա՛լ արժանի մէկն ըլլալու երեւոյթը չունիս, բայց գուն իմ աստիճանիս համապատասխանող տիտղոսն իսկ զլացար, քահանայութիւնս անգամ կ'ուրանաս, մինչդեռ գիտես թէ՛ Զեթունի եկեղեցեաց աւագ քահանան եմ և տարիքով երիցագոյն քան զքեզ, մանաւանդ գիտես, որ հասարակաց վերաբերող գործի մը համար եկած եմ . եթէ այսպէս վարուելով՝ քու պարտականութենէդ խոյս տալ և Ծերմանի նորոգութեան խընդիրը խափանել կ'ուզես, ըսէ՛ ինձի որ գլխուս ճարը նայիմ . այսու ամենայնիւ, եթէ այս գործին յաջողութեանը համար չաշխատիս կամ արգելք ըլլալ ուզես՝ քեզի կը ճանչցընեմ, թէ ո՛վ է Տէլի-Քէշիչը :

Պատրիարքը սոյն խրոխտ խօսքերը լսելով աւելի բորբոքեցաւ և եասախնիները կանչելով հրամայեց որ այս խեցիք խուցի մը մէջ փակեն առանց հաց ու ջուր տալու . բարապանները շատ դժուարութեամբ յաջողեցան Պատրիարքին հրամանը կատարել . կը մաքառէր կատաղութեամբ, ինչպէս առիւծ մը՝ զոր կ'ուզեն գառագեղի մէջ փակել :

Հետեւեալ օրը Պուլսոյ առաջնակարգ գերդաստաններէն մէկին ներկայացուցիչները՝ Թիւթիւնճեանք, իմանալով այս դէպքը, Պատրիարքարան եկան ու Տէր Օհանը Պատրիարքի ձեռքէն առնելով՝ իրենց տունը տարին ու խորհուրդ տուին իրեն, որ առանց Պատրիարքէն ու Պատրիարքարանէն բան մը սպասելու՝ ինք անձամբ ներկայանայ սուլթան Մահմուտ կայսեր, եթէ կ'ուզէ որ իր խնդիրը շուտով լուծուի,

վասն զի, ըսին, Պատրիաարքարանը նոյն իսկ եթէ աշխատելու ալ խոստում տայ՝ ամիսներով տարիներով կը ձգձգէ խնդիրը, այնպէս որ մեծամեծ վնասներու և վտանգներու կ'ենթարկուի դարձեալ Ձեթուն: Այսու ամենայնրև, եթէ խնդիրդ հաճելի չը թուի Սուլթանին՝ կ'հանքդ վտանգի մէջ կ'իյնայ:

« Ի սէր ազգիս ու հայրենեացս պատրաստ եմ կեանքս տալու » պատասխանեց քաջասիրտ եկեղեցականը: Այնուհետև ազգու բողոքագիր մը պատրաստել տալով յիշեալ Թիւթիւնճեանք՝ յանձնեցին քահանային, առաջարկելով միանգամայն, որ իր զգեստին ձեւն ալ փոխել տան և Պոլսոյ քահանաներուն տարազը հագցնեն իրեն. իր հագածն էր չուխայ շալվար, մէջքը լահորի շալ, ոտքը կիւլ շեֆալի կոչուած Այնթապի կարմիր կօշիկ, գլուխը մեծ ֆեւս մը և ֆէսին վրայ փաթթուած թանկագին լահորի շալ մը, այնպէս որ զինք աննողները՝ Թուրքմէններու ցեղապետ մը կը կարծէին:

Տէրտէրը չընդունեց այս ձեւափոխութիւնը՝ ըսելով. « Իմ քահանայութիւնս հոգիով է և ոչ ձեւով. եթէ Աստուած ուզէ՝ կարող է օգնել ինձի այս տարագին տակն ալ »: Եւ այսպէս 3 օր վերջը աղերսագիր ի ձեռին գնաց կեցաւ Սուլթան Պայազխտի հրապարակը, ուրկէ պիտի անցնէր կայսրը մզկիթ երթալու համար: Թիչ վերջը, հոն հաւաքուող ահագին բազմութիւնը սկսաւ տատանիլ ծովածուփ ալիքի նման, և պերճազգեստ հեծեալ պաշտօնակալներու հտեւէն երեւցաւ Սուլթան Մահմուտի վեհափառ գէմքը, որ խորին տպաւորութիւն մը կը թողուր բոլոր ներկաներուն վրայ:

Քահանան մօտեցաւ, բարձրագոյն աղաղակեց. « Փա-

տիշահըմ, նազար գը'լ արզուհալըմա — Տէ'ր արքայ ,
ո'ւչ դի'ր աղերսագրիս» : Ամին կողմէ «Սուս օ'լ — լուէ'»
ձայնին հետ մի քանի ապտակներ ալ իջան խեղճ քա-
հանային քթին բերնին , բայց անոր ազազակը արդէն
արձագանգ գտած էր հրապարակին մէջ և մինչեւ
կայսեր ականջը հասած : Սուլթանը ձին կեցընհլով՝
հրամայեց իր մօտ բերել քահանան : Բազմութիւնը
խեղոյն ճեղքուելով՝ ճամբայ բացաւ յանդուգն եկեղե-
ցականին և հիացմամբ կը նայէր անոր գրաւիչ կեր-
պարանքին , յաղթ հասակին ու համարձակ շարժուած-
քին :

Երբ ներկայացաւ Սուլթանին , անոր քղանցքը
համբուրելով բարձրացուց աղերսագիրը , զոր առաւ
անմիջապէս ու կարգաց կայսրը և ստորագրութեան
նայելով ըսաւ . «Իմզանըզ փափագ տըր , սիզտէ փա-
փագ գըլըզը եօք , սահիհէն փափա՞ց մըսընըզ , — քա-
հանայի կերպարանք չ'ունիք . արդարեւ քահանայ
էք» : — «Էվլէթ շէվքէթլիմ , գուլունուզա Տեյլիֆեթիօ
տէրէր . օն իքի սէնէ միւթէմատիյէն պին իքի եիւզ
աթլը իլէ Հալէպ , Ատանա , Գօնես վէ Պաղտատ ճի-
վարլարընտա տէլիպաշըլըզ իտէրէք տէվլէթիմին
խըզմէթինտէ պուլունմըշըմ . — Այո' , վեհափառ տէր .
ծառանիգ խենթ տէրտէր կը կոչուիմ ու 12 տարի
շարունակ 1200 ձիուորներով ծառայած եմ տէրու-
թեանս Բերիոյ , Ատանայի , Իկոնիոնի և Պաղտատի
կողմերը տէլիպաշութիւն ընելով . (տեսակ մը զին-
ւորութիւն) : »

Սուլթանը Տէր Օհանի այս խօսքերը լսելով՝ գոհ
մնաց և հրամայեց երեք սուսերակիր փաշաներու ,
որ զանի ձիու վրայ նստեցնելով Պատրիարքարան
տանին . վասն զի , ըսաւ , շատ սիրեցի այս մարդը ,

իր համարձակախօսութեանը համար. խոստացաւ մի-
անգամայն անոր, որ երեք օրէն պիտի կատարուի իր
խնդիրը: Եւ իրօք, երեք օր վերջ՝ վաւերացեալ հրո-
վարտակը Պատրիարքարան բերուեցաւ յատուկ պաշ-
տօնէի մը ձեռամբ, ոսկեկուռ խաչի նշան մըն ալ
մէկտեղ, իրբեւ կայսերական ընծայ Տէլի-Քէշիշին,
որուն հետ իր արքայական բարեւներն ալ կը զրկէր
անոր հայրենակիցներուն: Այս խաչը, որ շատ գեղեց-
կակերտ շինուածք մըն էր, և զոր իր կենդանու-
թեան՝ գլխարկին վրայ կը կրէր Տ. Օհան, հիմայ Ս.
Սարգիս եկեղեցւոյ սաղաւարտի մը ճակատը դամուած
կը մնայ:

Երբ որ փաշաներու առաջնորդութեամբ և հետե-
ւորդներու խուռն բազմութեամբ Պատրիարքարան
հասաւ քահանան, ապշեցաւ Պատրիարք սրբազանը
և յարզանօք ու տկնածութեամբ ներս հրաւիրելով
քահանային ուղեկցող պաշտօնեաները՝ պատուասի-
րեց զանոնք ըստ սովորութեան, իսկ անոնք իրենց
տրուած հրամանին համեմատ ըսին. « Մեր վեհափառ
տիրոջ կողմանէ կը յանձնարարենք ձեզ այս աղնիւ-
քահանան, որ արժանավայել կերպով հիւրասիրես »:
— « Ամենայն սիրով կ'ընդունիմ », պտտասխանեց
պատրիարքը, և քահանային ճակատը համբուրելով
իրմէ վերի կողմը նստեցուց:

Տէլի-Քէշիշ, որ պատրաստարան էր ու խօսելու
կարգը եկած ատեն ամենեւին չէր գիտեր համբերել,
ըսաւ. « Սրբազան հայր, ասկէ առաջ երբ քեզի ներ-
կայացայ ու Քրիստոսով խօսեցայ, անարգեցիր զիս
ու բանտարկեցիր, իսկ այժմ, որ աշխարհային իշ-
խանութեան կողմէ կուգամ, կը պատուես զիս ու կը
համբուրես՝ տեսնելով յաջողութիւններս. այսպէս

պէտք է ըլլայ Պատրիարք մը » : Սրբազանը կարմրե-
լով իր նախընթաց անվայել վարմունքին համար՝ նե-
րողութիւն խնդրեց անկէ և աղաչեց որ անյիշատար
ըլլայ՝ ինչպէս կը վայլէր եկեղեցականի մը :



ի -

ԱՂՃԱՏԱՂԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Հրովարտակի նորոգմամբ Զէյթունի վիճակը փոքր ինչ բարւոքուելով՝ ժամանակաւոր հանդարտութիւն մը տիրեց, բայց խարուսիկ երեւոյթ մ'էր այս եւ վաղանցիկ, մանաւանդ կառավարութեան ամբողջ միտքը դքսադեցնող մեծամեծ ու կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային, ինչպէս էր եզիպտական խնդիրը, որոյ լուծումէն յետոյ նա նորէն ուշադրութիւնը դարձուց փոքր ազգութեանց վրայ՝ գէթ անոնք իւր ափին մէջ ուժով սեղմելու տխուր քաղաքականութեամբ: Եւ այս անգամ փոխանակ Զէյթունի՝ անոր դրակից քիւրտ ցեղի մը վրայ փորձեց իւր առաջադրած կեդրոնացման խորհուրդի գործադրութիւնը: Այս ցեղը կը բնակէր Աղճատաղ կոչուած լեռը, բաւական ստուար թուով, Զէյթունէն 27 եւ Ալպսթանէն 15 ժամ հեռաւորութեամբ վայր մը: Ասոնք ո՛չ զինուորական ծառայութիւն կը կատարէին եւ ո՛չ աուրք կը վճարէին կառավարութեան երկար տարիներէ հետէ: Ուստի մեծ վէճիւր Հաֆըզ Ալի բաշա 1840ին ասոնց վրայ եկաւ սուլթան Մէճիտի օրով: Քիւրտերը բերդին մէջ ամրացած ըլլալով՝ դժուար էր անոնց հետ դուրս ելնել, թուրք ջոկատներէն ոչ մին կը համարձակէր յարձակում գործել բերդին վրայ:

Ալի բաշա զէյթունցի հայերը իրեն օգնութեան կոչեց ոչ միայն անոնց անվեհեր քաջութենէն օգտուելու դիտումով, այլ եւ հայոց եւ այս հեռաւոր մահմետական ցեղերու մէջ ատելութեան ու թշնամութեան սերմեր ցանկելու նուրբ քաղաքականութեամբ:

Զէյթունցիք յօժարակամ յանձն առնելով եղած հրաւերը եկան եւ մէկ յարձակումով բերդին դուռը կոտ-

րեցին եւ մտան ներս, ուր ապաստանող ապստամբք տկար դիմադրութենէ մը յետոյ անձնատուր եղան: Այս կուռոյն զո՞ն գնաց հռչակաւոր տէր Օհանի մէկ հատիկ զաւակը, որ հայ գունդին հրամանատարն էր եւ իւր մահ խորին ցաւ պատճառեց բոլոր Չէյթուհեցս:

Բաշան տեսնելով հայոց քաջութիւնը ըսաւ, «Տէվ-լէթին եիկիրմի պին ատէմի օլմատան իսէ Չէյթուհետան պին ատամը օլսա էվլա տըր. — Չէյթուհի 1000 մարդը տէրութեան 20,000 մարդէն լաւագոյն է»: Եւ խորին շնորհակալութիւն մատուցանելով նոցա՝ որ ընդ ամենը 500 հոգի էին՝ պատուով զրկեց զանոնք իրենց տեղերը, իւրաքանչիւրին պարգեւելով երկու քական ոսկի եւ մէյ-մէկ ձեռք ձերմակեղէն:

Այս կռիւն ալ իւր յիշատակութիւնն ունի Չէյթու-հի երգոց մէջ.

Աղճատաղտա Տէլի քէշիշին օղլու-

Հիւճիւմ իթտի գալէյէ գօշտու տօստօղրու,

Գուրշունլա վուրուլուպ սէրիտի պաղըր,

Եար ու աղեարէտէ վէրտի չօղ աղըր:

Թարգմ. Աղճատաղը Տէլի-քէշիշի սրդին

Յարձակեցաւ, վազեց ուղղակի բերդին,

Հասաւ գնդակը զարկաւ իւր լերդին,

Մեծ ցաւ պատճառեց բոլորի սրտին:

ԻԱ.

ԻԱՍԷՔԻԻ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄԸ

Աղճատաղի դէպքէն հազիւ մէկ տարի անցած՝ 1841 ին էր, Խասէքի մականուանեալ զինուորական պաշ-տօնեայ մը 500 հեծեալներով Չէյթուհ մտաւ իբրեւ հիւր. հայերը զանի պատուով ընդունեցին եւ իւր մար-

դիկն ալ 2—2 բաժնեցին տուներու մէջ : Բայց հիւրը քիչ ատենէն իւր իսկական գոյնը գուրս տուաւ Յ տա-
րուան յետամնաց տուրք պահանջելով անոնցմէ, երեք
օր միայն պայմանաժամ շնորհելով անոնց :

Զէյթունցիք անպատեհ համարելով առ այժմ հա-
կառակել անոր դէմ, երեք օրուան մէջ բաւական քա-
նակութեամբ երկաթ ու պայտ հաւաքեցին մէջերնին ու
առաջարկեցին պաշտօնեայ Սասէքիին, որ իրենց ունե-
ցած պարտուց փոխարէն ընդունելով զանոնք՝ ընկալա-
գիր մը տայ իրենց : Սասէքի մերժեց նոցա առաջարկը,
հնչում դրամ միայն պահանջելով :

Այն ատեն քովը գանուող չորս իշխանք՝ «ունե-
ցածնիս այս է, ուրիշ բան չենք կարող տալ», ըսելով
մեկնեցան, ազգարարելով միանգամայն իրեն, որ գուրս
չ'ելլէ, «վասն զի, ըսին, մեր երիտասարդները հոս ձե-
րիններէն մէկը անսած չ'ըլլալնուն համար՝ ծանր պիտի
թուի իրենց ներկայութիւնդ եւ առաջին անգամ հանդի-
սողը պիտի սպաննէ քեզ» :

Շատ բարկացաւ Սասէքի անոնց այս վարմունքին
համար, բայց անկարող էր բան մ'անելու, որովհետեւ
թէ՛ ինք եւ թէ՛ իւր զօրքեր՝ անոնց ափին մէջ էին :
Զոջաց երկաթները չ'առնելուն համար, այժմ այն ալ
ձեռքէ ելաւ, կը փափաղէր՝ որ գոնէ իշխանք գալով
խաղաղութեամբ արձակէին զինք իւր տեղը դառնալու,
բայց անոնք իրենց տեղ մի քանի հրոսակապետներ զըր-
կեցին՝ Ա ճ ի-թ է յ է կ, Գ ա բ ա-ք ի ւ լ ա հ, Մ ե բ կ է-
ն ե ա ն Ա ղ ճ ա ս է կ, Ղ ր ա ն Ֆ ի լ ե ա ն - Ք է օ ս է,
Գ ա բ ու -գ ը բ ա ն, Գ ա բ ա Տ ի ւ մ ա ն, Կ ի ւ ճ ի ւ կ
Մ ն ա ց ա կ ա ն եւ Վ է զ իր -օ ղ լ ու անուններով՝ որք
ի դիմաց իշխանաց յայտարարեցին նմա ըսելով, «է՞քէն-
տիմ, պիղիմ տէօրթ տէրէպէյլերինին էսքի պու տըր,
չիմտի աթընըզա պինիպ կիթմէլիսինիզ, պիզ տախի քէ-

մալ իսթիրահաթ իլէ Մարաշ քէօփրիւսիւնէ դատար սի-
զի եօլճու իտէճէլիզ . — տէ՛ր, մեր չորս իշխանաց հը-
րամանն այս է, որ դուք հիմա ձիերնիզ հեծնելով մեկ-
նիք, մենք ալ ամենայն հանգստութեամբ ձեզ մինչեւ
Մարաշի կամուրջը պիտի առաջնորդենք.» «սակայն —
աւելացուցին — իբրեւ վարձք մեր ուղեկցութեան պէտք
է տասնական ոսկի վճարէք, հակառակ պարագային կը
կողոպտենք զձեզ եւ մերկամարմին ու հետիտան կը
ճամբենք. ձեր մարդիկը երէկ ուղարկեցինք Կիւրեալինի
ճամբով, ուր մեր հրոսակներ զանոնք ամենն ալ կո-
ղոպտեցին. մեզ ալ մի եւ նոյն հարկին մէջ մի՛ դնէք» :

Խեղճ մարդը պարտաւորեցաւ կամայ ակամայ տաս-
նական ոսկին վճարելով դլուխը փորձանքէ ազատել,
եւ ինք որ եկած էր Զէյթունը կողոպտելու՝ կողոպտուած
եւ ամօթահար դարձաւ Մարաշ :

իի .

ԹԷՃԻՐԼԻՑԻՈՅ ԿՈՒԻԼ

1842 թուին, յաջորդ տարին, դարձեալ զէնք առ-
նելու հարկադրուեցան մերայինք, վասն զի Թեճիրլի
թիւրքմէնները՝ որոնք Աղճատաղի քրդաց նման ապրս-
տամբ էին, սաստիկ նեղուելով իրենց վրայ եկող Նու-
սուֆ բաշայէն, զէյթունցւոց օգնութիւնը խնդրեցին :

Թէեւ շատ անգամներ սաստիկ վէճեր ու կռիւներ
տեղի ունեցած էին ասոնց ու հայոց մէջտեղ, սակայն
զէյթունցին իրեն սովորական եղած վեհանձնութեամբ
իրեն բարի դրացութեան պարտականութիւնը կատարեց
նեղը մնացող թշնամւոյն օգնութեան՝ ձեռք կարկա-
ռելով :

Բաշան Ղանտըլ կոչուած տեղը դրած ըլլալով իւր

բանակը՝ պաշարած էր Թեճիրլիցիները՝ որոնք այլ եւս յուսահատ՝ աչքերնին յառած էին Ձէյթունի վրայ :

Իրենց ակնկալութիւնն ի դերու չ'իլաւ : — Երեք իշխանք Տ. Օսմանի հետ մեկտեղ 300ի չափ քաջարի հայոց դուռին անցած յարձակեցան Եուսուֆի բանակին վրայ, որ Ձէյթունէն 8 ժամ հեռու կը գտնուէր : Կարճատեւ կռուէ մը յետոյ չարաչար յաղթեցին զանոնք ու ցիրուցան փախուցին : Ձուգաղիւպութեամբ ըսենք կամ բախտի առանձին քմահաճոյքով մը՝ այս անգամ ալ Եազուպեան Մ. Աստուածատուր ազան իւր հիանալի նշանառութեամբը բաշտային դրօշակակիրը զարկաւ ըսպաննեց. իսկ բաշան խոյս տալով միայն կարողացաւ իւր կեանքն ազատել ու կէօքսիւն ապաստանել :

Թեճիրլիցիները յանձունս շնորհակալութիւն յայտնելով հայոց՝ շատ մը ընծաներ տուին եւ մշանջինապէս բարեկամ մնալու խոստումներով ճամբեցին զանոնք :

Այս ալ իւր տեղն ունի Ձէյթունի երգոց մէջ .

Տէլի քէշիշ տէր քի չըգարմ տէօյիւզէ,
Գարթալը գուզդունու տէօքտիւմ իւլեշէ,
Մընաֆըզա ույմա կէլ, Եուսուֆ բաշա,
Տուվալարը հագգա պազլը Ձէյթունուն :

Եազուպ օղլու տէտի՝ պիլիք հալիմտէն,
Նիշէ շահպազլարրմ չըգար գօլումտան,
Կէօզիւմ գան պիւրիւմիւշ գօրգմամ էօլիւմտէն,
Տէօյիւշէ տէօյիւն պայրամ թօյ տրր Ձէյթունիւ :

Սուրէն-օզլու տէտի՝ աչրէթ, աղլաման,
Իմատտճա հագրրըզ պօշա պէլլէմէն,
Ենի-աիւնեա տէտի՝ գահըր էյլէմէն,
Շիմտէն սօնրա տէօյիւշ պէնիւմ, Ձէյթունիւ :

Շօվր-օղլու տա տէտի՝ էյ Եուսուֆ բաշա,
Թեճիրլի աչրէթէ օլտուն թամաշա,
Ձէյթունիւլար իլէ չըգաման պաշա,
Արշը ալայէ չըգմըշ իւնիւ Ձէյթունուն :

Աչքդ խալիլիմ պէն, ճիւղէտէն կէտա,
Թեճիբի աչքէթի օլմուշտուր դատա,
Չէյթունու շափուճագ եթտի իմտատա,
Ղանտըլ տաղը օլտու շանըն, Չէյթունու:

Թարգմ. Տէլի-քէշիշը կ'ըսէ.— «Ես կուռի ելայ,
Անգղ ու ագաւս իջուցի դիականց վրայ,
Չար մարդերու մի' նայիր, ո'վ Եուսուֆ բաշա,
Չէյթունցուց աղօթքը Աստուծոյ հետ կապուած է»:

Եաղուպեան կ'ըսէ.— «Դուն իմ վիճակս դիտես,
Քանի-քանի առիւծներ դուրս կ'ելլան խմբէս,
Աչքս արիւն լեցուեր է, չեմ վախնար մահէս,
Պատերազմը հարսնիք կ'ընդունենք մենք՝ Չէյթունցիք»:

Սուրէնեան կ'ըսէ.— «Աչքէ'թ, մի' արտասուէք.
Օգնութեան պատրաստ ենք, ի դուր մի' կարծէք»:
Ենի-աիւնիա կ'ըսէ.— «Դուք վիշտ մի' քաշէք,
Ասկէ հտքը կուռն իմս է, Չէյթունցիք»:

Շօվրօեան կ'ըսէ.— «Ո'վ Եուսուֆ բաշա,
Թեճիբցուց առջեւ խայտառակ ես եզեր,
Չէյթունցուց հետ գլուխ չես կրնար ելլեր.
Չեր անունը երկինք հասաւ, Չէյթունցիք»:

Աչքդ խալիլն եմ խղճուկ մուրացկան.
Թեճիբի աչքէթը եղաւ թշուառական,
Չէյթունը շուտով հասաւ օգնութեան.
Ղանտըլ լեռը ձեր փառքն եղաւ, Չէյթունցիք:

ԻՊ -

ԱՆՊՈՒՍԹԱՆՅԻ ՀԱՃ ԱՂԱՆ

Թուրք կուռավարութիւնը, որ միշտ առիթ կը փոնտրուէր Չէյթունը հանելու իւր բացառիկ վիճակէն, ի-

լուսացի պատճառ մը նկատեց 1842 ի դէպքը, յորում գէյթունցիք օգնութեան հասան Թեմիրլիցուոց ընդդէմ Սուսուֆ բաշայի, որ զանոնք նուաճելու եկած էր:

Ուստի այս գործը ի դիուխ հանելու համար ընտրուեցաւ Ալպուսթանցի Հաճ՝ աղան, որ Պոլիս երթալով խնդիր մատուցած էր արդէն սուլթան Մէճիտի այս բանին համար: Իւր ծրագիրն էր՝ արգիլել Ջէյթունի ցորենը եւ ուրիշ ամեն ուտելիքնիրը, որք Ալպիսթանէն կը ստանային, եւ այսպէս նեղել զանոնք քաղցով: Նոյնպէս խափանել անոնց երկաթահանքը, որ անոնց շահավաճառ գլխաւոր աղբիւրն էր եւ որ դարձեալ Ալպիսթանի մօտ կը գտնուէր: Զանոնք այս եղանակաւ նեղը ձգելէ յետոյ շատ մը պահույն օգուտներէ քաղկացեալ բանակով մը պիտի յարձակէր անոնց վրայ, որոնք ստիպեալ պիտի պարտաւորէին անձնատուր ըլլալ: Այս ծրագրին յաջողութիւնն ստոյգ կը թուէր, հետեւաբար եւ պէտք եղած արտօնութիւնը տրուեցաւ 1844 ին:

Սակայն Հաճ՝ աղային ամեն հաշիւները ի դերեւելան, վասն զի երբ նա Ալպիսթանի պաշարն արգիլեց Ջէյթուն մտնելը, անոնք ալ այլազգ գիւղերը աւարի տուին ու իրենց վրայ եկող պաշրպօզուզներուն անանկ ջարդ մը տուին՝ որ բամբակինն ելաւ:

Ա Վ Ա Չ Ք

(Ն ր գ)

Ալպուսթանը Հաճի աղա, հէմ տէրէ պէյի,
Ֆէրման թահսիլ էթտի էյիտէն էյի,
Ջէյթունլա վուբուշտու ալուբըմ տէյի,
Ճէպրի մազուպ էթտի Ջէյթունըն քէօյի:

Ըրհան նէրին կէօզիւ Ալպուսթանտա տըր,
Տէմիր մատէն իսէ Պէրիտ սաղտա տըր:

Ձէյթուն շէճիլէրի եիւղ աղարտան տրր,
Հաճ' աղա ենիլտի էլպէթտէ առ տրր:

Թարգմ. Ալպիսթանցի Հաճի աղան, տէրէ-պէյի լինելով,

Սուլթանէն ֆէրման մը ձեռք բերելով,

Ձէյթունի հետ կռուեցաւ՝ «կ'առնու՞մ» ըսելով:

Ձէյթուն գիւղը իր թշնամին նուաճեց:

Ծիհան գետին ալը Ալպիսթանի մէջն է.

Երկաթի հանքն ալ Պէրիտի մէջն է.

Երես ճերմկցնոյրը Զեյթունի քաջն է.

Հաճ' աղան յաւթուիցաւ. հարկաւ ամօթ է:

ԻՊ.

ԹՕՓԱԼ-ՍԱՏՕ

Ինչ որ Հաճ' աղան չի յաջողեցաւ, կը կարծէր ի գլուխ հանել Թօփալ-Սատօ անուն զօրապետը, որ բազմաթիւ անկանոն զօրքերով եկաւ Ձէյթուն 1847 ին եւ ամեն օր կը սպառնար Հայոց՝ լրբաբար մունեաիկ կանչել տալով՝ «Օն իքի սիննինաէ գըղ իսթէրիմ. — տասներկու տարեկան աղջիկ կ'ուղեմ»: Ձէյթունցիք կը պատասխանէին՝ «էֆքեարը մէքուհէնիզ լիլին ինչալլահ բէզալէթը քեամիլէ իլէ բիւսլայ օլուպ լաշէնիզ պու տաղարտա գուչարա նաֆադա օլաճագ տըր. — ձեր այդ պիղծ խորհուրդներուն համար Աստուծով կատարելապէս պիտի խայտառակուիք ու ձեր դիակը այս լեռնեւուն վրայ թռչնոց կերակուր պիտի ըլլայ»:

Սատօ իւր բանակը դէմ յանդիման մօտեցուց Ձէյթունի, վասն զի հայերը զանի հալածելու համար շատ առաջ չի գնացին, այլ դիտամաք թոյլ տուին, որ կարելի եղածին չափ մօտ գայ. այնուհետեւ անոր ետեւի կողմէն ճամբան կտրեցին 1000 մարդով, որ չկարողանայ փախչիլ. 2000 հոգի ալ բիրբրով ու կացիններով

զինեալ անոնցմէ քիչ մը հեռու դարանի մտած էին, իսկ ուղղակի թշնամւոյն դէմ 120 մարդ միայն կար՝ կոխու-
ւած յարզի 40 հակերուն հաեւ՝ զօրս գիշերով կամաց
գլորելով թշնամւոյն բանակին մօտեցուցած էին եւ
իրբեւ պատնէշ կը գործածէին. 500 մարդ ալ առաջի
120 մարդոց հաեւի կողմը կեցած էին: Ասոնց ամենն ալ
կէս գիշերին հրացանաձողութեան սլտի սկսէին, երբ ե-
կեղեցեաց կոչնակները զարնուէին. — այս էր իրենց
նշանը:

Մուկը, որ ինք զինք առիւծ կը կարծէր, բոլորո-
վին բռնուած էր թակարդին մէջ, բայց առանց վերա-
հաս վտանգին տեղեակ լինելու՝ անուշ - անուշ կը քը-
նանար, եւ ահա մէկէն կոչնակներու ձայնին հետ հրա-
ցաններն ալ պայթեցան ամեն կողմէ: Սատօ եւ իւր
զինուորք զարնուած վեր թռան իրենց անկողիններէն,
ամեն բան թողուցին այնտեղ եւ սկսան փախչիլ խու-
ճապով, բայց ուր որ կը դիմէին՝ իրենց առջեւ կը տես-
նէին հայ սպառազէնները:

Փոթորկալից քամիին զօրութեամբ ծառերէն վար
թափուող աշնան տերեւներու նման իրարու հաեւէն
կ'իյնային խեղճերը գնտակներու եւ սուրերու հարուա-
ծին տակ, այնպէս որ յուստնատ ու սրտաբեկ սկսան
աղաղակել՝ «Աման, դարտաշա՛ր, եթ'իշխր, օրտույու-
թիւքէթտինիզ, մէրհամէթ խիւպ ճանըմըզու գրյմայըն,
սլիզի հսիր թու՛թուն. — աման, եղբայրնե՛ր, բաւական
է, բանակը սպառեցիք. յանուն գլթութեան մեր կեան-
քերուն ինայելով՝ գերի վարեցէ՛ք զմեզ»:

Կոտորածը դադրեցաւ, բայց արդէն մարդոց ու
կենդանեաց զիականքով լեցուած էր ամեն կողմ. հրա-
մանատար Սատօն եւս ինկած էր անկինդան ու գրեթէ
անձանաչելի. իւր վրայի սուրէն միայն ճանչցուեցաւ
անոր ինքնութիւնը, վասն զի անունը գրուած էր սու-

բին վրայ. 500 հաս ալ մահմուտիյէ ոսկի ելաւ զէյթունցւոց, որոնք լաւ մը կողոպտեցին բանակատեղին եւ ինկած ու գերի մնացած բոլոր զօրքերը :

Այս ձախող պատերազմով Սատօ ալ բազմ ունեցաւ զէյթունցւոց բանաստեղծական երգերուն մէջ յիշուելու :

Թօփալ Սատօ կէլաի Չէյթունումուզա,
Կէօզ տիքտի օն իքի հաշ քըղլարըմըզա,
Թիւֆէնկ նշան ալտըզ տիղլէրիմիզէ,
Սատօ պեկ գաթլ օլտու էլլէրիմիղլէ :

Թարգմ. Թօփալ Սատօն ալ արշաւեց Չէյթուն,
Աչք տնկեց մեր տասներկու ամեայ կոյսերուն,
Հրացանը տնկեցինք մէջ մեր ծնկերուն,
Սատօ պէկ զօ՛ եղաւ մեր քաջ ձեռքերուն :

Ի Ե .

ՀԱՅԹԱՆԵՐԸ

Թրքական բանակին պատահած դժբաղդութեան անտեղեակ կարգ մը կամաւոր անկանսն զօրքեր, որոնք հայ թա կը կոչուէին, հազարաւոր բազմութեամբ էյէր-պէլի անցքէն անցնելու նպատակաւ Կէօքսին եկած էին ու անկէ Սատօ զօրապետին բանակին հետ միանալու մտադրութեամբ ճամբայ ելլելու կը պատրաստուէին : Ասոնք ցեղով առնաւում էին և իրենց ազգային սովորութեան համեմատ սպիտակ շրջազգեստ հագած էին :

Երբ այս լուրն առին՝ ֆրնուզցիք առանձին լրատարի մը միջոցաւ իսկոյն հաղորդեցին զէյթունցւոց պէտք եղածն ի դործ դնելու համար : Պատերազմական ոգեւորութիւնը դեռ եւս անցած չէր, վասն զի Սատօի խորտակումէն մէկ շաբաթ միայն անցած էր, ուստի բո-

լոր սպառազէնները դիմեցին Աթ Օլուզու կոչուած տեղը, Թեքիր գետակին միւս եզրը, որ Զէյթունի արեւմտեան կողմը կը գտնուի՝ 7 ժամ հեռաւորութեամբ: Երկու ժամի չափ դադարուէ յետոյ երեւցան հայթաճները, որոնք կոտորածի ու կողոպուտի փափաքով ազեւորուած գեղեցիկ երազներ կը տեսնէին, բայց այդ երեւակայական ամեն ցնորքներն յանկարծ օղբ ց՛ղեցան, երբ առջեւնին տեսան Զէյթունի կազմ և պատրաստ գունդը: Այնտեղ սկսան պատերազմը, որ տեւեց 2 ժամ: Այդչափ կարճ ժամանակի մէջ 2000 Ալպանացիներէն հազիւ 24 մարդ ողջ ազատեցաւ. միւսները ամենն ալ չարաչար կոտորուեցան: Պատերազմին տեղը կը կոչուի մինչև ցայսօր Հայթաճ Գըրբան կամ Գատըրբան, որովհետև հայթաները գատըրբան ալ կը կոչուէին:

ԻՉ -

ՊԱՅԱՋԻՏ—ՕՂԼՈՒ ԱՀՄԷՏ ԲԱՇԱ

Զէյթունի անընկճելի ոյժը և յաղթական պատերազմները այլ եւս ակնածելի դարձուցած էին զինքը ամենեցուն, և շատեր կը փափագէին ստանալ անոր բարեկամութիւնն ու աջակցութիւնը իրենց անհատական կամ հասարակական կեանքին մէջ ունեցած խորհուրդներու յաջողութեան համար: Այսպէս Հաֆըզ Ալի բաշա անոր ուժին պէտք տեսաւ Աղճատաղի կռուոյն մէջ, Թեճիրլիցիները անոր կաթնեցան՝ Եուսուֆ բաշայի դիմադրելու համար. նոյնպէս մարտցի Պայազլիս օղլու Անվէտ բաշան ուղելով տեղւոյն կառավարչութիւնը ձեռք բերել՝ զէյթունցոց պաշտպանութեանը դիմեց:

Սա 1853ին 20 հեծեալներով Զէյթուն գալով իւր

խորհուրդը յայտնեց և՛ Էօքսիւղեան Տ. Յովհաննէս և պիսկոպոսին թանկագին մատանի մը ու Ս. Աստուածածին վանքին ալ 30 ոսկի արժողութեամբ գեղեցիկ ջորի մը, չորս իշխանաց և Տէլի-քէշիչ Տ. Օհանի ալ մէյմէկ արժանավայել ընծաներ տալով՝ ազաչեց անոնց, որ իրենց սեփական ուժերով Մարաշ իջեցնեն ու այնտեղ պաշտօնավարող կառավարչին տեղ հաստատեն զինքը, պատճառելով թէ նա օտար մըն է, իսկ ինքը տեղացի, հետեւաբար և աւելի օգտակար պիտի ըլլայ հանրութեան և մասնաւորապէս Ձէյթունի: Հաւանականաբար ուրիշ փառասիրական ձգտումներ ալ ունէր աւելի ընդարձակ ծրագրով, եթէ հանգամանքները թոյլ տային անոնց գործադրութեանը:

Ձէյթունցիք ընդունեցին նորա առաջարկը պայմանաւ՝ որ իւր կնքով ու ստորագրութեամբ ապահովէ զիրենք այս առթիւ, ամեն պատասխանատուութիւն ինքը ստանձնելով: Ահմէտ յանձն առաւ այս պայմանը և տուաւ անոնց պահանջուած ապահովագիրը:

Այն ատեն իշխանք իրենց մօտ հաւաքելով 500 կտրիճ պատերազմիկներ, Տ. Օհանն ալ ի միասին, առին Ահմէտ բաշան (այս ախտզոսը ունէր արդէն) և Ախրրատազիի գազաթէն սկսեալ անընդհատ հրացան արձակելով իջան Մարաշ ու այնտեղ հաստատեցին զանի իւր փափագած պաշտօնին մէջ՝ առանց ո՛ր և է ընդդիմութեան հանգիստելու:

Շատ գո՛ մնալով բաշան՝ մեծ ընդունելութիւն աւրաւ անոնց և Մարաշի գիշերապահութիւնը անոնց յանձնեց: Մեծ վախի մէջ մնացին տաճիկները՝ կարծելով թէ այսպէս Մարաշ զէյթունցւոց ձեռքն անցաւ, անոր համար շատերը խանութ բանալու ալ սիրտ չէին աններ, բայց մէկ ամիսէն զէյթունցիք վերադարձան իրենց տեղը, և Ահմէտ բաշան ալ հազիւ Յ ամիս կարո-

դացաւ պահել իւր դիրքը . այնուհետեւ պաշտօնանկ
եղաւ :

ԻԷ .

ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՔԲՐՈՉԻՉԸ

Այս ատենները (1853 թ .) Պոլսէն Զէյթուն եկաւ
Մէլիքեան Արծրունի Յովակիմ ազան՝ իբրեւ գործիչ՝ ու
հին պանդուկը (քէրվանսարայ) կառավարական պալատի
ձեւ մտցնելով՝ ինքը եղաւ կառավարիչ , չորս իշխանները
ժողովոյ անդամ և Տիրացուեան Տէր Մարտիրոսն ալ
դատաւոր , ու այսպէս սկսաւ կառավարել շատ կանոն-
նաւոր կերպով : Մէկ տարի վերջ Կիւրեաթինի բերդին նու-
րոգութեան ձեռնարկեց և այս բանին համար չի կրնա-
լով պէտք եղածին չափ դրամ հասցնել՝ խորհեցաւ Ռու-
սիա երթալ այնտեղէն դրամ ձարելու համար : Արեւել-
եան պատերազմին բորբոքած ժամանակն էր , հետեւա-
բար և խիստ վտանգաւոր այսպիսի ճանապարհորդու-
թիւն մը , ուստի իշխանք ընդդիմացան , բայց նա պնդելով
իւր որոշման վրայ ճամբայ ելաւ ու Կարնոյ մէջ ճանչ-
ցուելով ձերբակալուեցաւ և տեղւոյն առաջնորդ Գրի-
գորիս եպիսկոպոսի գործ դրած սաստիկջանքերուն հա-
կառակ՝ չի կրնալով ազատուիլ՝ կախազան բարձրացաւ :

ԻԸ .

ՔԻՐՄԷՐՆԻ ՀԱՎԱՃԱՅ

Որովհետեւ Արեւելեան պատերազմը բացուած էր՝
Թոշակաւոր կամաւոր զօրք գրելու համար մէկը եկած էր
Մարաշ Անգլիոյ կողմանէ՝ Քիրմէնի Հավաճայ անունով ,
որ լիբանանցի էր՝ ազգաւ մարօնիտ (1854) : Այդ կամա-
ւոր զօրաց պէտքերու հոգն ալ ինք ստանձնած ըլլա-

լով՝ մաղէ վրաններ ալ հիւսել կուտար անոնց համար :
Ինքը ստանձնած ըլլալով մաղէ վրաններուն չափն ու ձեւը
տուած ու հորկաւոր եղած յանձնարարութիւնն արած էր
Մազմաններու թուրք շէյխին, բայց սա իրեն տրուած
չափէն պակասհանած ու խարդախած ըլլալուն վէճի
բռնուեցան Հավաճային հետ, և չի կրնալով համաձայնիլ՝
դատաւորին վճռոյն դիմեցին. դատաւորը առանց ուշ
դնելու Հավաճայի առարկութիւններուն՝ դատը վերջա-
ցուց ի նպաստ շէյխին : Այս անարդարութեան դէմ սաս-
տիկ զայրացած Հավաճան, մանաւանդ զօրաւոր պետու-
թեան մը կողմանէ դործակատար նշանակուած ըլլալուն
վրայ ինքնավստահ, աղաղակեց դատարանին մէջ « փե-
ղեւեհնկ, պէօյլէ՞ մի շէրիաթ քեսէրլէր. — կաւա՛տ, այս
պէ՞ս կը կտրեն դատաստանը » :

Եթէ յանկարծ ահագին ուռմբ մը պայթէր մոլեռանդ
դատաւորին ոտքերուն տակ՝ այնչափ պիտի չի սոսկար
նա, որչափ սոսկաց այս մէկ խօսքէն՝ որ կեալուրի մը
բերնէն արտասանուեցաւ այսպէս անսպասելի յանդըզ-
նութեամբ : Իսկոյն շուկան իջաւ, գրգռեց խուժանը,
« մեր սուրբ օրէնքը և կրօնքը անարգուեցաւ, պէտք է
վրէժխնդիր ըլլալ » աղաղակելով :

Տգէտ ու կատաղի ժողովուրդը, որ բռնկելու հա-
մար կայծի մը կը սպասէ միշտ՝ բորբոքեցաւ մէկէն դա-
տաւորին գրգռիչ խօսքերէն, դիմեց ահագին բաղ-
մութեամբ Հավաճային բնակած տունը և կրակ տալով
չէնքին՝ կենդանւոյն այրեց խեղճ մարդը իւր տիկնոջ և
ղաւկին հետ. երկրորդ զաւակը աղատուեցաւ Հասան
Քէօչէկ անուն անձի մը միջոցաւ :

Ասոնց համար յօրինուած երգին հետեւեալ տողերը
կը նշանակենք .

Մազմանլարըն շէյխի չալտը պիր մէհէնկ,
Հավաճա գատըյա տէտի փեղէվենկ,

Գատը գազէսլէնտի, չէկտի պիր թիւֆէնկ .
Պագըն չիմտի Հաւաճանըն հալընա :

Սենէ պին իքի իւղ եթմիշ իքիտէ
Օլտու պու ալամէթ թարիխ իսլամտէ,
Ինթիհասը մարտըն օթուղ պիրինտէ,
Սոն կիւնիւնտէ էօյլէն եանտը Հաւաճա :

Թարգմ . Մաղմաններուն շէյխը փորձանք մը բերեց,
Հաւաճան գատըլին «կաւա'տ դու» գոչեց .
Գատին ալ կատղեցաւ, հրացանը քաշեց,
Տեսէ՛ք ՚իմա Հաւաճային վիճակը :
Հաղար երկու հարիւր եօթանասուն երկուքին՝
Պատահեցաւ այս դէպք թուրք թուականին,
Խնդիրը վերջացաւ մարտ երեսուն մէկին,
Վերջին օրուան ցերեկ Հաւաճան ալ վառեցին :

Ի լուր այս քստմնելի ոճրոյն՝ արդար զայրոյթով
բորբոքած զէյթունցիք վճռեցին վրէժխնդիր ըլլալ Մա-
րաչի բոլոր թուրքերէն և քրիստոնէութեան պատիւը
պաշտպանել ընդդէմ բարբարոս մսկոտանութեան, ուս-
տի այնտեղի Հայերէն մի քանին կանչելով պատուիրե-
ցին, որ տաճկաց թաղերէն զատուելով մնկուսանան,
որպէս զի յարձակման ժամանակ չի վնասուին իրենք
ալ : Բայց մարաշցիք այս ահագին գործին իրենց համար
ունենալիք ծանր հետքեւանքներուն վրայ մտածելով՝
աղաչեցին, թախանձեցին, որ այս խորհուրդէն հրաժա-
րին : Շատ դժուարաւ հանդարտեցան զէյթունցիք՝ միայն
Մարաչի հայոց ապագան մտածելով, բայց և այնպէս
իրենց խղճին վրայ ծանրացող ճնշումէն այն ատեն մի-
այն ազատեցան, երբ տարաբաղդ զո՛ներու աճիւնին
նուիրեցին մի քանի թշնամիներու ջերմ արիւնը, որպէս
պատարագ քաւութեան :

Արդեօք քաղաքակիրթ կոչուած Եւրոպան ալ, արդեօք քրիստոնեայ համարուած Եւրոպան ալ այս վեհագի զէյթունցիներու, այս ամբ մը քաջարազուկ չայերու ունեցած քրիստոնէական նախանձայուղութեան մէկ տասներորդը կը կրէ՞ իւր սրտին մէջ: Աւա՛ղ, կը տարակուսինք... Հարիւր հազարաւոր անմեղ հայոց խժժեմար թափուած արիւն իբրեւ յաւիտենական բողոք դեռ եւս կը ծանրանայ քրիստոնեայ աշխարհի խրդճին վրայ: Կեցցէ՛ Զէյթուն, որ կարող է աղնուութեան կենդանի տիպար մը հանդիսանալ տիեզերահոջակ Եւրոպային:

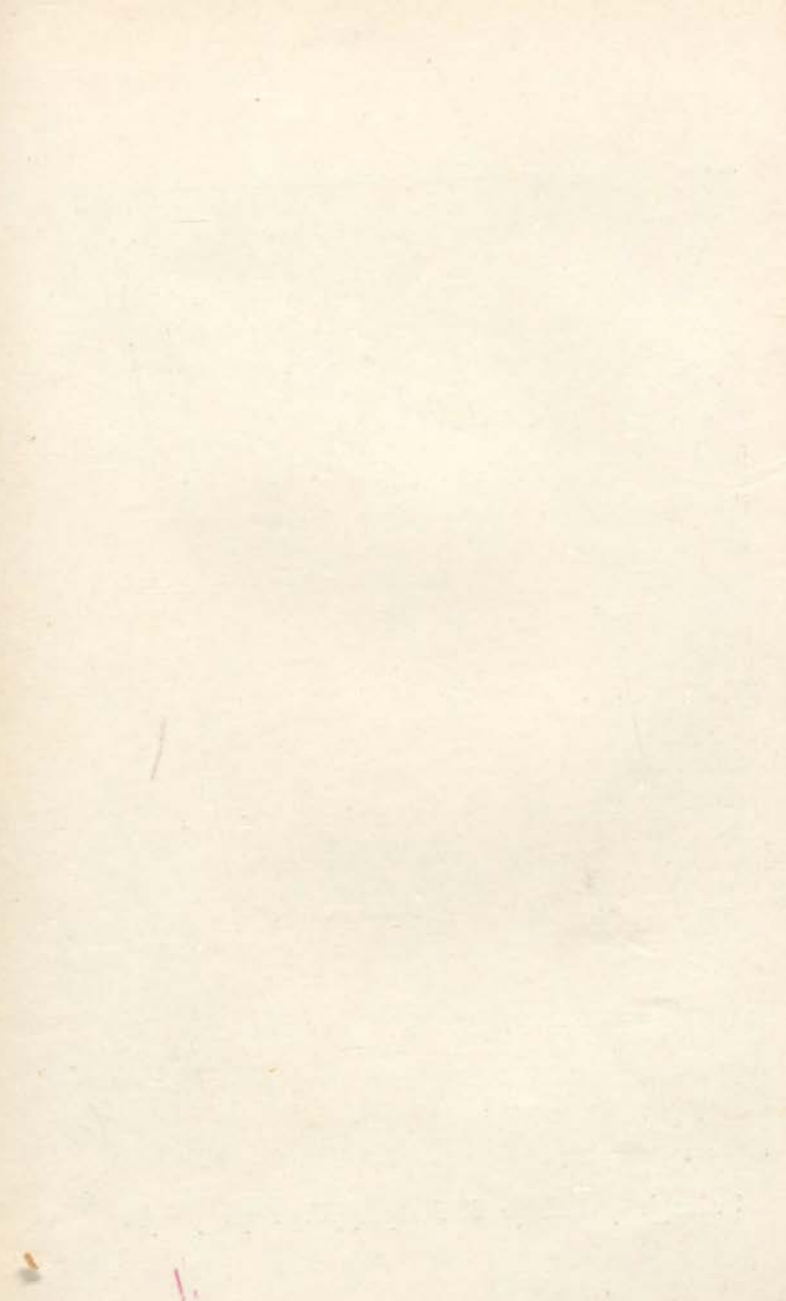
Իթ.

ԶԷՅԹՈՒՆՅԻՈՅ ՈՒ ԹԵՃԻՐԼԻՅԻՈՅ ԹՇՆԱՄՈՒԹԻՒՆԸ

1850էն սկսեալ շարունակ պատերազմ:

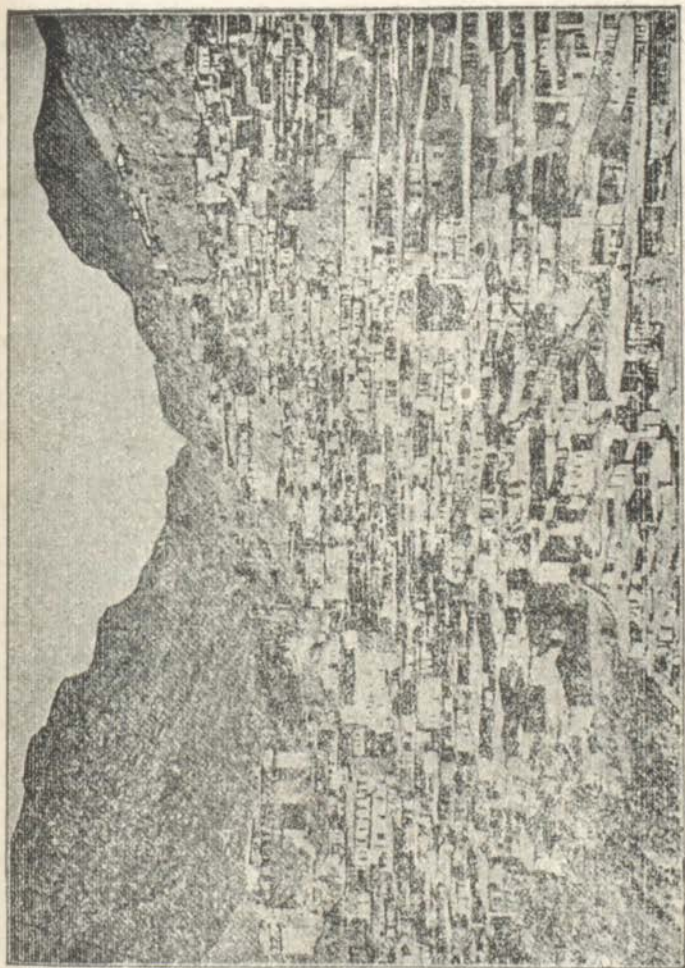
Ինչպէս յիշեցինք ասկէ առաջ՝ Թեճիրլիցիք հաշտ չէին զէյթունցւոց հետ եւ բազմիցս արիւնահեղ կոխներ մղած, այնպէս որ Յ տարուան մէջ 10 անգամ պատերազմ ունեցած են իրարու դէմ, որ կը պատահէր միշտ դարնան եւ աշնան՝ Թէճիրլիցւոց ամարանոց երթեւեկելու ժամանակ:

Սոցա թշնամութեան պատճառն էր այս վաչկատուն ցեղին յափշտակիչ ու աւարառու բնաւորութիւն մ'ունենալը, որուն երեսէն հանդիստ չունէին Զէյթունի ջորեպաններ եւ միշտ կը կողոպտուէին, կըսպաննուէին իրենց ուղեւորութեան ատեն, երբ ասոնց վրաններուն քովէն կ'անցնէին առանձինն: [Զէյթունցիք չի կրնալով Թէճիրլիցւոց մնասել անոնց վրաններու ցիրուցան եւ իրարմէ շատ հեռու տեղեր շարուած ըլլալուն պատճառաւ՝ կըսպասէին դարնան եւ աշնան հղանակներուն, յորս նոքա խմբովին կը չուէին ամարանոց կամ կը դառ-





Պրնուցի վանանայւ Տ. Բարբողիմէոս վարդապետ



խատական գունդը խուճապով հասնելով մեծ բանակը՝
իւր երկիւղի սարսուռը կը ծաւալէր բոլոր զօրաց վրայ :
Գրեթէ միեւնոյն երկիւղի ազդեցութեան տակ վհատե-
ցուցիչ լեզուաւ խօսեցան պատգամաւորներն ալ, որոնք
այլ եւս արտօնուած ըլլալով վերադառնալու՝ հազոր-
դեցին սպայակոյտին հայոց տուած պատասխանը :

Այն գիշերը քահանայք հսկում կատարեցին Ս.
Աստուածածնի վանքը, որուն ներկայ գտնուեցան բո-
լոր զէյթունցիք (*) եւ շատեր հազորդուելով Գրիստոսի
Ս. մարմնոյ եւ արեան՝ հոգեւորապէս ալ սպառազին-
ւեցան : Այնուհետեւ եկեղեցականաց ու իշխանաց կող-
մանէ համառօտ բանախօսութիւններ ըլլալով ժողովրդ-
դեան ունեցած խանդն աւելի եւս արծարծեցաւ, այն-
պէս որ անամբեր կը սպասէին պատերազմի սկզբնա-
ւորութեան ժամուն : Արտասանուած բանախօսութեանց
համառօտ բովանդակութիւնն այս էր թէ՛ « Գրիստոսեայ
կալ գիւլը բանակած զօրքին դէմ (12 պէյերու ս է կ-
մ է ն ներու դէմ), Սուրէնեան եւ Շօլրօեան իշխանք
պէտք է բանակէին Զէյթունի դիմաց քայքայուած ճե-
մարանի մէջ 1,300 հոգւով, եւ Ենի-տիւնիա իշխանն
ալ 1,300 մարդով պէտք է դարան մանէր Աստուածած-
նայ վանքի եւ Զէյթունի մէջտեղը գտնուող ձորին մէջ,
ատկէ զատ իշխաններու եղբարց հրամանատարութեան
տակ դրուեցան 500 հոգի, որոնք պատուէր ստացան
մօտ երկու ժամ կռուիլ թշնամւոյն դէմ եւ ապա յաղ-
թուած ձեւանալով փախուտ տալ դէպի Զէյթուն եւ այդ-
պիսով դարանակալներուն վրայ բերել թշնամին : Այդ բո-
պէին, ըստ կարգադրութեան, Զէյթունի մէջ կոչնակները
պիտի հնչեցնէին՝ դարանակալներուն իմացտալու համար :

(*) Մեր պատերազմիկները նոյն գիշերը քիչ մը ա-
ռաջ վերադարձեր էին Սաղիբէն, այնտեղ թողլով քսան
հոգի պահակներ, եւ այժմ կը գտնուէին վանքը :

ըլլալնուս համար է, որ այսչափ կը հալածուինք, ուստի անվախ պատերազմինք՝ հաւատալով թէ մեր կրօնի հիմնադիր երկնաւոր Վարդապետը մեզ պիտի պաշտպանէ. եթէ մեռնինք, նահատակաց ու մարտիրոսաց կարգը պիտի դասուինք, եթէ մեռցնենք ու յաղթանակը չափինք, խաչը պիտի բարձրանայ եւ Ս. եկեղեցին փառաւորութի մեզմով » :

1862, օգոստոս 2ին, երբ առաւօտ եղաւ, թուրքաց գլխաւոր բանակը, 40,000 կամաւորներէ բաղկացեալ եւ 2 թնդանօթներով, Ազիզ բաշային հրամանատարութեամբ յառաջ խաղաց Սաղիրի գծով, եկաւ «Պիւշախչիւնց մօտ» (Պուշախչիւնց բլուր) ըսուած տեղը կայնեցաւ. Աւագ-կալ գիւղի մօտ բանակած 12,000 թիւրքմէն աշիրէթներն ալ Պայազըտ-օղլու Սուլէյման բաշայի որդի Օսման պէյին հրամանատարութեամբ՝ 2էյթուների հարաւէն մէկուկէս ժամու հեռաւորութեամբ ծըռելով իրենց ճանապարհը՝ անցան 2էյթիքի դաշտէն ու Անի ձորէն եւ եկան մեծ բանակէն քառորդ ժամու հեռաւորութեամբ շարուեցան մեր ճեմարանի մարտկոցին դէմ : Այդ թիւրքմէն սէկմէններուն (պաշրպօզուկներուն) հեռանալէն ետքը, Յաղուպեան իշխան իւրայիններուն հետ՝ ակաանին կրճտելով ձեռնունայն ետ դարձան եւ միացան ճեմարանի մէջ գտնուած 1,300 զէյթուեցիներուն, որով 3 000 հոգի եղան այդտեղ : (*)

Մեր իշխանները պատուիրեցին մեզ հրացան չարձակել հեռուէն, խնայել մեր գնդակներուն, մինչեւ թչնամիք այնքան մօտենան, որ «վառօղն ալ գնդակին հետ փորերնին մտնայ» :

(*) Չմոռնանք յիշելու, հետաքրքիր իրողութիւն մը նոյն ժամուն Մնացական Սէմէրճեան՝ Սաղմոսէն վիճակ մը բացաւ : Հետեւեալ համարն էր «սուրք նոցա մտցեն ի սիրտս. եւ աղեղունք նոցա փշրեցցին» այս

Թուրքերուն թնդանօթները սկսան քիչ մը ետք որոտալ, իսկ թիւրքմէններու կողմէն առաջին անգամ Ղարաքեհեա-օղլու Ղարաքեհեա նախամարտիկը ձիարշաւ բրաւ դէպի ճեմարանի մարտկոցը: Եազուպեան թաղի Խըզխըրտեան մըխսը (մահաեսի) Վանէս յայտնի նշանառու հրոսակը ինդրեց իշխաններէն, որ իրեն թոյլ տան առաջին գնդակը նետել այդ յանդուգն թիւրքմէնի վրայ, և թոյլտուութիւնն առնելով առաջին հարուածով ձիուն վրայէն գետին տասպալեց անօրէնը, որուն մէկ թուշէն մտեր՝ միւսէն կլեր էր գընդակը, թափելով բերնին ակռաները: Մինչեւ այժմ ալ այդ թիւրքմէնը կայ, Օսմանիա գիւղաքաղաքը Գեաւուրտաղի մէջ կ'ապրի և թուշերուն վէրքերը ցոյց տալով կ'ըսէ, «Ձէյթուն եատիկեարը» (Ձէյթունի յիշատակն է):

Վիրաւորուած թիւրքմէնը գլորուած տեղէն կաղալով, սողալով փախաւ իր բանակատեղին: Ընկերները՝ ալ տեսնելով սարսափահար եղան և այլեւս մէկն ալ տեղէն չչարժեցաւ: Այդպիսով այդ կողմը կռիւր գրեթէ դեռ չսկսած դադարեցաւ:

Մինչ այդ՝ միւս կողմը Պուշխոյցոնց բլուրէն սկսան դէպի Աստուածածնայ վանքը քալել գլխաւոր բանակին չորս դրօշակակիրները, սինոնց ետեւէն ալ 200ի չափ շէյխեր ու տէրվիշներ ձեռքերնին տեսակ տեսակ գործիքներով, գոռգոռալով, անէժք թափելով Ձէյթունցոց վրայ և օգնութիւն հայցելով: Այլահէն թուրքերու համար. «Հիււ, Ալլահ, հիււ, քիւֆֆարը հէլաք էյլէ, վիճակը մեծ ուժ տուաւ ժողովրդեան արձագանք տալով իրարու, 3000 մարդու գոռում գոչումը մեր բանակին մէջ, թշնամիք լսելով այս ահագին որոտընդոստ ձայնը, սարսափեցաւ, ճիշդ եւ ճիշդ, ըստ թրքաց ժամը 6ին. Սաղմոսին ըսածին պէս իրագործուեցաւ. թշնամեաց սուրբերը իրենց սրտերը մխուեցան:

Իսլամա գուլվէթ վէր. — Ով Աստուած, ան՛աւատ հայոյիչը ջախջախէ, Իսլամին զօրութիւն տուր» :

Վանքին պաշտպանութիւնը յանձնուած էր 75 ամնայ հերոս Մարտիրոսեան մանտեսի Գրիգոր աղային (մըխար Գուգուր էղէն), որ իրեն հետ ունէր 7 հրոսակ և մի քանի 10—15 տարեկան դպրոցականներ ամէնքն ալ զինեալ :

Գրոշակակիրները մօտենալով վանքին դիմեցին աւոր մեծ դուռը, բայց զանազան անկիւններէն արձակուած գնդակները գետին փռեցին չորսին ալ դիակները : Այն ատեն թուրք բանակէն խուճբ մը կռուողներ նետուեցան դէպի նոյն տեղը և սկսան կացիններով ջարդել դուռը, բայց ներսէն պարսուած հրացանները շատերուն սպաննելով սարսափ ազդեցին անոնց և ի փախուստ դարձուցին : Այդ թուրքերու ձեռքով սպաննուեցաւ վանքի միաբան Գալուստ վարդապետը, որ անխոհեմաբար այդ վտանգաւոր պահուն վանքին պարտէզն իջեր էր դդում ժողվելու, չուզելով պտուղը թողնել թշնամիին :

Այնուհետեւ թուրքերը վանքը հանգիստ թողին և մօտ հազար հոգի վանքի վերեւէն Ղաթ կամ Քարթօշքօր ըսուած տեղէն ուղեցին անցնել Ձէյթուն իջնալ : Սակայն այդտեղ անոնց կըսպասէին 500 կարիճ Ձէյթունցիներ, որոնց նախօրէն պատուիրած էին իշխանները քիչ մը կռուելէն վերջ յաղթուած ձեւանալով փախչիլ դէպ իրենց դարանակալ ընկերներու կողմ : Անոնք տեսնելով թուրքեր սկսան կատաղի ռիւ մը, թնդանօթները կորոտային անդադար և հրացանի գնդակները կարկուտի նման կը տեղային : Մերայինք 2 ժամի չափ քաջ դիմադրութիւն ցոյց տալէն ետքը իբր պարտեալ ի փախուստ դարձան : Թուրքեր սկսան իալածել անոնք՝ դիմելով այն կողմ, ուր Ենի տիւհեա իշխանը դարան էր մտած իւրայիններով :

Գարամուտք սպասեցին մինչ մեր Կարիճներուն փախուստէն քաջալերուած թուրքերը խրոխտաբար անցան արեւելեան ձորին կամուրջը եւ «Անբնայ քարտօկ» ին (Անբանի քարտալ) մօտ չէրքէզներէն մէկը բռնեց պաշտէզներէն վերադարձող Մաւրլը անունով հայ կնոջ մը թեւէն : «Ձիս սպաննեցէք, ճշաց հայ կինը, չէրքէզները զիս չի տանեն» : Իր փեսան, որ դարանամուտնեւրէն մէկն էր, քարի մը ետեւէն հրացանը պարպեց, եւ չէրքէզը վայր իյնալով զլորուեցաւ ձորը եւ Մաւրլըն փախաւ Ձէյթուն : Այդ բոպէին Ձէյթունի մէջ սկսան զարնել կոչնակները (ընկուզի փաշտէ եւ պողպատէ շինուած) : Գարանամուտք դուրս ցատկեցին իրենց թագստեան տեղերէն եւ շրջապատեցին թուրք զօրագունդը : Այնպիսի աշմուկ մը բարձրացաւ, որ կարծէք երկինք երկիր գոռաց : Թնդանօթներուն որտըր, հրացաններուն ձայնը, կռուողներուն ազազակները, կոչնակներուն զղրղիւնը, անասուններուն բառաչը իրար խառնուեցան : Հայելը այնպիսի ճշդութեամբ կրակ կ'ընէին, որ հարուածներէն եւ ոչ մէն կը վրիպէ : Իւր նպատակէն, եւ թշնամրներուն դիակնեւր դէզ ի դէզ կը կուտակուէին ձորին մէջ, որ այնուհետեւ սկսաւ «Կոտորածի ձոր» (Գըրգըն-տէրէսի) կոչուիլ :

Թշնամի զօրքին այդ զօրագուղին մեծամասնութիւնը եւ ամենէն աւելի եռանդով կռուողները չէրքէզներն ըլլալով ամենէն շատ խորուստն ալ անոնք տուին 756 դրակ թողլով ճակատամարտին տեղը իրենց Ծ պէյերուն հետ, որոնց անունները գրուած էին իրենց սուրբերուն վրայ : Այդ Զարդը այնքան սաստիկ ազդեց մինչեւ այն ատեն Ձէյթունի նկատմամբ անփորձ չէրքէզներուն վրայ, որ մինչ այժմ կ'ըսեն՝ «Մարաշ տուրազան, Ձէրքէզ վարազան, Ձէյթուն վուրազան, աման աման, փեմք եաման» (Մարաշը կեցեր է, չէրքէզը կը յարձակի, զէյ-

թունցին կը զարնէ, վա՛յ մեզ, վա՛յ մեզ, շատ ան-
խիղճ են) ։

Մինչդեռ արեւելեան ձորին մէջ մեր դարանակալք
այսպէս դաս կուտային չէրքեզներուն, անդին 10 բոպէ
հեռաւորութեամբ մեր քայանայից դասը մէկ ձեռքին
մէջ զէնք, միւսին մէջ խաչ ու աւետարան՝ կը կտորդար
Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակաց երգը՝ «Արի, Աստու-
ւած հարցն մերոց, որ ազաւէնդ ես նեղելոց, հաս յօգ-
նութիւն ծառայից քոց, լեր օգնական ազգիս հայոց»,
եւ անոնք շրջապատող սպառազէն խումբը կ'աղաղակէր
բարձրաձայն՝ «Կեցցէ հայ, կեցցէ քրիստոնէութիւն» ։
Այդտեղ կը գտնուէր մեր դրօշակակիրը՝ Աստուածածնայ
վանքի տիրացու Մկրտիչ Զօփուռեանը (*) որ ուսին
յննած կը պահէր երկար ձողի մը ծայրը գամած Խ ա չ
է լ է մ ը (խաչվառը) Ս. Աստուածածնայ հրաշագործ
մեծ պատկերով ։ Անոր քովն ալ տէր Ղազար ուսեալ
աւագ քահանան երկիւղածութեամբ կը կրէր Գող վասլի
հաշակաւոր Աւետարանը իրբեւ տապանակ ուխտի ։

Այստեղ երեւան եկաւ ճշմարիտ հայրենասիրութեան և
անձնուիրութեան այն վսեմ ոգին յանձին Մարկոս աղա
Թաչճեանի, որ հազուադէպ իրողութիւն մը չէ սակայն
զէյթունց համար ։ Սա մօտենալով աւագ քահանայ
տէր Ղազարի, որ կը նախագահէր բանակին մօտ հսկում
կատարող եկեղեցական դասուն, յայտնեց անոր իւր
խորհուրդը, որ յղացած էր շուտով վերջ տալու համար
այս վտանգաւոր պատերազմին ։

«Տէր հա՛յր, պիտի երթամ թնդանօթաձիգն սպան-
նեմ», քսաց նա հանդարտութեամբ ։ — «Անմի՛տ, աղա-
ղակեց քահանան, մեռնելո՞ւ կ'երթաս» ։ — «Այո՛, պա-
տասխանեց քաջասիրտ Մարկոսը, գիտեմ թէ պիտի մեռ-
նիմ, բայց ուրիշները պիտի ապրեցնեմ» ։ — «Օրհնեալ

(*) Յետոյ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ Յովհաննէս
անուամբ ։

ըլլաս, որդեա՛կ, ըսաց քահանան յուզեալ սրտով. գը-
նա՛, Տէրը յաջողէ՞: Եւ իսկոյն անհետացաւ մեր վե-
հագի Մարկոսը. մերթ սողալով, մերթ քալելով՝ ամե-
նայն զգուշութեամբ մօտեցաւ թնդանօթածիղին, քա-
շեց հրացանի բլթակը եւ թաւալագլոր ձգեց մարդը
հրամանատար Ազիզ բաշայի սաքերուն տակ. թշնամիի
գնդակ մ'ալ զինքը տապալեց, բայց նա արդէն հասած
էր իւր նպատակին:

Բաշան այս անակնկալ յանդգնութենէն եւ չէր քէզ-
ներուն պարտութենէն զարձուրելով վճռեց փախչիլ,
բայց սարսափի տպաւորութիւնը այնքան մեծ էր, որ
ամբողջ մարմնով կը դողար եւ իրեն ներկայացուած
ձիւն վրայ չէր կրնար նստիլ, վասն զի ծունկին կապե-
րը թուլցած էին. հարկ եղաւ վերջապէս մարդու մը
չալակ դնելով զայն փախցնել այնտեղէն: Այս բաշայա-
կիր անձն էր Շաքարենց Գալուստ անուն հայազգին,
որ իրբեւ ջորեպան բանակին մէջ կը ծառայէր: Զայս
տեսնելով միւս պետերը եւ զօրքերը սկսան իրենք ալ
խառն ի խառն փախչիլ՝ շատ զէնք եւ ռազմամթերք
թողլով բանակին մէջ Չ թնդանօթներով միասին, (*)
զորոնք մեր մարդիկ Զէյթուն փոխադրեցին մեծ հան-
դիսով, իսկ փախստական զօրքերը մինչեւ Զահան գե-
տը հալածելով՝ բաւական մարդիկ ալ այնտեղ կոտորե-
ցին՝ մեծաւ մասամբ չէրքէզ. շատեր ալ գետամոյն ե-
ղան: Զէյթունցիներն այսօր իսկ կը յիշեն իրենց քաջ
հերոսը ամեն անգամ, երբ Ազիզ բաշայի պատերազմի
վրայ խօսք ըլլայ:

(*) Այս չմուսցուիր որ պարտեցաւ թշնամին ճիշտ ժա-
մը 6 ըստ թրքաց, և Աստուածային հրաշք մը և ոնդաւ
երբ ահագին թնդանօթի ձայն մը որոտաց ամէն մար-
դու վրայ սարսափ եկաւ, ատոր համար թէճիրցի աշրէթ
վրանաբնակները ըսին թէ (գուտրէթ թօփու աթըլտը)

«Հէյ կ'իտի Տէշճիւնց Մերկիւս աղօ, գեղջէն համօր
իգէն տլօլ. Թօփճին կ'սուց, զգեղջէն էա ՚իգէն խը-
լասից».

— Այս, Թաշճեան քաջ Մարկոս աղան, գիւղին (Ա)
համար հոգին տուաւ. Թնդանօթածիգը սպաննեց, գիւ-
ղին հոգին ալ ազատեց»:

Պատերազմը վերջացաւ կէսօրին եւ մենք վերա-
դարձանք Աստուածածնայ վանքը: Այդտեղ մեծ հան-
դիսով թաղեցինք վանքի գերեզմանատան մէջ մեր ՚ինգ
նա՛ատակները՝ վերոյիշեալ Գալուստ վարդապետն ու
Մարկոս աղա Թաշճեանը եւ երեք ուրիշ քաջեր՝ Ա-
բարտեան Զօպու, Թորոսենց Յակոբ ու Գուգուրենց
Փանոս (վերջին երկուքը Արեգին գիւղէն):

Թաղումէն ետքը սկսան հնչեցնել ուրախութեան
կոչնակները, եւ բոլոր ժողովուրդը փութաց եկեղեցի
ու սկսաւ ծնկաչոք երգել Յովնանու ապաշխարութեան
շարականը՝ ապա Յարութեան շարականը, որ շատ կը
յարմարէր դէպքին՝ «Փարաւոն հանդերձ կառօքն ընկզ-
մեցաւ ի հոսանս ջուրց եւ որդիքն Իսրայելի գնացին
ընդ ցամաք ի մէջ ծովուն»: Արարողութիւնը վերջա-
նալէն ետքը ամենքը ողջօյն կուտային իրարու «չնոր-
հաւոր նոր տարի» ըսելով (թէպէտեւ օգոստոս Չն էր),
որովհետեւ այդ օր Զէյթուն ա՛ռելի վտանգէ մը աղա-
տեցաւ:

Թշնամիներուն դիակներն ալ անուշադիր չթողին
մերայինք: Զէյթունի առաջնորդ Սարգին կպիսկոպոսը
կանչեց իր քով զէյթունաքնակ Թուրքաց մօլլա Մուս-
թաֆան (որ այնքան հայասէր էր, որ Զէյթուն մզկիթ
չըլլալուն՝ ամեն կիրակի Հայոց եկեղեցի կուգար իր

(Ա) Զէյթունը գեղ, (գիւղ) կը կոչուի միշտ տեղացւոց
լեզուով:

աղօթքն ընելու) եւ հրամայեց անոր, որ երթայ սպան-
նուած թուրքերուն դիակները թաղէ ըստ իսլամի օրի-
նաց : — «Մեծ մեղք կ'ընեմ, առարկեց մօլլան, եթէ
իսլամի ծիսօք թաղեմ այդ անդիտանները, վասն զի
անմեղներու արիւնը խմելու եւ մեր կանանց պատիւը
բռնաբարելու եկած էին անոնք» : Սակայն եպիսկոպոսը
պնդեց իր ըսածին վրայ եւ մօլլան մեծ փոս մը փորել
տալով բազմաթիւ դիակները թաղեց մէջը :

Պաշտեան մահտեսի Հալվոր ազա դիակի գլուխ ե-
րեսուն փառա վճարեց թաղող թուրքերուն :

Այդպէս ուրեմն այդ պատերազմին մէջ թշնամուոյն՝
մօտ երկու հազար սպաննուածներուն ու խեղդուածնե-
րուն դէմ մինք ունեցանք ընդ ամենը 77 կորուստ՝ 72ը
տռաջին օրը Չաքքր-տէրէի եւ Նը մեծ կռուին մէջ :
Թշնամիին արձակած թնթանօթերու 44 ռումբերէն միայն
սեւ էջ մը սատկեցաւ, որ կ'արածէր Պոստանենց արտը
եւ որ անմահացաւ Չէյթուսի իրգերուն մէջ :

Սէնէ պին սէքիզ եիւզ ալթմըշ իքիտէ,
Բումի աղօսթօսուն հէման իքիտէ,
Չէրքէզլէր գըրըլար գըրգըն քէօփրիւտէ,
Լաշէլեր չօգլուղու գուշար իւրքիւտէ :

Ազիզ բաշա կէլտի՝ թօփունու գուրտու,
Գըրգ պիլ կիւլլէ աթուպ՝ պիր մէրքէյ վուրտու,
Թաշտեան էլիլլէ թօփուլ վուրուլտու,
Բաշա գօրգուպ հեման եէրէ սէրիւտի :

Բաշանըն տիպլէրին պաղը չէօզիւլտիւ,
Գօրգու թէլաշընտան պաղըր իւզիւլտիւ,
Չէրքէզլէր գաֆասը եէքտէն էզիւտի,
Օրտու գըրգ պին իքէն հէման պօղուլտու :

Թարգմ. Հազար ութ հարիւր վաթսուն երկուքին,
Յունական օգոստոս ամսուն երկուքին,

ծայելէ յետոյ Գալէնտէրեան կը հրաւիրէր իշխանները Գօզան երթալ, Եռսուֆ աղային հետ տեսակցելու: Ամենուն կողմէն գնաց Եազուպեան իշխանը, որ մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ և մի քանի օր վերջ դարձաւ նորանոր պարգեւներով: Եթէ կայ ճշմարտութիւն մը՝ այն է, որ հաճընցիները կը վճարէին տարեկան տուրք մը յիշեալ սէյերուն, և այդ լուծն ալ, ինչպէս կը պատմէ աւանդութիւնը, իրենք ստեղծեր էին ինքնաբերաբար: Եւ ա՛ն ա ինչպէս:

Այնթապու մէջ դանուաղ մաղազործ գնչուներէն, որոնք իրզան(Ա) (չինկեանէ, աղքատ) կը կոչուէին, երկու եղբայր՝ Քրիստոսի ԱԳ40 թուականին՝ կուգան Հարգան (Հաճին): Ասոնք իրենց արհեստը ժամանակ մը գործածելէ յետոյ՝ յանկարծ բազդերնին կը բացուի: Հաճընցի հայերը այդ ժամանակ խնդրոյ մը պատճառաւ սաստիկ երկպառակուած էին ու չէին կրնար համաձայնութիւն գոյացնել մէջերնին, վասն զի ամեն մարդ կ'ուզէր, որ իւր խօսքն առաջ երթայ: Խելացիներէն ոմանք այս չարեաց դարման մը տանելու համար նոր գիւտ մը կ'ընեն, կը խորհին այս նորեկ գնչուներն իրենց պետ ճանչնալ ու ամեն խնդիր անոնց դատատանին յանձնել: «Ասոնք մոլեռանդ թուրքերուն պէս չեն, ուղած ատեննիս ալ կրնանք դանոնք վարել մեր մէջէն» ըսելով կը հաւանին ամենն ալ այս խորուրդին ու խզաններն իրենց իշխան կ'ընդունին: Բայց քիչ ժամանակէն այդ երկու մաղազործները կը դառնան մէյմէկ բռնաւոր և նեղելով, հարստանարելով կը մեծանան, սիւննի մահմետականութեան ալ յարելով՝ թուրքաց առջեւ հա-

(Ա) Այս ցեղը թէև մահմէտականաց յատուկ անուններ կը գործածէ, բայց իսկապէս մահմէտական չէ, այլ տեսակ մը ազանդ, որ ոչ ազօթք կը կատարէ և ոչ ծով կը պահէ:

մարում կը ստանան: Այդ ժամանակն է, որ իրենց խըզան անունը գօզան օղլուի կը փոխեն: Յեւ ժամանակաց կրտսեր եղբայրը Հաճընէն ելնելով Սիս կ'երթայ, վրան լարելով կը նստի ու այնտեղի հայոց, մանաւանդ վանքին վրայ կը բռնանայ. այս ալ կը կոչուի Չատըրճօղլու:

Գօզանցիներու համար այս տեղեկութիւնք երեւան եկան Սուլթան Աղիզ կայսեր 1862ին գաղտնապէս զբր-կած լրտես պաշտօնէից քննութեամբ: Այս թուականէն երեք տարի վերջն ալ 1865ին Տէվրիշ և Իսմայիլ բաշաները բաւական զօրութեամբ ասոնց վրայ գալով երկու հայերու աջակցութեամբ՝ կամ աւելի ուղիղ կ'ըլլայ ըսել մասնութեամբ՝ ձեռք անցուցին Գօզանեանց ամբողջ ցեղը և շատերը սպաննեցին: Այս Գօզանեանց անունով Տօրոս լեռը կոչուեցաւ Գօզանի լեռ:

ԼԳ.

ԱԶԻԶ ԲԱՇԱ ԵՒ ԶԷՅԹՈՒՆՅԻ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐՆԵՐ

Աղիզ բաշա զինու զօրութեամբ չկրնալով նուաճել զէյթունցիները, ուզեց ուրիշ եղանակաւ փճացնել զանանք և իւր խղճալի պարտութեան վրէժը լուծել: Իրեն իշխած գաւառին ամեն կողմը հրաման հանեց, որ իսլամութիւն դաւանող ամէն անձ ուր որ հանդիպի զէյթունցիի մը՝ պարտաւոր ըլլայ զանի մեռցնելու և անոր ունեցած գոյքն յափշտակելու:

Վատասիրտ թշնամիին համար ասկէ աւելի հրապուրիչ միջոց մը չէր կրնար ըլլալ քրիստոնէից զէմ իւր ունեցած ատելութեան ծարաւը մարելու, համար. մեռցընե ու կողոպտել — ա՛հա՛ այն միակ իտէսլը, որունը հետամուտ կ'ըլլայ ամէն բռնակալ կառավարութիւնն իւր հիմնարկութիւնէն ի վեր, և այն միակ շաւիղը, որուն վրայէն քալած է նա անընդհատ, դարուց ի դարս,

սարսափ, արձաւիրք, սոսկում ազդելով ամենուրեք, մեռցնել ու կողոպտել առանց ամենափոքր պատասխանատուութեան երկիրը մ'ունենալու ո՛չ աշխարհիս և ո՛չ հանդերձելոյն մէջ, ընդհակառակն երկնային վարձատրութեան սպասելով այն համեմատութեամբ՝ ինչ թափով ու չափով գործադրուած է նա իւր այս քստմնելի պաշտականութիւնը :

Բայց եթէ անցելոյն մէջ իւր վիթխարի զօրութեան միակ խարխսլը կը կազմէր այն, ներկայիս մէջ ալ իւր գահավէժ անկման կարասեալը եղած է. ինչ որ ժամանակաւ սնունդ մընէր կենսատու՝ այժմ թոյն է մահատու, դարուց ի վեր իւր ծովացուցած աշխան ովկիանոսին մէջ վերջապէս պիտի խեղդուի բռնակալութիւնը :

Ազիզ բաշա եթէ ճշմարիտ գինւորական մը չէր, ճշմարիտ խալսի մը ամեն առաւելութիւնն ունէր, ուստի պատերազմի դաշտին վրայ իւր կորուսած պատիւը մոլեռանդութեամբ ձեռք բերելու ջանաց այնպիսի նուաստացուցիչ նրաման մը հանելով, այնպէս որ այլ եւս անկարելի կը դառնար գէյթունցւոց իրենց երկրէն դուրս ելնելը. հետեւաբար և մօտաւոր սովի մը երկիրը սկսաւ տազնապել զանոնք :

Այս աննախանձելի վիճակին դարման մը ասնելու համար վճռեցին նոքա պատգամաւորութիւն մը զրկել Պոլիս պատրիարքարանի և ընդհանուր ազգին ուշադրութիւնն հրաւիրելու համար Զլյթունի վրայ : Եւ Տէլի-քէչիչեան Տէր Յակոբ քահանան, որ նշանաւոր Տ. Օհանի հօրեղբորորդին էր, ու աշխարհական մը՝ որ, եթէ յիշողութիւննիս չի խաբեր մեզի, Սէմէրճեան Մնացական էֆէնտին ըլլալու էր՝ պատգամաւոր նշանակելով ճամբայ հանուեցան : Ասոնք մինչեւ Հաճին լեռնային ճամբաներով հետիտան գնացին, անկէ Գօզան օլլուի պաշտպանութեան տակ ապահովապէս Սոյ կա-

Թողիկոսին մօտ հասնելով՝ հարկ եղած գրութիւններն ստացան ու Մէրսինի նաւահանգստէն Պոլիս մեկնեցան 1862 սեպտ. 18ին և հասան նոյն ամսոյ 27ին :

Բոլոր զգայուն հայոց սրտերն ուրախութեամբ կը բարախէին արդէն ի լուր քաջագործութեան Զէյթունի հայոց, ուստի մեծ ընդունելութիւն արին այս նորեկ պատգամաւորներուն և անոնց ամեն պէտքերը հոգացին : Ամենէն առաջ փութաց անոնց այցելելու մեծանուն հայ բանաստեղծ Մկրտիչ Պէշիկթաշեան, որ հիացմամբ ու յափշտակութեամբ կ'ունկնդրէր Զէյթունի գործած մէն մի զիւցազնութեանց կենդանի պատմութիւնը՝ զոր ճշմարիտ գոյներով կը ներկայացնէր պատգամաւոր Մնացական Սէմէրճեան էֆէնտին : Լարուած հետաքրքրութեամբ լծեց նաեւ պատմութիւնը Քասմեան Մելքիսեղի, որ Զախըր-տէրէլի-քեփիրի պատերազմող հայոց մէջ երկու տեղէ ծանր վերքէր առնելով ինկած էր, բայց յետոյ ինքզինք ժողուելով կրցած էր հասնիլ մինչև Փրկչի լեռը ու այնտեղ մնացած, ձեռքով աւուր բռնելով փորին վրայ բացուած սուրի ահագին վէրքը, որ դէս զի ալիքները դուրս թափելէն արգիլէ. յանկարծ այնտեղ կը հանդիպին քիւրտեր և մեռեալ կարծելով զանի տկանջներն ալ անոնք կը կտրեն. քաջասիրտ զէյթունցին մեռեալ ձեւանալով լուռ կը տանի այս տնդամահատութեան պատճառած տաժանելի ցաւերն ալ. ուր ուրեմն գիշերուան մէջ այնտեղ հանգիպելով իւր մայրն, որ դիականց ու վիրաւորելոց մէջ ժամերով շրջելով զինքը կը փնտռէր՝ կ'ողջագուրէ զայն ու կը համբուրէ, և պատերազմի ելքն, իրենց ու թըշնամեաց ունեցած կորուստը մի առ մի պատմելէ յետոյ իւր սիրասուն զաւակը կը փոխադրէ տուն, ուր պէտք եղած դարմանը տանելով կ'առողջացնէ զայն :

Այլ պատմութեան հետեւեալ օրն իսկ պատգամա-

ւորաց և այլոց առջեւ կարդաց անմա՛ր բանաստեղծը իւր յօրինած «Դու զո՛վ խնդրես, մայր իմ անուշ» գեղեցիկ երգը :

Լ Ե .

ԲՈՂՈՔ ԱՌ ՆԱԲՈՒԷՆՆ Գ - ԿԱՅՍՐ

Զէյթունի նկատմամբ հայ ազգին սէրն ու համակրրանքն այնչափ վառ էր, որ պատգամաւորաց դալէն առաջ Պոլսէն Բարիզ զրկուած էր արդէն հանգուցեալ Գրիգոր վարդապետ Աբարդեան, կայսեր բողոքելու համար տեղի ունեցած այս ամեն անհանդուրժելի բռնութեանց ու հարստահարութեանց դէմ :

Գրիգոր վարդապետը՝ միանալով հոգելոյր կարապետ վարդապետ Շահնազեանի հետ՝ որ այն ժամանակ Բարիզ կը գտնուէր՝ բողոքը ներկայացուց կայսեր, երբ կառքով կ'անցնէր նա, և ապահովութիւն ստացաւ՝ պէտք եղած ուշադրութիւնն ընծայելու իրենց խնդրոյն, և իրօք քիչ ատենէն Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանին հրահանգ եկաւ, որ Բ. Դռան քով միջնորդէ ի նպաստ Զէյթունի՝ դադրեցնելու, համար թշնամութիւնները այդ սակաւաթիւ, բայց արիասիրտ քրիստոնեայ ժողովրդեան դէմ :

Մէկ կողմէն Նաբօլէոնի այս միջամտութիւնը, միւս կողմէն մեր բարձրաստիճան ամիրայից միջնորդութիւնը թուրքաց մեծամեծ պաշտօնատարաց քով՝ իրաց վիճակը կերպարանափոխեցին, և ոչ միայն Զէյթունի վրայ քաշելու համար նոր ճամբայ հանուած զօրքերը ետ դարձուցին, այլ և Ազիզ բաշան պաշտօնանկ անելով Սիւլիյմանիա զրկեցին և անոր տեղ Աշիր բաշան նշանակեցին, որ սակայն նոյնպէս հայատեաց թուրք մըն էր :



Տեսարան Զեյթունից

ղէյթուհեոց երթեւեկութեան դէմ հանուած ամէն արգելքներ ալ վերցուեցան :

Բացի ատիէ քննիչ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ որ Մարաշ երթալով պիտի քննէր, իմանար այս ամէն չարեաց նեղինակը և պատասխանատուն, վասն զի Բ. Գուռը կ'ուրանար Ազիզ քաշային յարձակումը իւր խորհրդով ըլլալը : Հայոց կողմանէ այս յանձնախումբի անդամ ընտրուեցաւ Եօզղատի առաջնորդ Մաթթէոս վարդապետ, որ դեռ ճամբայ չելած՝ մահը վրայ հասնելով վախճանեցաւ, իսկ անոր տեղ նշանակուեցաւ Ասագիւղի քարաղիչ Ներսէս վարդապետ Վարժապետեանը (*) : Այս ալ Ատանա հասնելով իրբեւ ճանապարհածախս իրեն տրուած 100 ոսկին գործածեց Սոոյ կաթողիկոս կիրակոս Բ. սրբազանէն եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար և յաջողեցաւ ատանացի նշանաւոր հայազգի Սամուրչաշեան Մանուկ պէյի միջնորդութեամբ :

Եպիսկոպոսանալէ յետոյ երբ միւս անգամ Ատանա վերադարձաւ՝ այնտեղ գտաւ Զէյթունի իշխաններէն Աստուածատուր ազա Մնի-տիւնեա և Հաղօր ազա Շօվրօեանը ու Տէր Մովսէս քահանան՝ որոնք Պոլիս պիտի երթային Զէյթունի իրաւունքները պաշտպանելու համար : Ներսէս եպիսկոպոս փոխանակ Մարաշ երթալով ասոնց հետ Պոլիս վերադարձաւ՝ հաժողելով զանոնք, որ Պոլսոյ մէջ ինքն աւելի օգտակար պիտի ըլլար իրենց և յիրաւի շատ օգտակար եղաւ :

Պատրիարքարանը և ամիրայք սաստիկ բարկացան Ներսէսի այս ընթացքին համար՝ սակայն զէյթուհեոցի իշխանաց միջնորդութեամբ հրաժարեցան անոր նկատմամբ նկատմամբ իրենց մտադրած պատիժը գործադրելէն :

(*) Ետքէն Պատրիարք :

Այնուհետեւ իշխանք Վարժապետեանի առաջնորդութեամբ Ալի բաշայի ներկայանալով ամէն բան մանրամասնաբար հասկուցուցին անոր և իրաւունք ու արդարութիւն պահանջեցին. եպարքոսը խոստացաւ արդարութիւն անել հարկ եղած քննութիւնը կատարելէ յետոյ ի նորոյ կազմելի յանձնաժողովի մը միջոցաւ :

Նախկին պատգամաւորք^(*) վերջնոց գալէն 15 օր յետոյ Պոլսէն մեկնեցան դէպի Զէյթուն Գաղղիոյ դեսպանատան Բ. Թարգման Պ. Ժիւլ-Բօպէրթի հետ, որ 21 օրի չափ մնալով Զէյթուն՝ շատ մը բաներ քննելէ, աչքէ անցնելէ վերջ վերադարձաւ Պոլիս : Իսկ այնտեղ գտնուող մեր իշխանք տարիի մը չափ ուշացան Պոլիս :

19.

ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԻՐԸ . ՊՅԱՄԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒՄԸ

Մեծ եպարքոս Ալբ բաշայի խոստացած յանձնախումբը շուտով կազմուեցաւ հետեւեալ անձերէ .

1. Շահին պէյ՝ իրբեւ ներկայացուցիչ Բ. Գրան .

2. Սարգիս էֆ . Աղաբեկեան՝ ներկայացուցիչ հայոց Պատրիարքարանի .

3. Տալուտ էֆ . ներկայացուցիչ կաթոլիկ հայոց :

Ասոնք եկան ու նախկին կարգը վերահաստատելով մեկնեցան առանց որ և է փոխարինութիւն անելու Զէյթունի կրած այնքան մեծամեծ վնասներուն . ո՛չ ալ հիմնական կարգադրութիւն մ'արին խաղաղութիւնը մշտապէս հաստատելու համար : Ուստի կառավարութեան ու մեր մէջ և մեր ու շրջակայ բարբարոս ցեղերու մէջ յարաբերութիւնները մնացին նոյնը . — անոնք մեզի դա-

(*) Տ. Յակոբ Տէլի-քէշիշեան և Մնացական Սէմէրճեանց .

բանամուտ կ'ըլլային, մենք ալ անոնց՝ որ ատեն որ պատեհութիւն գտնէինք :

Այսպէս 1863 մայիսին Պոյամեաններու տունէն մէկը Եարփուղէն Զէյթուն վերադառնալու համար Չավտար-պէլ կոչուած կիրճէն անցնելու ատեն զնդակահար սպաննուեցաւ չէրքէզէ մը՝ որ ժայռի մը ետեւ պահուած էր : Զէյթունցիք իմանալով՝ դիակը բերին թաղեցին, թայց գերեզմանէն տուն չդարձած ուխտեցին անոր վրէժը լուծել ու այնպէս դառնալ, ուստի զէնքերնին բերել տալով սպառազինուեցան 70 մարդիկ ու դիմեցին նոյն չէրքէզի գիւղը, որ Զէյթունէն 10 ժամ հեռաւորութիւն ունի, անոնցմէ 6 մարդ սպաննելէ վերջ ամբողջ գիւղն ալ աւարի տալով վերադարձան, իրենց պարտականութիւնը կատարողի մը զգացած խղճի հանդարտութեամբ :

Լէ .

ԶԷՅԹՈՒՆԻ Ա. ԳԱՅՄԱԳԱՄԸ

Զէյթունի սպառուածանաչութեան ու ազատասիրութեան այս ոգին՝ որ միշտ զէպ ի վրէժինդրութիւն կը մղէր զինքը, անհաճոյ էր թուրք կառավարութեան, և — ինչպէս կ'ըսէին և դեռ կը կրկնեն տաճիկները — ակռայի ցաւ մ'էր Զէյթուն սուլթանին համար, որ չէր կրնար հանգիստ մնալ՝ մինչեւ որ միւս գաւառներու վարչական վիճակին չենթարկէր զայն : Ուստի 1863 թուականին կեդրոնական կառավարութեան հրահանգովը Մարաշի զօրաց հրամանատար Քէլ Հասան բաշան առաջարկեց մեր իշխանաց, որ Զէյթունի համար նշանակուած թուրք դայմագամը յօժարակամ ընդունին ու Մարաշ երթալով իրենք անձամբ տանին հաստատեն

զայն իւր պաշտօնատեղին, հակառակ պարագային ըս-
պառնալով զինու. զօրութեամբ գործադրել Բ. Դրան
հրամանը :

Իշխանք լրջութեամբ մտածելով իրաց վիճակին
վրայ և հանգամանքները նկատողութեան առնելով՝
լաւագոյն համարեցին առժամանակեայ ընդունելու-
թեամբ վերահաս չարիքէն խուսափել, և մէկ ամիս վերջ
Տ. Մսիսէս քահանայն Մարաշ ղրեցին իբրև հրաւիրակ
նորընտիր գայմագամին, որ Սալէ՛ն էֆէնտի կը կոչուէր :
Անոր հետ եկան նաև դատաւոր մը և հազարապետ մը՝
որպէս բարենորոգիչ պաշտօնեայ՝ Հիւսէյին պէյ անուամբ
հայատեաց երիտասարդ մը :

Սոքա սկսան ժողովուրդը նեղել, իրենց կարողու-
թենէն շատ վեր ծանր սուրքեր բեռնաւորելով անոր
վրայ հակառակ Սուլթան Մուրատի և յաջորդ երկու սուլ-
թաններու խաթիթը շէրիֆներով հաստատուած առանձ-
նաշնորհումներու՝ որոնք այսպէս վերջ կը գտնէին Սուլ-
թան Ազիզի օրով :

Իշխանք տեսնելով այս վիճակը դառնացան և կը
սպասէին յարմար ժամանակի մը թօթափել իրենց վրա-
յէն այս ծանր լուծը, բայց յիշեալ հազարապետը միջոց
չտալու համար անոնց՝ խարդախութեամբ առաւ զանոնք
Մարաշ տարաւ, անկէ ալ Հալէպ, ուր մնացին երկու
ամսոյ չափ ժամանակ : Այնուհետև կուսակալ Ճէվտէթ
բաշան Պոլիս ղրկեց զանոնք, ուր մնացին մէկուկէս
տարի թագաթազեան Պօղոս պատրիարքի օրով, որ վո-
խանակ Ջէյթուհի իրաւունքները և անոր տարագրուած
իշխանները պաշտպանելու՝ յիմարաբար կը համոզէր զա-
նոնք, որ թողուն Ջէյթուհը ու գալթեն Ազրիանուպո-
լիս, խոստանալով անոնց՝ թագաւորի՛ն կողմանէ թոշակ
սահմանել իրենց գերդատանի ամէն անգամներուն,
նոյն իսկ օրօրօցի մանկանց : Իշխանք միաբերան պա-

ԼՐ .

ՏԱՎՈՒՑ ՆԻԱԶԻ ԷՖԷՆՏԻ

Իշխանաց վերադարձէն յետոյ բաւական տարիներ խաղաղութիւն ունեցաւ Չէյթուն, բայց 1875ին Տավուսու նիազ էֆէնտի անուն միականի գայմագամին օրով նորէն վրդովեցաւ այդ խաղաղութիւնը այդ անպիտան պաշտօնէին պատճառաւ : Սա դրամ կորսնցնելով՝ Թօփուզեան Յարութիւն անուն հայ ոստիկանին վրայ կասկածի և կը սկսի դանի նեղել, տանջել, անօթի թողուլ, և երբ ո՛ր և է յայտնութիւն մը չի լսեր ան բերնէն՝ իւր բնական տան յարդանոցին մէջ կախել խեղդամահ կ'անէ զայն :

Ժողովուրդն իմանալով՝ խուռն բազմութեամբ դմեց կառավարական պալատը ու խկոյն կտոր-կտոր պատի անէր ոճրագործ գայմագամը, եթէ Աղճապեկեա Ստեփան վարդապետը աղաչելով, պաղատելով չկասցընէր զանոնք. հետեւեալ օրն ալ այս գործին համար Մալաշէն հաղաւապետ մը և Տէվլէթ էֆէնտի հալազիին քննիչ գալով համոզեցին ժողովուրդը, ի գայմագամին պէտք եղած պատիժը պիտի տրուի, ու տի հարկ չկայ յուզուելու, նորանոր խռովութիւնն յարուցանելու :

Յուզեալ ամբոխը թէեւ առժամապէս հանդարտցաւ, բայց մի քանի օր վերջը իմանալով, որ ոճրագործըն ազատ թողուած է Մարաշի մէջ, սաստիկ դայուցաւ և գայմագամը ձեռքէ հանած ըլլալով՝ բոլոր բարկութիւնը թափեց կառավարական շէնքին և մզկիթի վրայ, որ դեռ նոր շինած էին, զոր հիմնայատակ կործանեց՝ մին այրելով եւ միւսն քանդելով : Ասոնց տեղը այժմ բանջարանոց եղած է :

Այս դէպքէն վերջ երեք տարի շարունակ ազատ ապրեցան զէյթունցիք առանց դայմագամի, ըստ վաղեմի դրութեան ինքզինքնին կառավարելով Մարաշէն անկախ :

ԼԹ -

ՀԱՃԻ ՄԱՄՐԻԷ ԵՒ ԵԱՅՃՕՂԼԻ

Հին վիճակին դառնալով՝ զէյթունցիք սկսան ազատ շունչ քաշել մանաւանդ այն ծերուկ գայլերը, շրոնք արձակ-համարձակ լեռները շրջելու վարձուած ըլլալով՝ թուրք կառավարութեան մուտ գտնելէն ՚վեր կաշկանդուած էին : Այսպիսի մէկն էր Վէլիր-օղլու Մամբրէ անուն ծերունին, որ ամբողջ կեանքը լեռներու ու պատերազմներու մէջ անցուցած է գրեթէ և որ իրեն այնքան սիրելի եղած զէնքը մէկ կողմ դնելու ստիպուած ըլլալով՝ միշտ կը հառաչէր եւ այն երջանիկ օրերուն վերագարծին կըսպասէր ակնդէտ : Ամէն օր սովորութիւն արած էր սա կրակին վրայ քիչ մը վառօգնայրելով գլուխը անոր վրայ բռնել ու անոր հտը ձծել անյագաբար, որպէս թէ վարդ ու մեխակ կը հոուրտար :

Երջանկութեան գազաթնակէտը հասաւ հոճի Մամբրէ՝ երբ իւր ցանկացած վիճակին մէջ տեսաւ նորէն Զէյթուն, ուստի 1878 թուականին օր մը 30 զինեալ ընկերներով գնաց Պունտուխ գեղի լեռը և սկսաւ հրացանաձգութիւններ անելով զուարճանալ : Անտրոքնի բռնակալ Եայճօղլին, որ այն կողմը ամարանոց ելած էր Ղ ա ո ղ ա - չ ա յ ի իր կոչուած տեղը, իրեն դէմ ցոյց մը համարելով որ Վեզիրեանի ընկերներ սակաւաթիւ են, շուտ մը մարդիկ հաւաքեց իւր քով՝ գրնթէ 500ի չափ՝

ու յանկարծ անոնց վրա յարձակեցաւ, երբ անոնք կերակուրի նստած էին. երկու կողմէն սկսան գնդակներ տեղալ իրարու վրայ և հակառակ իրենց սակաւութեան՝ մերայինք յաջողեցան զանոնք վանելու: Այս լուրը հասնելով Ֆրնուզի վանահայր Նիկողոս Եպիսկոպոսին՝ փութաց երթալ կուռյն վայրը, իսկ նորա սարկաւազ Մինաս էֆ. (այժմ Բարթողիմէոս վարդապետ) 200ի չափ մարդ հաւաքելով՝ անոնց պէտք եղած բաները, զէնք, զնդակ, վառօդ — իւր իսկ ծախքովն հոգաց ու հետեւեալ օրը զնաց միացաւ Եպիսկոպոսին՝ Նայճօղլիի յանդգնութիւնը չափելու և պատժելու համար: Միեւնոյն ժամանակ բռնաւորն ալ զգալով՝ որ այս բանին հետեւանքը սուղի պիտի նստի իրեն՝ կապանու քեհեա վարդիվար ազա Գրրճըլեանը պատգամաւոր դրկեց եպիսկոպոսին ներողութիւն խնդրելու համար, հրաւիրելով միանգամայն Եպիսկոպոսը, որ հաճի իրեն երթալ բանակցի ու հաշտութեան վրայ՝ որպէս զի պարաս պ տեղք արիւն չթափուի:

Գնաց Եպիսկոպոսը մի քանի մարդերով, բայց քիչ վերջը այնտեղ հասաւ սարկաւազը հարիւրէ աւելի զինեալ բազմութեամբ, ի տես՝ որոց զարհուրելով Նայճօղլին՝ սկսաւ դողալ ու Եպիսկոպոսին ստքն իյնալ, որ գլխաց ու իրենց կենաց խնայէ՝ յետ այնորիկ մշտնջենական թարեկամ եւ իրենց հրամանին հնազանդ մնալու հատատ խոստումներ ու ծանր երդումներ տալով: Ասկէ զատ իբրեւ նուէր ձի մը և հարիւր քսկի ներկայացուցին սրբազանին, բայց նա մերժեց ու իրենց դարցուց երկուքն ալ՝ պատուիրելով որ հաւատարիմ գրտնուին իրենց խոստման, եւ ապա զատուեցան իրարմէ:

Խ .

ՊԱՊԻԿ ՓԱՇԱ(*). ՓՅՅՐԱԶ ԱԼԻ

1875—1878 թ. , երեք տաշուոյ ազատ շրջանին մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Ենի-տիւնեա Մարկոս ազայի որդին Պապիկ բաշան , որոյ գործոց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ Պօղտօղան աշիրէթին հետ ունեցած կռիւր , ուր սոյաննուեցաւ առ աշիրէթին պետը — Փօյրազ Ալի :

Սա՛ իբրեւ թուրք տէրէպէյի՛ իրաւունք կը համարէր իրեն կապանցի հայոց կորեկի ցանքն կերցնելու իւր անասնոց , իջեւանելով անոնց արտերուն մէջ իւր բոլոր ցեղակիցներով , որոնք 500 տունէ կը բաղկանային :

Կապանու Վարդիվար քեհեան՝ Մարաշ երթալով կառավարչին բողոքեց այս բռնաւորին դէմ , բայց նա՛ «Պօղտօղանցիները չեմ կրնար զսպել ես , դուք ալ այս

(*) Պապիկ բաշա Ենի-տիւնեա իշխան Աստուածատուր ազայի հօրեղբօրորդու՝ Մարկոս ազայի տղան էր : Այս մեծագործ անձը իւր կենաց մէջ գրեթէ 15 տարի շարունակ ազգօգուտ հերոսութեան գործերով դբաղեցաւ : Սայլատ բաշայի , ապա Քեամիլ բաշայի ջանքերը հպատակութեան բերել զայն՝ ի դուր անցան : Իր բաշայութեան տիտղոսը թագաւորաց կողմէն չէր տրուած , այլ իւր մեծամեծ գործերուն համար հասարակութիւնը զինքը այս անունով պատուեց : Չէ թէ միայն ազգայնոց կողմանէ բաշա կը կոչուէր , այլ և տաճկաց կողմէն : Այս պատուական անձը բնական հիւանդութեամբ իւր մահկանացուն կնքեց 1886 օգոստոս 24ին քառասուն տարեկան հասակին մէջ ու թաղեցաւ մեծապէս հանդիսիւ Ս . Աստուածածնայ վանքի բակը գանուոզ գերեզմանոցը , և զէյթունցիք բազում արտասուօք կոծ մեծ արին ի վերայ նորա :

տարի կորեկ հաց մի՛ ուտէք» ըսելով քովէն դուրս վանեց: Քեհեան գալով իւր գիւղակիցներուն մօտ՝ բաշային տարօրինակ պատասխանը հաղորդեց անոնց, որսնք յուսահատ՝ դիմեցին գէյթուհեաց պաշտպանութեանը:

Պապիկ բաշա ընդունելով սիրով անոնց առաջարկը՝ նուիրական թմբուկը(*) գարնել տուաւ: Բոլոր լսողները— թուով 300— եկան հաւաքուեցան անոր մօտ, և Պապիկ փաշա անոնց գլուխն անցած գնաց Կապան՝ որ Զէյթունէն 16 ժամ հեռաւորութիւն ունի, գարկաւ Ալի սէյը, որ իբր նախամարտիկ արշաւեց անոր դէմ, և ապա պօզտօղանցւց վրանները, անասունները, — ուզտ, եզ, կով, ձի, էջ, ոչխար, — հազարաւոր թուերով զկիներ, աղջիկներ, պզտիկ լամուկներ գերի վարեց ի Զէյթուն, սակայն ըստ վաղեմի սովորութեան կանանց և աղջկանց պատուոյն բնաւ չդիպան գէյթուհեցիք, այլ մարդկութեան պահանջած պայմաններուն տակ հանգիստ պահելով զանոնք՝ ապա վերադարձուցին, իսկ կենդանիները բոլոր գէյթուհեաց մէջ բաժնելով՝ առատ-առատ վայելեցին զանոնք, այնպէս որ նոյն տարին լ օ գ մ ա է ն է ս ի (պատառի տարի) կոչուեցաւ, վասն զի ամէն տուն մէյմէկ սպանդանոց դարձած էր:

Այս յաղթանակի ամբողջ նշանակութիւնը հասկանալի դարձնելու համար յիշենք և այն, որ գէյթուհեցիք ամէնքը, բացի Պապիկ բաշայէն և անոր գրագիր Մերկերիոս էֆէնտիէն, հետիոտն էին, մինչդեռ թշնամին ամբողջովին հեծեալներէ կը բաղկանար, և կռիւը տեղի ունէր բաց դաշտի մէջ:

(*) Այս թմբուկը օժած էր Սարգիս եպիս. Կիլիկեան, որպէս զի անոր ձայնը լսողը անհրաժեշտաբար հետեւի անոր՝ սրբազան կոչ մը համարելով զայն:

ԽԱ .

ՉԱՏԸՐՃԻՅՈՂԼԻ - ԵՌԹԸ ՓԵՇԻՆ ՏԱՐԸՆ

(ԵՌԹԸ ԲԱՇԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆ)

Մինչև 1878 թուականը շարունակուեցաւ Զէյթու-
նի այս ինքնագլուխ վիճակը, որ ատեն ուսու-թրքական
պատերազմը այլ եւս վերջացած ըլլալով՝ կառավարու-
թիւնն սկսաւ նորէն ուշադրութիւն դարձնել զէյթունց-
ւոց վրայ :

Այն ատեննեւն էր, որ Ստոյ տէրէպէյի Չատըրճօզլի
Ա՛մէա պէյը՝ որ սուլթանէն բաշա տիազօսը ստացած էր,
Պոլսէն խոյս տալով Հաճին եկած էր և կ'աշխատէր հա-
մազելու ժողովուրդը, որ միաբանելով իւր հետ՝ աղըս-
տամբի թուրք կառավարութեան զէմ. «Վասն զի, կ'ը-
սէր, արդէն բաժնուելու վրայ է անոր երկիրը Պերլինի
վեհաժողովին մէջ և փոխանակ ուրիշները տիրանալու
այս երկրին՝ մենք ընկիներս տիրենք. Գօզանի լեռներն
ալ շատ ձեռնտու են մեր այս խորհուրդին» : Այս իմաս-
տով Զէյթուն ալ նամակ գրած էր նա, սակայն հաս-
տատ ու որոշ պատասխան մը դեռ չտրուած անոր՝ հա-
ճընցի Հայոց մասնութեամբ Ատանայի կուսակալը եւ
Ստոյ կառավարիչը ուրիշ երեք զինուորական բաշաներու
հետ բազմաթիւ զօրքերով պաշարեցին Ա՛մէա պէյը և
ձերբակալելով աքսորեցին զայն :

Կարգը եկած էր Զէյթունի, բայց գիտնալով որ
գլխաւորաբար պատառ մը չէր այն՝ աւելի զգուշութիւն-
ներ ձեռք առին : Արդէն եղած զօրութեան վրայ Հա-
լէպի կուսակալը և Մարաշի կառավարիչը Վէյսի բաշան
ալ զինուորական մեծ զօրութեամբ աւելնալով հանդերձ՝
չհամարձակեցան ուղղակի Զէյթունի վրայ քալելու, այլ
իրենց սովորական եղած խարդախ միջոցներուն զիմե-

ցին : — Հաճընի առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսը համոզեցին՝ որ Զէյթուն երթայ ու այնտեղի իշխանները և ուրիշ երեւելիները յորդորէ հրաժարիլ ասպատակութիւններէ և հնազանդիլ թուրք կառավարութեան : Իրենց հնազանդութեան գործնական ասպացոյց մ'ըլլալու համար պէտք է որ, ըսին, անձամբ դան ներկայանան բանակին հրամանատարներուն և իրենց համար ընտրուած գայմազամն ալ հետերնին առնելով վերադառնան :

Եպիսկոպոսը հկաւ և այս մտօք սկսաւ յորդորել^(*) մեծաւորները, որոնք միամտաբար խարուեցան ու անոր հետ գնացին մինչեւ բանակը, որ կը գտնուէր Ջահանգիւտի եզերքը : Երբ սոքա — թուով 42 անձինք — բանակը մտան, զօրականները՝ զինուորական փողեր, հնչեցընելով իսկոյն չըջապատեցին դանոնք և իրրեւ կալանաւոր պահեցին իրենց մօտ : Միեւնոյն ժամանակ իրենք ալ Զէյթունի մօտ գալով բանակեցան և սկսան հանգիստանալն իրենց բռնելով գերի տանիլ Մարաշ՝ այր թէ կին՝ 300ի չափ անձինք, որոնց մէջ էին Պապիկ բաշայի մայրըն ու կինը, սոցա պաշտպանութեան համար ինքնաբերաբար Հալէպ գնացին միասին Պապիկ բաշայի եղբայրը (նազարէթ ազան) և աներորդին :

Զէյթունցիք չուզեցին այս անգամ զիմադրել թուրք բաշաներուն, վախնալով որ թշնամւոյն ձեռքը գրա-

(*) 1864ին ճիշդ այսպէս համոզելով Մարաշի առաջնորդ Աջապահեան Նիկողոս եպիսկոպոսը, որ յետոյ ինքնած կաթողիկոս եղաւ Սոյ, Մարաշ տարաւ Զէյթունի գլխաւորներէն Ենի-տիւնեա Փանոս բաշան, Արեգինի Կարապետ քեհեան և Վարդանեան Չափաբը, որոնք այնտեղ բանտարկուեցան : Փանոս բաշան թունաւորուելով բանտին մէջ մեռաւ, միւսներն ալ 3—4 տարի բանտը մնալէ յետոյ հազիւ ազատեցան :

ւող մեծաւորներուն կեանքը կը վտանգուի : Սակայն Պապիկ բաշան՝ որ միւս իշխանաց հետ գնացած չէր , իւր հրամանատարութեան տակ գտնուող 400ի չափ հըրոսակներով սկսաւ պատերազմիլ թրքաց դէմ աջակցութեամբ Փրնուզի վանքին վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսի և Յարութիւն պատուելի Չաքրբեանի , որոնք գերի բռնուեցան այս պատերազմին մէջ Նօխուտեան Փանասի հետ , բացի այդ՝ երկու ուրիշ հայեր ալ մեռան այդ կռուին մէջ՝ Պետրոս Հասէսեան և Խաչեր Գէորգեան անուամբ , իսկ թուրքաց կողրէն ընկան 60 հոգի և շատեր ալ վիրաւորուեցան :

Պապիկ բաշա սաստիկ բարկացած և դայրացած Պետրոս եպիսկոպոսի դէմ որ անգիտաբար մատնիչ մ'եղած էր , յարձակեցաւ Ս . Աստուածածնի վանքին վրայ , ուր կը գտնուէր նա , որպէս զի սպաննէ դայն , սակայն վանահայր Սահակ վարդապետը (վախճ . Կարապետ եպիսկոպոս) գաղտուկ տեղ մը պահելով դայն՝ ստեց Պապիկի՝ «Այտեղէն փախաւ» ըսելով : Եւ իրօք ալ վրէժխընդիր իշխանի մեկնելէն վերջ փախաւ , հազիւ կրնալով հասնել Հաճին շնչատպառ :

Իսկ գերի բռնուած Նիկողոս եպիսկոպոսը իւր երկու ընկերներովը թուքերը խիստ անարգութեամբ ու խայտառակ վիճակի մէջ տարին Մարաշ , ուր մըսթըր Մօնթքօմբի ամերիկացի հայասէր միսիօնարը տեսնելով ասոնց անտանելի կացութիւնը՝ դիմեց կառավարութեան ու ասոնց համար երաշխաւոր ըլլալով պահանջեց որ արձակուին , բայց կառավարութիւնը մերժեց առարկելով մանաւանդ թէ նա՝ միսիօնար մ'ըլլալով իրաւունք չունէր քաղաքական գործերու խառնուելու , մինչդեռ անգլիական հիւպատոսի փոխանորդութիւնն ալ կը վարէր , և այս պաշտօնին իրեն տուած ռեժիմ կռթնելով թէեւ պնդեց իւր պահանջման վրայ սակայն կառավարութիւնն

անդրդուելի մնաց իւր որոշման մէջ, խիստ լեզու գործածելով նաև անոր դէմ :

Ալաթըր Մօնթքօմբլին հեռագրել ուղեց ի Պոլիս, բայց հեռագիրը մերժեցին « արգելուած է » ըսելով . նա ալ ձին հեծնելով Այնթապ գնաց 10 ժամէն, մինչ 18 ժամու հեռաւորութիւն ունէր, որպէս զի այնտեղէն հեռագրէ, բայց հոն ալ մերժուեցաւ : Ազնուասիրտ ամերիկացին չյուսահատելով ուղղուեցաւ դէպի Հալէպ և այնպիսի խուճապով կը վարէր իր նժոյգը, որ չկրնալով դիմանալ խեղճ կենդանին — որ 120 ոսկի կ'արցէր — սատկեցաւ կէս ճամբան : Ուր ուրեմն հասնելով Հալէպ՝ ամերիկացի միսիօնարը տեսնուեցաւ հիւպատոսներուն հետ և անոնց խորհրդով հեռագիր տուաւ Անգղիոյ դեսպանին, Բ. Դրան և հայոց պատրիարքարանին՝ Զէյթունի և բանտարկելոց անտանելի վիճակը նկարագրելով :

Դեսպանն ու պատրիարքը այս հեռագիրն ի ձեռին դիմեցին Բ. Դրան և պահանջեցին, որ բաշաները և տքաշուին Զէյթունի առջեւէն, և Նիկոզոս եպիսկոպոսն ալ Պոլիս բերուին եր'ու ըններներովը մէկտեղ : Դուռը համակերպելով այս պահանջման՝ պէտք եղած հրամանները տուաւ ուր որ անկ էր, ու այս խնդիրն ալ փակուեցաւ այսպէս :

Քոլոր դէյթունցիք խորապէս զգածուած ազնուասիրտ միսիօնարին այս արիական գործունէութենէն՝ սրբտաղին շնորհակալութիւն մատուցին նմա՝ երբ վերադարձաւ Մարաշ :

Այս թուականը տեղական բարբառով կը կոչուի « Եօթը փէշին տարըն-եօթը փաշային տարին », որովհետեւ թուրքաց զօրքը կը գտնուէր երեք զինուորական բաշաներու հրամանատարութեան տակ և բացի այդ՝ անոնց հետ էին Ատանայի, Հալէպու, Սսոյ և Մարաշու բաշաները :

Ի Բ.

ՊԱՊԻԿ ԲԱՇԱ ԵՒ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱՒԻ

Զօրաց ետ քաշուելովն իրերը առերեւոյթ հանդարտութիւն մը ստացան թէև՝ բայց սրտերը նոյն էին, լի ատելութեամբ միմեանց դէմ, և այդ զգացման մարմնացումն էր զէյթունցւոց մէջ Պապիկ բաշա, որ իւր հերոսներով կը շրջէր տակաւին լեռները, գլխաւորապէս Փիսիբ(*) կոչուած լեռը իրեն օթեւան ընտրելով: Իւր մօր և աիկնոջ հետ խարդախութեամբ բոլոր զէյթունցիք Մարաշի և Հալէպի բանտերուն մէջ կը հեծէին գեռեւս, և միջոց մը կը փնտռէր քաջ հերոսապետը զանոնք ժամ առաջ և անմիաս իրենց տեղերը վերադարձնելու: Այս նպատակաւ բաշաներուն մեկնելէն 3 ամիս վերջ՝ որ մը յանկարծ Զէյթուն իջաւ իւր հերոսներով և կառավարութեան պալատը զգուշութեամբ պաշարման մէջ դնելէ յետոյ՝ ինքը ներս մտաւ գայմազամին և այլ պաշտօնէից հետ տեսնուելու: Այնտեղ սուրճ հրամցուցին իրեն, որմէ յետոյ ոտքի ելաւ՝ որպէս թէ մեկնիլ կ'ուզէր. տխմար գայմազամը հրամայեց, որ տեղէն չը շարժի. «վասն զի, ըսաց, հիմա ոստիկանք քեզ պիտի առաջնորդեն քու արժանաւոր բնակարանդ (բանտը). դու այնչափ ատեն տէրութեան երկիրը և զօրքերը անհան-

(*) Զէյթունի տկար ժամանակը Պեշէն գիւղի թուրք պէյերը Աստուածածնի վանքին վրայի լեռը գալով՝ վերան կը լարեն կը նստին եղեր. զէյթունցիք ալ իրենց չսիրած անմաքուր բաները որովհետեւ փիս կը կոչէին, ամէն անգամ որ այս պեշէնցիք կուգան՝ փիսերը եկան կ'ըսեն եղեր. այսպիսով տեղւոյն անունը մնացեր է Փիսիբ, որ այժմ Պապիկ բաշայի տան կալուածն է:

գիստ արիւր, մեծամեծ ծախքերու դուռ բացիր, այնչափ անմեղ մարդոց բանտարկուելուն պատճառ դարձար ու ինքդ ազատ չըջեցար առանց ձեռք անցնելու. այժմ բաղդը այնպէս բերաւ որ թուշուհի մը պէս ինքնին եկար, ծուղակի մէջ բռնուեցար. «ն ուրեմն բանտ...» :

Ծիծաղեցաւ քաջ զէյթունցին ու ըսաց՝ «դու ինքդ ալ իմ ձեռքիս մէջ կը գտնուիս այժմ բոլոր պաշտօնեաներովդ հանդերձ. օ՛ն ուրեմն երթանք. ես ձեզի աւելի լաւ տեղ պատրաստած եմ վանքին մէջ...» :

Ապշեցաւ գայմագամը այս անակնկալ պատասխանն առնելով և պատուհաններէն դուրս ժուռ ածելով իւր ակնարկ՝ տեսաւ որ կատարելապէս պաշարուած էր, ու արձանի մը պէս անշարժ մնաց : Գերերը շուտ փոխուեցան : — Հիմա կարգը եկած էր, որ թշնամին խոնարհի ու հայր հրամայէ : Թուրքական բնաւորութեան յատուկ եղած գծձութեամբ մը, որ ակարբն սաջեւ ը գտնուած ատեն ամպերուն մէջէն կ'որոտայ իր պատգամը, իսկ զօրաւորին առջեւ՝ անոր սաքին տակ կը սողայ, գայմագամն ալ իսկոյն կեր ըր փոխելով՝ «Տէ՛ր իմ, կակաղեց, թոյլտուութիւն արա՛ ինձ զէթ միանգամ տեսնուելու ընտանեացս հետ, այնուհետեւ պատրաստ եմ հրամանդ կատարելու» : — «Վանքին մէջ կրնաք տեսնուիլ, պատասխանեց Պապիկ, վասն զի ամբողջ ընտանիքդ հօն փոխադրուած է արդէն» :

Խեղճ գայմագամը յուսահատ ու կորագլուխ հնազանդեցաւ հայ իշխանի հրամանին և դատաւորին ու այլ պաշտօնակալաց հետ — թուով 22 անձինք — հրոսախուժեցն չըջապատուած ելան վանք, ու շրթայուելով դրուեցան ախորներու մէջ :

Հերսասպետի հրամանով Մարաշի կառավարութեան սուղլեալ նամակ մը գրեց գայմագամը, ուր իրենց այս ձանր վիճակը նկարագրելով կ'աղաչէր որ ժամ առաջ ար-



Բարթոլ իմեոս Վրդ. Թափանեան
(Նախկին վանահայր Ֆրնուզի)

ձակեն հայ բանտարկեալները, որ իրենք ալ ազատուին : Ամբարտաւան կառավարութեան համար ս'ըչափ ծանր պայման, բայց ի՞նչ կարող էր անել : Զէյթունցին լաւ սերտած էր մովսիսական օրէնքը — «աչքի տեղ՝ աչք, ակռայի տեղ՝ ակռայ», մանաւանդ աւելի առաջ կ'երթար նա, — մէկ աչքի տեղ՝ տասն աչք կը հանէր, մէկ ակռայի տեղ ալ՝ ամբողջ գլուխը կը ջարդէր շատ անգամ :

Կամայ ակամայ ստիպուեցան կատարել դայմագածին խնդիրքը և անմիջապէս արձակուեցան թէ՛ Հալէպի և թէ՛ Մարաշի մէջ բանտարկուած ըսլոր զէյթունցիները. այն ատեն Պապիկ բաշան ալ ազատ թողուց իւր բանտարկած պաշտօնեաները, որոնք լուրիկ մնջիկ նորէն անցան իրենց պաշտօնի գլուխը :

ԽԳ -

250 ՉԻՐԻԷՉՆԵՐՈՒ ՉԱՐԻՐ

(1879) Մարաշի կառավարիչը կասկածելով որ միւս անգամ կը կրկնուի նոյն անհաճոյ դէպքը՝ օրական վարձքով 250 դաշթական շէրքէզներ վրկեց Զէյթուն, հազարապետի մը հրամանին տակ, ի պաշտպանութիւն կառավարական պաշտօնէից և իրենց ընտանեաց :

Սակայն ասոնք դեռ եւս քաղաք չմտած՝ մեծ գերեզմաննոցին քով Պապիկ բաշա դէմերնին ելաւ իրենց գալստեան պատճառն իմանալու համար, և երբ անոնք յայանեցին իրենց ի՞նչ պաշտօնով գալը, հերոսազեար սպահովեց զիրենք՝ թէ այսուհետեւ այդ բաները պիտի չըլլան և կրնան իւր խօսքին վստահելով դառնալ իրենց տեղերը, «քանի որ այսչափ եկեր էք, ըսաց, երեք օր ձեզ կը հիւրընկալեմ տուներու մէջ, այնուհետեւ սկսեք է երթաք :

Անոնք պատասխանեցին թէ՛ «Մենք բաշային հրահանգին միայն կը հնազանդինք և ըստ այնմ կառավարութեան ապարանքը պիտի երթանք»։ — «Լա՛ւ ուրեմն, կրկնեց իշխանը, պէտք է զէնքերնիդ ինծի յանձնէք ու առանց զէնքի մտնէք Զէյթուն»։ Անոնք այս առաջարկն ալ մերժեցին։ — «Ուրեմն ասկէ վերջը պատահելիք չարեաց պատասխանատուն դուք էք», ըսելով քաշուեցաւ զնաց Պապիկ բաշա. անոնք ալ զընացին կառավարութեան ապարանքը, ու հազիւ մէկ շաբաթ տեւեց, իրենց ի՛նչ ստոր արարածներ ըլլալը շուտով երեւան եկաւ։ Գրեթէ ամեն օր գինովնալով աղբիւրներուն գլուխը կը հաւաքուէին ու ջրկիր կանանց և աղջկանց անվայել ու անպարկեշտ խօսքեր կը զրուցէին լկաի ու շուայտ շարժումներով։

Իրենց բարոյական սրբութեան ծայրայեղապէս նախանձախնդիր՝ բոլոր կանայք, խորապէս յուզուած այս անառակ իսլամներու լիրք վարմունքէն, զիմեցին Պապիկ բաշային և խստիւ պահանջեցին, որ այն օրն իսկ հանէ Զէյթունէն այս վատազգի «նուզաները», «ապաթէ ո՛չ, ըսին, մենք զինուելով կը ջարդենք զանոնք, այն ատեն ձեր ֆէսը մեր գլուխը դրուի, մեր «չեաշն» ալ (չղարշը) ձեր գլուխը»։

Այս զանգատէն օգուտ քաղելով հերոսապետը՝ իսկոյն ժողովի հրաւիրեց քաղաքին գլխաւորները և խնդիրը անոնց ներկայնելով պահանջեց, որ իրենց որոշումը տան։ Երկար խորհրդածելու պէտք չկար, շուտով տուին նոքա իրենց որոշումը — պատերազմ։

Հանգիստ նստել ճակատագրուած չէր երբէք զէթունցիին, և խաղաղութեան հազուադէպ ժամանակներն ալ կարծատեւ զինադադարներ էին իրեն համար։ Արի՛ւն ու սո՛ւր — այս էր իւր բաժին, ազատութի՛ւն կամ մա՛հ — այս էր իւր սկզբունք։ Ուստի վճռեց նորէն

դուրս քաշել սուրբ իւր պատեանէն՝ ուր կատարելապէս մխուած չէր արդէն և որուն վրայ տակաւին թարմ կը մնային թշնամեոյն արեան վերջին կաթիլները :

Պատիկ բաշա օծեալ թմբուկը զարնել տալով իւր մօտ հաւաքեց 300 զինեալ հերոսներ ու անոնց գլուխն անցած՝ զնաց պաշարեց կառավարական շէնքը, ուր կը գտնուէին չէրքէզները, յետոյ բարձրաձայն հրաւեր կարդաց անոնց, որ դուռը բանան ու յայտնեն իրեն, թէ արդեօք իրենց ձեռքը բարձրագոյն տեղէ մը հրամանաւ գիր ունէին այստեղ գալու և այսչափ օանձարձակ վարուելու :

Անոնք փոխանակ դուռը բանալու՝ հրացան մը պարպեցին՝ «մեր հրամանը մեր հրացանին բերանն է» ըսելով : Հերոսապետը շարունակեց, «կը գլխամ ձեր վրայ լաւ կ'անէք, որ խաղաղութեամբ ելլէք հեռանաք այստեղէն. պատուոյս վրայ կ'երզնում որ ձեզի մնաս պիտի չհասցնեմ ամենեւին, և մեր երդումը, նոյն իսկ պարզ խոստումը՝ ձեր խարդախ պաշտօնեաներու երդումէն հազարապատիկ աւելի արժէք ունի. վստահ եղիք ու գնացէ՛ք» : Ներսէն ձայն մը պատասխանեց — «Մեր օրէնքը թոյլ չի տար մեզ կեալուրի մը հնազանդիլ. եթէ կեալուրին հնազանդիլ ուղէինք՝ Մոսկոֆին մէջ կը մընայինք» : — Սբիւն ձեր ի գլուխ ձեր, — գոռաց հայ հրամանատարը, — պէտք է ուրեմն ջարդուիք» : Իսլամի այս նորընծայ ձագերը ճշմարիտ հաւատացեալի մը ներքին համոզումով աղաղակեցին՝ «կեալուրի գնդակը մեզի չի ներգործեր» . — «կրակ» որոտաց Պատիկ բաշա : Եւ ահա շէնքին ամեն կողմերէն գնդակներու տարափ մը տեղալ սկսաւ . 250 չէրքէզներէն միայն 5ը ողջ մընաց, բոլորն ալ այնտեղ ինկան՝ երկնային փառաց պսակը վայելելու համար անդիի աշխարհին մէջ : Հազարապետն ալ նստոյ տեղէն զարնուեցաւ, եւր խոյս

կուտար ու յետոյ Բասիլոսեան հաճի Կարապետ աղայի
տունը տարուելով՝ այնտեղ դարմանուեցաւ : Կենդանի
մնացած Յ հոգին Մարաշ Վէյսի բաշային զրկեցին , որ
երթան իրենց տեսածին պէս պատմեն : Այս կուռոյն մէջ
հայոցմէ երկու հոգի միայն նահատակուեցան :

Է Վ Է Ա Չ Ք (Ա Ի Ա Չ Ք)

Վէյսի բաշա տէտի՝ Զէյթունա վարամ ,
Նրին վիրան իտիւպ , մալլէրին ալամ ,
Զէյթուն թէքքէսինտէ պէր զէման զալամ ,
Նազարըմ Զէյթունու նառ իլէ , պէյլէր :

Պապիկ բաշա տէտի , քիմսէյի թագմամ ,
Հալէպ վալիսինին ազգընա պագմամ ,
Նիւզ պին ասկէր կէլսէ՝ երիմտէն գալգմամ ,
Ալամանկ շու պիգլի լաֆ իլէ , պէյլէր :

Վէյսի բաշա տէտի՝ ասկէրիմ չալլար ,
Աթարըմ կիւլէլէր , տեվիրիթ տալլար ,
Զարպըմտէն թիթիւրէր , Զէյթուն զան ալլար ,
Նազարըմ Զէյթունը նառ իլէ , պէյլէր :

Պապիկ բաշա տէտի՝ պէլլէ վատընը ,
Զիպիլ խարարընա դոյաոււմ գաւընը ,
Պրագմամ Մարաշտա կ ե ս վ ու բ ա տամընը ,
Նազարըմ Հալէպի նառ իլէ , պէյլէր :

Վէյսի բաշա տէտի՝ ազգընա պագմազ ,
Կեալուր հալի յէ իսլամ պըրագմազ ,
Ճանի ա՛վալլէրին տէ պըրագմազ ,
Օնօոււմ երգարըմ գօռ իլէ , պէյլէր :

Պապիւ ըաշա տէալ՝ գըլըճը չէքալմ ,
Բերթիզ , Բիւրթիււ , Նեաիրլի սլրագըամ ,
Պօղտօղան աշիրէթին աթէչէ հագըամ ,
Պիլլանի սուսատըմ զանիլէ , պէյլէր :

Թարգմ . Վէյսի ըաշան ըսաւ . «Ուլնիա երթամ ,
Տեզն աւերեմ , ինչքերն ալ աւարի տամ ,
Զէյթունի վանքն ալ ատեն մը մնամ .
Հրով կը վառեմ Զէյթունը , իշխաններ» :

Պապիւ ըաշան ըսաւ . «Մէկն ալ չեմ ձանչնար ,
Հալէպի վալիին ականջ չեմ ի տար ,
Հարիւր հազար զօրք բերես՝ տեղէս չեմ երերար ,
Մեզ խօսքերով չէք կրնար առնել , իշխաններ» :

Վէյսի ըաշան ըսաւ . «Կ'որոտան իմ զինւորները ,
Ռումբերը կ'արծակեմ , կը տապալեն լեռները ,
Երկիւղէս կը դողան , արիւն կուլան Զէյթունցիները
Հրով կը վառեմ Զէյթունը , իշխաններ» .

Պապիկ ըաշան ըսաւ . «Միտքդ պահէ քու երդումը
Սղբի պարկին մէջ դրի ձեր մարդը ,
Մարաշի մէջ չեմ թողուր կեալուրանուներ ,
Հրով կը վառեմ Հալէպը , իշխաններ» :

Վէյսի ըաշան ըսաւ . «Բերնին չի նայիր ,
Կեալուր հալոյն ալ տաճիկ չի ձգեր ,
Իր արեան գործերը միտքը չի բերեր .
Պատիւդ կը քանդեմ բռնի , իշխաններ» :

Պապիկ ըաշան ըսաւ . «Սուրը քաշեցի ,
Բերթիզ , Բիւրթիււ , Նեաիրլին ալ ձգեցի ,
Պօղտօղան աշիրէթը ի հուր վառեցի ,
Աստուած վկայ , արեան ծարաւ եմ , իշխաններ» :

ԽԳ-

ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎԸ

(1879) Ձէրքէզները կոտորելէն երեք օր վերջը Մարաշէն վեց անձէ բաղկացեալ մասնաժողով մը եկաւ, որոց երկուքը թուրք, երկուքը լուսուորչական հայ, մէկ կաթոլիկ եւ մէկ բողոքական հայ էր: Ասոնք հարցաքննութիւն բանալով տեղեկագիր մը պատրաստեցին՝ հիմնեալ գլխաւորաբար վիրաւոր հազարապետին յայտարարութեանց վրայ, որ արդարեւ ճշմարտութիւններ էին: Սակայն Մարաշ զրկուելէ վերջը այնտեղի թիւրք պաշտօնեայք իրենց սովորութեան համեմատ խարդախեցին հարազատ տեղեկագիրը և իրենց ուղածին պէս երկրորդ մը պատրաստելով՝ Մարաշ դարձաւ յանձնաժողովոյ անդամոց ալ ստորագրել տուին, միայն բողոքականաց ազգապետ Ռուսուպեանը ամեն անձնական նկատումները արհամարելով՝ քաջութիւն և ազնուութիւն ունեցաւ այս անիրաւութեան դէմ բողոքելու և չքատորագրեց ալ: Դրկուեցաւ սակայն սոյն անհարազատ տեղեկագիրը Պոլիս և Հալէպ՝ ուր քննութեան առնուելով՝ հարկ դատուեցաւ վերադարձնելու Մարաշ Ռուսուպեանին ստորագրութիւնը չկրելուն համար. ասոր վրայ պարտաւորեցան ճիշդ տեղեկագիրը զրկել, որով արդարացան զէյթունցիք և Վէյսի բաշան ալ Մարաշի կառավարչութիւնէն պաշտօնանկ ըլլալով փոխադրուեցաւ Կեսարիա, ուր մի քանի շաբաթ վերջ, կառավարական շէնքը յանկարծ վրան փլչելով, շաբաշար սատկեցաւ, իւր հետ տանելով զէյթունցիներուն քաղցր յիշատակը և իւր պատճառաւ կեանքներնին կորուսանող չէրքէզներու ընտանեաց սրտարուխ օրհնութիւնները:

ԽԵ .

ՆՈՐ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՔ

Սուլթան Համիտի գահակալութեամբ և արեւելեան պատերազմին յառաջ բերած հանգամանքներու շնորհիւ նոր շրջան մը բացուած էր Թիւրքիոյ համար՝ խիստ վըտանդարեր հպատակ քրիստոնէից, մանաւանդ զէպի ազատութիւն ձգտող ժողովրդոց : Զէյթուն ի հարկէ իւր կարեւոր բաժինը պիտի ունենար թրքական կամ — աւելի ճիշդը — համիտական այս նոր քաղաքականութեան մէջ : Բայց կանուխ էր դեռ ժամանակը, ուստի լաւ համարեց սուլթանը պատենութեան սպասել չար մտադրութեանց գործադրութիւնը յաջողցնելու համար, առ այժմ խաղաղական միջոցներով Զէյթունը սիրաշահելու քաղաքականութեան հետեւելով :

Այս ուղղութեամբ 1871ին սուլթանը առանձին իրատէով Զէյթուն զրկեց Մազհար բաշան և Նուրեան էֆէնտին, որոց ապա ընկերակցեցան Հալէպի անգլիական հիւպատոս ժեներալ Ճերմսայտ և Կիլիկիոյ հայոց Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսը, որոնք յանուն կայսերական կառավարութեան ներում հրատարակեցին թէ՛ Պապիկ բաշայի համար՝ զոր քաղաքապետութեան նախագահ կարգեցին, և թէ՛ իւր հերոսական ամբողջ խումբին համար՝ որոց ամեն գործած հակակառավարական արարքները չեղեալ համարուեցան : Բաց յայսցանէ որովհետեւ զէյթունցիք խստիւ կը գանգատէին հետզհետէ իրենց վրայ ծանրացող տուրքերու քանակութեան մասին, այդ ալ ուշադրութեան առնելով՝ տուրքերը շատ նուազեցուցին : Իսկ խաղողի այգիներուն համար ըստ հաճոյից տուրք առնելու դրութիւնը ջնջելով՝ տարուէ տարի 9000 գահեկանի որոշ տուրք մը սահմանեցին :

Այնուհետեւ բաշան ընդհանուր ժողով դումարելով՝ բանախօսութիւն մ'ըրաւ այնտեղ, յորում Զէյթունի նախորդ թուրք պաշտօնէից արարքը քննադատելով՝ դատապարտեց իրենց անխոհեմութեան և անհեռատեւութեան համար, որոց այս ուղղութեան վերագրեց պատահած ամեն անկարգութիւնները: Ապա զէյթունցւոց դառնալով ըսաւ՝ «դուք ալ քիչ աղ ու (թոյն) չէք. թագաւորը իւր առատասարտութեամբ ներեց ձեզ, բայց չգիտեմ Աստուած ալ պիտի ներէ»:

Այս բանախօսութենէն վերջը զօրաց համար ձմերանոց մը շինելու խնդիրը մէջ դրուելով՝ թեր ու գէմ շատ մը վիճաբանութիւնք եղան և վերջապէս յաջողեցան համոզելու զէյթունցիները, որ ասոր գէմ արդելք մը չհանեն, և իրենք անձամբ չէքնին հիմնարկութիւնն ընելով (*) մեկնեցան, նորընտիր դայմագամին խոհեմութեանը թողլով Զէյթունի խաղաղութեան պահպանման ծանր նօգը: Երբ զօրանոցի շինութիւնը աւարտեցաւ, 800 ալ կանոնաւոր զօրք գալով՝ դայմագամի նսկողութեան գործը բաւական դիւրացուց և այսպէս անցաւ 5 տարի առանց միջադէպի:

ԽԶ.

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՀՐԴԵՀԸ

1884 թուականը շատ աղէտալի եղաւ Զէյթունի համար՝ պատահաւ մեծ հրդեհին պատճառաւ, որ ամբողջ քաղաքը մոխիրի վրայ նստեցուց: Կրակը Սուրէնեան թաղի Եզեկիէլեանց տան յարգանոցի մէջէն ելաւ պա-

(*) Ստոյ կաթողիկոսը ինքը զօրանոցի հիմքին առաջին քարը դրաւ, ըսելով հայերուն՝ «աս զօրանոցը իրօք ձեր զօրքերուն համար է, այնպէս գիտցէք»:

տանձամբ, կէս գիշերին ատենները, և հրշէջ գործիքներու չգոյութեան պատճառաւ ծաւալեցաւ ամեն կողմը, այնպէս որ չորս թաղերէն միայն Շովքոեան թաղի կէսը ազատեցաւ: Գրեթէ ամենն ալ իրենց տան հետ բոլոր գոյքերնին և ուտեստնին ալ կորսնցուցին: Կացութիւնը շատ ծանր էր և վտանգն անխուսափելի՝ եթէ օգնութեան չհասնէին ազգը և կառավարութիւնը կարեւոր գումարներով, որով քիչ ատենէն կենդանութիւն ստացաւ Զէյթուն: Ուրիշ շէնքերու հետ այրեցան նաև չորս եկեղեցիք իրենց մէջի անօթներով ու դարդերով, մանաւանդ հին ձեռագիր մատեաններով և այլ կարեւոր հնութիւններով: Եղած նպաստներու՝ շնորհիւ ինչպէս մասնաւորաց տուները՝ նայնպէս Ս. Աստուծածին ու Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիները վերաշինուեցան գեղեցիկ ու փառաւոր կերպով, մանաւանդ առաջինը:

Սակայն բնութիւնը օձին խայթելու յաակութիւնը միայն տուած է և ոչ երբէք սիրելու. չէր կրնար ուրեմն Համիտի պաշտօնեան բարերարել՝ առանց ցոյց տալու իւր խկախան բնութիւնը, առանց ի հանդէս բերելու իւր ճշմարիտ դերը, որուն սահմանուած է նա էապէս իւր գոյութիւն տնեցած թուականէն ի վեր, — կեղեքել, հարուածել, խայթել: Այսպէս Տէտէ բաշա, որ պաշտօն ունէր կառավարական նպաստը բաժնելու արկածաւոր ժողովրդեան, մէկ ձեռքով ցանածը միւս ձեռքով քաղելու համար սկսաւ նեղել արեգինցիները տուրքի համար, իրենց ունեցած պարտքին կրկնապատիկը պահանջելով անոնցմէ, առաջկելով թէ իրենք վընասուած չեն հրդեհէն: Անոնք իրենց ազքատութիւնը մէջ բերելով կը մերժէին համակերպիլ այս պահանջման, բայց նա կը մնար միշտ անողոք. վերջապէս դորձը այն աստիճանին հասաւ, որ արեգինցիք բացէ ի բաց ապրտամբելով՝ հրոսախուժքեր կազմեցին ու կարեւոր դիր-

քեր բռնելով՝ ասպարէզ կարդացին բաշային։ Այդ ապրտամբութեան պարագլուխ հանդիսացու Շամբ-քէշիշեան անուն երիտասարդը, որ՝ իբրև յաջորդ Պապիկ բաշայի՝ հրոսակութեամբ կը շրջէր լեռները։ Բաշան զօրք զրկեց ասոնց վրայ նոյն տարւոյ Յունիս Չկին, բայց կարճատեւ ընդհարումէ մը յետոյ զօրքերը յալթուեցան ու ստիպուեցան հաշտութիւն խնդրել։

*
* *

Անցողակի կերպով կը յիշենք այստեղ մասնաւոր դէպք մը եւս, որ բացայայտ կերպով ի վեր կը հանէ զէյթունցւոց ազատ կամքի և անկախ բնաւորութեան տէր լինելը։

1886ին Քացախ մականուանեալ Փանոսին երկու ջորիները վարձել կ'ուզեն թուրք զինւորները՝ Ալպուսթան ռազմամթերք փոխադրելու համար. Քացախ չ'ուզեր տալ, զինւորները — թուով 30 — բռնի կ'առնեն ջորիները և կը հեռանան. Քացախ զայրացած թշնամիներու այս բռնաւորական ընթացքէն՝ իւր առնելով 12 անձինք կ'երթայ զինւորներու ետեւէն մինչև 2 ժամ հեռու և ասոնց հետ սաստիկ կռիւ մղելով՝ կը յաղթէ չարաչար. թշնամին երկու վիրաւոր թողլով այնտեղ՝ կը փախչին զօրանոցը, փոխանակ Ալպուսթան երթալու, իսկ Քացախ իւր ջորիներն առած կուգայ Զէյթուն՝ հանգիստ կը նստի իւր տուն։ Կռիւը մղած էին 0 դ-դ ա-յասը կոչուած տեղը։

ԽԷ.

ՍԱԼԷՉ ԲԱՇԱ . ԼՐՏԵՍԻ ՄԸ ՍՊԱՆՆՈՒՄԸ

Զէյթունի նախկին դայմազամ Սալէ՝ էֆէնտի բաշայութեան տիտղոսով 1890ին Մարաշ եկաւ իբրև կա-

քաղաքիչ և բոլոր հրոսակներուն ներման հրովարտակ բերել տալով եկաւ Չէյթուն և իրեն կանչեց զանոնք՝ իրենց պարագլուխ Շամբ-քէշիշեանի հետ, որ իւրաքանչիւրին դրամ բաշխեց 60 մէճիտէն մինչև 10 մէճիտ. թանրը կոչուած տաճկաքնակ գիւղն ալ անոնց տրամադրութեան տակ դրաւ, որ անոր տասանորդն իրենք ստանան. պատուիրեց միանգամայն Գայմազամ Գատըր պէշին, որ տուրքի համար չնեղէ զանոնք և բոլոր զէյթուցիները, այլ կարելի ելածին չափ ազատ թողու: Այս կարգադրութիւններն ընելէ յետոյ դարձաւ Մարաշ:

Հազիւ չորս ամիս անցաւ ասկէ ու Չէյթուն ալեկոծուեցաւ Օսման-չափուչ անուն տեղացի թուրքի մը պատճառաւ, որ Հաճըն գացած էր լրտեսութիւն ընելու համար և վերադարձին Շամբ-քէշիշեանի խմբակին ձեռամբ սպաննուեցաւ քաղաքին մէջ Պալ-ազըիւրին դէմը, թաշվերացի մեռելոցի օրը: Մարմնոյն վրայ 72 վէրք, որմէ բացայայտ կ'երեւէր սպաննողներուն զայրոյթը իւր վարած անարգ պաշտօնին դէմ:

Լսեց Սալէ՛ բաշա այս դէպքը և սաստիկ կատղեցաւ. ոչ միայն կառավարութեան՝ այլ և իւր անձին դէմ նախատինք մը համարելով Լինչի օրինաց այս աստիճան խիստ գործադրութիւնը՝ եկաւ Չէյթուն և ինքն ալ նոյն աստիճան խստութեամբ ուզեց պատժել անոր հեղինակները: Բայց անոնք իրենց ամուր դիրքերը քաշուած հանգիստ կը սպասէին:

Փաշան իրեն կանչելով հայոց գլխաւորները՝ պահանջեց, որ իրեն յանձնեն այդ հրոսախումբը, սակայն անոնք պատասխանեցին թէ ատոր համար իրենք խընդիր հանել չեն ուզեր. ինք, որ կառավարութեանն աւտոր համար ռոճիկ կը ստանայ, կրնայ բռնել ու պատժել զանոնք: Այն ատեն Սալէ՛ բաշա զօրանոցը դանդաւած զօրքերով սեպտեմբեր 24ին սկսաւ քալել Ս. Յով-

հաննէս եկեղեցւոյ վրայ, ուր ազատանած էին հերոսները, բայց ասոնք այն զինի սաստիկ կրակ մը թափեցին թշնամի դօրաց վրայ՝ որ անոնք բաւական կորուստ տալով ստիգուեցան մեծ գերեզմաննոցի քովէն ետ քաշուիլ: Այնուհետեւ հրոսակները կառավարական շէնքն ալ գրաւելով՝ ազատեցին այնտեղ գանուող բոլոր բանտարկեալները: Այս բանը աւելի եւս բորբոքեց քաշային բարիութիւնը. տեսնելով թէ Ձէյթունի ժողովուրդը տրամադիր չէ պատերազմելու՝ սկսաւ աջ ու ձախ ձերբակալութիւններ ընել որու որ հանդիպեցաւ. միւս կողմէն Ձէյթունի ազադան ալ մեռցնելու համար անլուր ու խուժուժ միջոց մը ձեռք առաւ:

Ինչպէս Փարաւուն Իսրայէլի նորածին մանկիկները խեղդելու համար գալանի հրահանգ տուած էր դայեակներուն, Գժոխքի այս գազանաբարոյ ձեռն ալ հրահանգ տուած էր Ձէյթուն եկող Մարաշի Ապուճուն բըժիշկին, որ պատուաստի միջոցաւ թունաւորէ զէյթունցի մանուկները: Այս անագորոյն գազանութեան զսփնացին ՅՅՅ աւելի անմեղ մանկաշփ, որուն չկարողանալով հանդուրժել այլ եւս ժողովուրդ՝ իւր առաջնորդ կարապետ սրբազանի միջոցաւ հեռագրեց Բ. Գըբան և Պատրիարքարանի՝ բողոքելով նորա թէ՛ այս և թէ՛ աւրիշ ամեն չարութիւններուն համար: Ասոր վրայ Սալէն պաշտօնանկ ըլլալով՝ հրաման եկաւ իրեն, որ Տէրիզօր մեկնի, բայց նա Մարաշ իջնելով գործին տարբեր գոյն տալու համար ինք ալ հեռադիր տուաւ Բ. Գըբան այլ և այլ գրգարութիւններ կուտելով գլխաւորաբար եկեղեցականաց վրայ: Չանոնք ընդհանրապէս կը ներկայացնէր իրրեւ խռովարար և բոլոր հրոսակներու պարագլուխ ու թելադիր, և նոյն իսկ Յըրնուղի վանքին նոյն ատենուան վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետին հողային խնդրոյ մը համար Ատանա

գատաւարութեան երթալը յեղափոխական խորհուրնե-
քու վերադրելով՝ կ'ամբաստանէր զայն :

Գուռը կարեւորութիւն տալով իւր խարդախ պաշ-
տօնէին նենգամիտ հեռադրին, ձերբակալման հրաման
արձակեց անոնց համար, ուստի Բարթողիմէոս վարդա-
պետէն զատ՝ որ արշէն բռնած ու բանտարկած է-
ին, հեռդնեռէ Կարապետ եպիսկոպոսը, Նիկողոս ե-
պիսկոպոսը, Գիգոր վարդապետը, Տ. Նշան և Տ. Ղե-
ւնդ ձէնանեան քահանաները, Անդրէասեան Մարտիրո-
սը, Կիւլվանէսեան մահուտի Յարութիւնը, Մերկէնեան
Մ. Գէորգը, Պօղօղիկան Յաշութիւնը, Մօզեան Փանոսը,
Տիրացուեան Աստուածատուրը և Եղիսարէթ անուն օ-
րհորդ մը — ընդամենը 33 անձ — ձերբակալելով Հա-
լէպ տարին բանտարկեցին, ուր դատելով ոմանք 3,
ոմանք 13 տարուան, մի քանիները մշտնջենական թիա-
պարտութեան, Տ. Ղեւոնդ քահանան ալ ի մահ դատա-
պարտեցին : Իսկ Զէյթունի ուսուց քահանայ Տ. Ղազա-
րի որդին Պ. Սմբատ-Բիւրատ, որ երեք տարի Սամսոնի
մէջ իւր հիմնած դպրոցը վարելէ յետոյ հայրենիք վե-
րադարձած ատեն իւր տիկնոջ ու 4 տարեկան դուստի
մը հետ Եարփուզի մէջ՝ ձերբակալուած ու Մարաշ դրկը-
ւած էր, (ուր մէկ ամիս ևուրբ բանտին մէջ ծնած էր իւր
եղբորդ որդին) այն ալ Հալէպ փոխադրելով դատե-
ցին ու թէև չկրցան ո՛ր և է բան հաստատել վրան, սա-
կայն ընդհանուր դատախազը ամեն ճիգ թափեց զայն
ալ դատապարտել տալու համար՝ իբր հայ և միանգամայն
զէյթունցի, մանաւանդ դասատու ըլլալը բաւական
յանցանք համարելով իրեն, և յաջողեցաւ 3 տարուան
պատժոյ դատապարտել տալու զայն, որ այդ պատիժը
ամբողջովին լրացնելէ յետոյ միայն կրցաւ ազատիլ :

Սա բանտին մէջ ցոյց տուած իւր գործունէութեամբ
և անիրաւութեանց դէմ մղած իւր պայքարներովն սար-

սափա թղթեց կառավարութեան, բանտի մութ անկիւններուն մէջ դործուած ու ցայն վայր լոյս աշխարհին անծանօթ մնացած ամեն խժդժութիւնք հրապարակ հանելով մինչեւ Պ. Կլատսթօնի ականջը հասցուց ու անկէ մխիթարական պատասխան իսկ ստացաւ: Այսու հանդերձ մի քանի անձինք բանտային խտութեանց չկարողանալով դիմանալ՝ մեռան (օրինակ, պոլսեցի Վրթանէս վարժապետ) և միւսներն ալ յետ ժամանակաց ներողութեամբ արձակուեցան:

Պէտք է այս տեղ յիշել, թէ Համլիտեան արդարութիւնը 500 ոսկւոյ պատկառելի դումարի մը շնորհիւ, զոր իբրև համեղ կրճոժն յաջողած էր խլել մեր 5 մեծաւորներէն, անպարտ արձակեց 22 անձինք մէկուկէս տարուան բանտարկութենէ յետոյ:



Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Յ

Ա-

ՁԵՅԹՈՒՆԻ ԳԱԻԱՌԱԿԸ

ՄԵՆ ԳԻԻՂԵՐ

Աւագ-կալ . (տաճկ . Մխալ) — Արեգին (տաճ . Ալա-
պաշ) . — Ծրնուզ կամ Խժոտ . (զուտ հայաբնակ) :

ՓՈՒԲՐ ԳԻԻՂԵՐ (զուտ հայաբնակ)

Խէպի , Բէլլօր , Բէլլունք կամ Ծէնկ , Ղօղջուզազ ,
Էլլէնճէ , Աճը-թէյէկինց (ազարակ) , Խընըխէօզ (ազարակ) ,
Հաճի-աէրէ :

ՓՈՒԲՐ ԳԻԻՂԵՐ (տաճկաբնակ)

Պէշէն , Բէթման , Սարը-կէօզէլ կամ Բիւրէճիկ , Գա-
պագ-թէփէ , Մալաթճա , Ալիշար , Ամպարճըք , Ազըլ-օ-
պասը , Գարա-թու՛թ , Սօյսալը , Էրիճէկ կամ Էսէնաէրէ-
պօղազը , Թօմպագ , Գարամանլը , Բերդուս , Պէյ-թէ-
մուրլը , կամ Պայ-Տէմիրլի , Տէօնիւքլէր կամ Տօնիկենք ,
Չուգուր-հիսալ կամ Կանչի՛ Տէօնկէլ , Թանրը :

Բ .

ԱԻԱԳ-ԿԱԼԻ ՇՐՁԱԿԱՅԲԸ (*) (ազարակներ)

Խէրէղէճ (Խարաղաճ) , Չաթալ-աղբըր (Երկճիւղ աղ-
բիւր) , Գարու-գայա , Ղուռը , Ալապօղան կամ Անդրէա-
սինք) , Թէքիւր , Առխըղճա , Գայա-փունար , Եղիինք ,
Ազարիկոնք , Ղազըրինք , Գէգէվիւրինք , Սիսնէ , Եայ-
լաճուխ :

(*) Ասոնք զուտ հայաբնակ են , ընդամենը 150 տուն
բնակիչներով :

Գ.

ԱՐԵՎԻՆԻ ՇՐՋԱԿԱՅԲԸ (ազարակներ)

Ձուտ հայաբնակ , (ընդամենը 300 տուն բնակիչներով)

Աւազլօր կամ Աւաղինք , Եզիտինք կամ Ղալըճինք , Եկանինք , Թօփալինք , Տանտանինք , Սիււլինք (Սեւեանք) Մրխայիլինք , Գիւղիւրինք , Ղըրմանուկինք , Մնացականինք , Քէօնսէճինք , Քէօնսէլինք , Հանէսինք , Մակարինք , Մէրկէրիոսինք , Քիղթիկինք , Աղնօղինք , Վարդանինք , Մկրտիչինք , Սարգիսինք , Թարխանինք , Չիլինք , Անանիկինք , Ղայնատինք , Ջահանինք , Իսիփինք (Յովսէփեանք) , Ճուլֆինք , Սահակինք , Ելիինք , Մըխսը-փէնիւսինք , Մաճառինք , Պարսամինք , Մինասինք , Ղազրինք , Ղուրտեկինք , Մըխսը-Գանիլինք , Եաղլինք , Խայեալինք , Մալխասինք , Մէնտիկինք , Բէլիւժանինք , Թիւրիւսինք (Թորոսեանք) , Ճօթտուրլինք , Ղըլլինք , Չիլի-Մարտիրոսին ազարակը :

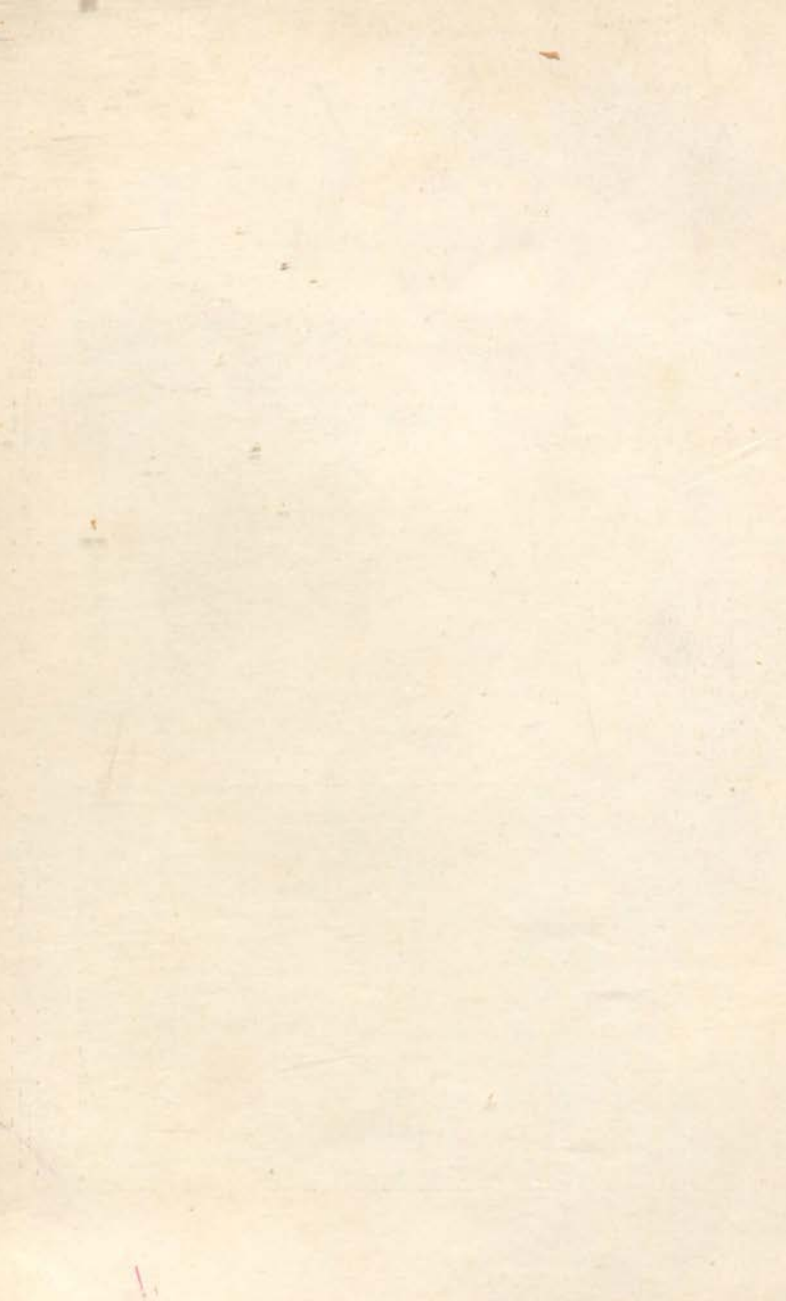
Գ .

ՅՐՆՈՒՂԻ ՇՐՋԱԿԱՅԲԸ (ազարակներ)

Ձուտ հայաբնակ (ընդ ամենը 300 տուն բնակիչներով)

Կուչող , Ուլնի կամ Հին-գիւղ , Ղափու-սալըխ , Շուղուր , Կանչի կամ Չուղուր-չիսար (*), Ղըչլինդըր , Ղարա-թութ , Ծըմօկ աղըրը (Ծմակի աղըրիւր) , Պայեաղը , Պուղուրինք , Պօղօղլինք , Թէլէմէլիք , Վասսապլինք , Խուղուղինք , Մերգէրիկ :

(*) Կանչի կամ Չուղուր-չիսար երկու ուրոյն մասերէ կը բաղկանայ . տաճկաբնակ մասը անմիջապէս Զէյթունի կը պատկանի , իսկ հայաբնակ մասը , Ֆրնուզէն դաղթած ըլլալով , Ֆրնուղին կը պատկանի :





Նազարեք իբրևանցի Սուրենեան



Ասուածատնուր իբրևանցի Եկեղիսիւնեան

Ն Ո Ր Շ Ր Ջ Ա Ն

ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1893Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Մենք այս տղերով պիտի աշխատինք քիչ չասթուել այն գլխաւոր պատճառները, որոնք ցաւալի առիթ եղան Զէյթունը կրկին պատերազմի թատերաբեմ դարձնելու, 1893 թուին: Զէյթունի մէջ կ'իշխէին մի շարք Գայմազամներ, որոցմէ մէկն եղաւ Թէֆիք պէյ, որուն զազրելի բռնակալական գործոց մանրամասնութեանց մէջ չիյնալու համար, պէտք է ըսենք՝ որ սա պաշտօնանկ եղաւ Կիլիկիոյ հանգուցեալ Մկրտիչ կաթողիկոսի ազգու բողոքներուն շնորհիւ և երկար ժամանակ անգործ թափառեց Հալէպի փողոցներուն մէջ: Այս բանը կատարուեցաւ 1893 ին: Ասոր տեղ յաջորդեց Պէյլանու Գայմազամը, որ 12 օրէն յետոյ հիւանդութեամբ մեռաւ, առանց իր իսկական գոյնը կարենալ ցոյց տալու:

Վերջինիս փոխանորդաբար յաջորդեց տեղւոյ գատին (թուրքաց շէրիի օրինաց հսկողը, կրօնապետ): Այս մարդ 30 տարեկան մոլեռանդ թուրք շրջանաւարանէրէն էր. սա երբ կրօնապետութեան հետ մէկտեղ գայմազամութիւն ալ ձեռք բերաւ, իւր խորամանկ անգթութիւններով նախորդները գերազանցեց և նորանոր տուրքերով և այլանդակ խիստ պահանջներով սկսաւ ննդել ժողովաւորը: Սա թէ՛ իւր լրբութեամբ և

Թէ՛ դօրքերի թոյլ տալով Չանաց փճացնել Զէյթունի մաքուր բարոյալանը և ընտանեկան պատիւը որոնք շատ բարձր տեղ կը բռնեն Զէյթունի մէջ : Այս բաներուս իրրեւ ապացոյց բաւական է մէջ բերել մի քանի դէպքեր, որոնք կը կատարուէին կամ այդ Գատի-գայմադամի ձեռքով և կամ անոր անուղղակի թելադրութեամբ : Այս դատին այնքան չարացաւ իւր հարկանաւարութեան մէջ, որ մի աղքատի երեք էջ վերցուց, որոնց սմէն մէկը կ'արժէր 200ական դահեկան, և ի հաշիւ տէրութեան գանձուն երեքը մէկտեղ ծախեց Մալաշցի թուրքերուն 50 դահեկանով : Զէյթունի Աղդիւսան ժողովը արդար գայրոյթ զգաց այդ բանի համար և Առաջ. փոխանորդ Տ. Կարապետ քահանայի միջոցաւ բողոքեց դատիին թէ «այդ բանը շատ մեծանգթութիւն է», և պահանջեց որ այդ էջեր տիրոջ ևս դարձուին. իրենք կը վճարեն աղքատի 50 դրշ. պարտքը. հակառակ պարագային սպառնացան դատիին՝ որ «եթէ իրենց այդ օրինաւոր պահանջքին չլսէ, մեծ փոշմանքներ կուգայ իւր գլխուն» :

Սակայն դադանացած դատին պատասխանեց. «ես հրահանգ ունիմ իմ օրրելի թագաւորէս՝ այդպէս վարուելու, որպէսզի դուք ալ զրգուովք մի խլրտում հանէք, այն ատեն թագաւորը բարկանայ և դձեղ ալ Սասնոյ տառոսին (վիճակին) հասցնէ :

Դատին յիշեցնելով Սասնոյ կոտորածին թարմ խորնդիրը՝ երկու գլխաւոր հրէշաւոր միտք ունէր, նախ՝ ի սրտէ կը ցանկար խոռովութեան պատճառ մը գտնել և Զէյթունցիները Չարգել տալ, երկրորդ՝ կը մտածէր այսպէս սարսափեցնել անվեհեր Զէյթունցիները, որպէս զի իւր չարագործութիւններուն աչք փակեն և լռեն : Սակայն այս տխուր և իրր յայտարարութիւնը հակառակ տպաւորութիւն թողուց քաջ Զէյթունցիներու վրայ :

Անոնք զատիի ոճրագործ բերնէն կրկին լսելով Սասնոյ նա՛տականերուն կոտորածը՝ վրէժխնդրութեամբ բորբոքւեց...ն և սկսան միջոցներու վրայ մտածել : Այս զէպքը պատահեցաւ 1895 թուականի Մայիս ամսուն , թէև հայեր կը մտածէին իսկոյն լաւ պատասխան մը տալ զատիի տղ շփայած պատասխանին , սակայն ինչ ինչ պատճառներով կը սպասէին իրենց ցանկալի դեկտ. ամսուն : Մանաւանդ քաղաքական հորիզոնի վրայ կ'ըրևնային լուսատու ամսեր , որոնք կը ստիպէին անհամբեր Զէյթունցիները մը քիչ ալ սպասել :

Ինչդէս ըսինք , թէ՛ տեղական այդ չարագործ զատիի , թէ՛ կառավարական այլևայլ անշամներու և թէ՛ գորքերու ձեռքով անպակաս էին քատմանցուցիչ գէղքեր , որոնք պայթեցուցիչ ուժերբու նման խռովութեան և ասպտամբութեան կրակը կը վառէին Զէյթունի խաղաղ ազգաբնակչութեան մէջ : Ղատիի բռնակալական գործէն քիչ յետոյ առաջ եկաւ մի ուրիշ գէղք , որ իբր գրգռիչ պատճառ պակաս չէր առաջինէն : Տեղւոյն Մալմիւտիւրիի (Սրբունական գանձու տեսուչ) մեծ որդին մը սնգամ Ակ ըսուած աղբիւրի վրայ , որ կէս ժամ հեռի է քաղաքէն , ակնարկներով և սուլոցներով կ'անարգէ Զէյթունցի մանկամարդ հարս մը , սակայն արիասիրտ հարօր պարտակաները (կուժ) վար դնելով կը սկսի հայոյել ու քարկոծել թուրքը , ըսելով . « լիրք սրիկայ , ինչ որ կը բերէք ուրիշ տեղեր մեր քոյրերու գլուխ , կ'ուզէք այստե՞ղ ալ գործ դնել , չգիտե՞ք որ այստեղ Զէյթուն է և ձեզ պէս շուներուն երես չենք տար մենք . սպասո՛ր , մարդուս ըսեմ , տես ինչ կը խաղայ քու գլխին » : Հարսը շիտակ տուն կը դառնայ և եզելութիւնը կը պատմէ իւր էրկան : Մարդը զինւելով ազբիւրի գլուխը կը վազէ լիրք սրիկան պատժելու . սակայն նա շատոնց չքացեր էր այն տեղէն : Երիտա-

սարգը չի հանգստանար, դիշեր ժամանակ դաղտնի Մալմիւտիւրիին տունը կը մտնէ և սլառէն կախուած բոլոր զէնքերը կը հաւաքէ և իր տուն կը տանի: Ասիկայ մեծ ցոյց մընէր որ ըսել կ'ուզէր, եթէ մի անգամ ալ այդպէս լրբութիւններ ընկու ըլլաք, զձեզ անով տեղով սրէ կ'անցնեմ: Ասոր համար ալ կառավարութիւնը հետեւեալ օր՝ կարգ մը անմեղ երիտասարդներ ըանտարկեց: Ան ատեն հարսի էրիկը կառավարութեան ներկայացաւ և Մալմիւտիւրիի տղուն անբարոյակաւ նութիւնը մէջտեղ բերելով, ըսաւ որ զէնքերը ինք գողցած է: Ղատին բարկացաւ և զինքը ըանտարկեց: Ազգայինները սլահանջեցին որ Մալմիւտիւրիի տղան ըանտարկուի և կամ աքսորուի այդ տեղէն, սակայն Ղատին դարձեալ յամառեցաւ, այն ատեն հայեր ի ցոյց՝ զատիի ննջասենեակի օճախէն (թուխերիկ) հրացան սրբպեցին, ձիուն սոչը կտրեցին սկսան հրապարակային կերպով ծաղրել և անարգել զինքը, որ վախէն մի շաբաթ հիւանդացաւ և չէր կարող դուրս գալ: Սակայն հազիւ անցաւ մի քանի շաբաթ, պատահեցաւ առելի մեծ դէպք մը:

Զէյթունի Պօղպոյի թաղեցի Շերամեան Պօղոսի տղան, երկրորդ անգամ ամուսնացիր էր մարաշցի մանկամարդ գեղեցիկ կնոջ մը հետ. ինչպէս էր եղեր, այս կինը իւր բաց երեսութեամբ ծանօթացիր էր տեղական քանի մը զիւորներու հետ: Տեղացի երիտասարդներ տեսնելով որ զիւորներ կը յաճախեն այս կնոջ տունը, ձու առնելու պատրուակով, նախ քաղաքավարի կերպով կը բողոքեն զատիին և հազարապետին, որ զիւրները զգուշացնեն և այդ կինն ալ աքսորեն Մարաշ. սակայն զատին իր ծանօթ վաւաչոտութեամբ կը պատասխանէ. «Ի՞նչ ընեմ, միթէ զիւորներն ալ մարդ չեն, եթէ այս կին չի սիրեր զիւորներ, թող չթողու որ եր-

Թան իւր տուն» : Վերջապէս երբ հայերը շատ կը պնդեն , դատին կը պատասխանէ որ «ես ուրիշին կինը չեմ կարող աքսորել» . հայերը այս տխուր պատասխանը առնելով դատիէն , կ'ըսեն . «լա՛ւ , սպասեցէք թէ ինչ կը ընենք» : Չ'անցնիր մի քանի օր , հայ երիտասարդներ այդ տան մէջ կը բռնեն մի քանի զինւորներ եւ մի լաւ դաս տալով (ծեծելով) կ'ըսեն , «դէ՛ , գացէք ինչ որ տեսաք պատմեցէք ձեր ազաներուն» . բայց զինւորները իրենց վախէն մէկու մը չեն պատմեր :

Անցնելով քիչ մը ժամանակ , դարձեալ անբարոյսկանութեան շարունակութիւն կը տեսնուի : Այս անգամ զէյթունցիք կը դիմեն վերջնական նստատակին . մի քանի երիտասարդներ հաւաքուելով՝ դադանի , գիշերով կրակ կը ձգեն այդ տունը այրելու . ընտանիքը լեղապատու դուրս կը փախչի , իսկ երեք երիտասարդները «հրդեհ» է բսելով կը սկսին տունը հիմնովեր քանդե որպէս զի կրակը չը տարածուի միւս տուներու վրայ՝ Երկրորդ օրը կառավարութիւնը քննելով խնդիրը՝ իւր սուր հոտառութեամբ այն եզակացութեան կուգայ որ տեղացիներ դիտածաք այրած են այդ տունը՝ որ ազատին այդ կնոջ դարչկի ներկայութենէն : Այս բանը կառավարութիւնը իրեն նախատինք համարելով՝ բռնեց 10-12 աչքի իյնող երիտասարդներ , բանտարկեց , ըսելով «երբ հրդեհ էր ինչո՞ւ մեզ լուր չտուիք» : Ասոր վրայ հայերը աւելի եւս յուզուեցան եւ սկսան այլեւայլ խիստ բողոքներ եւ ցոյցեր ընել . վերջապէս յաջողեցան այդ փճացած կինը հեռացնել Զէյթունէն , սակայն երիտասարդները չկրցան ազատել բանտէն : Հայերը կառավարութեան հետ այսպէս լարուած էին երբ դուրս եկաւ մի աւելի գրգռիչ խնդիր :

Զէյթունի գօրքերու հազարապետ Ճիաղիմ էֆէնտին , թէ՛ հայերու համարձակ բողոքներէն վախցած կամ

այլ ի՛նչ չար դիտաւորութեամբ, բարձրագոյն հրամա-
նաւ, սկսաւ զօրանոցի չորս կողմը մեծ խրամներ բա-
նալ: Հայեր սւթգնութեամբ բողոքեցին այս բանի դէմ.
բայց երբ իրենց ձայնը անլսելի մնաց, սկսան յայտնի
ցոյցեր րնել: Ասոր վրայ Մարաշի կառավարիչը՝ հայերը
հանդարտեցնելու կամ լաւ ևս է ըսել, քնացնելու հա-
մար, թէ՛ դատին, թէ՛ պաշ քեաթիւզը և թէ Մալ միւ-
տիւքին պաշտօնանկ ըրաւ. կամ աւելի ճիշդ, աւելի
բարձր պաշտօնով ուրիշ տեղ գրկեց: Ասոնց յաջողեցին
բոլորովին նոր պաշտօնեաներ, զատի՛ի տեղ Գայմազամ
եկաւ Ալիի պէյ: Այս նոր Գայմազամը օրով մի քանի
չարաթ հայեր յոյս ունեցան որ խաչաղութիւն պիտի
տիրէ Ձէյթունի մէջ, բայց շուտով համազուեցան որ
բոլորովին սխալեր են: Այս Գայմազամն ալ սկսաւ ծա-
նօթ դատի՛ի փողը հնչեցնել և այլ և այլ միջոցներով
ժողովուրդը նեղել: Այն ատեն Ձէթունցիք իրենց վա-
զեմի սովորութեան համաձայն սկսան այս Գայմազամը
և տեղական կառավարութեան դէմ ալ յայտնի և հա-
մարձակ ցոյցեր րնել, որոնք քիչ ժամանակէն այնպիսի
բարդ դրութեան հասան, որը պատմութիւնը մկրտեց
Ձէյթունի 1895ի պատերազմ անունով: Այս միջոցնե-
րուն՝ այսինքն՝ Յուլիս ամսոյ վերջերը, երբ հայ ժողո-
վուրդը այսպէս բորբոքուած և լարուած դրութեան մէջ
էր, Արեգին գիւղը յայտնուեցան մի քանի օտար հա-
յեր: Մարաշի կառավարութիւնը երբ հաս առաւ որ օ-
տարականներ կան Արեգին գիւղի մէջ, իւր Գրբ—սեր-
տար (չրջուն գինւորական) Չէրքէզ Ասլան պէկը խումբ
մը աստիկաններով հոն գրկեց, կերպով մը այդ օտա-
րականները ձեռք բերելու համար: Ասլան պէկ Օգոս-
տոս 5ին (*) եկաւ Արեգին տուրք պահանջելու պատրը-

(*) Պէտք է գիտնալ որ մենք ամսաթիւեր կը
գործածենք մեր ամբողջ պատմութեան մէջ ըստ հին
տոմարի:

նւակով, գիւղացիները պատասխանեցին՝ որ «այժմ դը-
րամ չունինք, երբ ունենանք՝ կը վճարենք»։ Ասլան
պէկ բարկացաւ և ուղեց ճեճել և բանտարկել Սաչեր
քէնեան (գիւղապետ)։ Տեղն է ըսել որ այս Սաչեր քէ-
նեան համբաւաւոր կարապետ քէնեայի որդին էր, որ
1862 թուին մեծ անուն և համբաւ հանած էր Ազիզ բա-
շայի պատերազմին, Բէթման գիւղի մէջ. (երկար ժամա-
նակէ ի վեր թէ՛ ասոնց տունը և թէ ներկայ արժանաւոր
յաջորդ Սաչեր քէնեան մեծ համարում կը վայելէին
ժողովրդէն)։ Անա թէ ինչու Արեգիւնցիներ օտք էլան և
Ասլան պէկը անարգանօք գիւղէն վաճակեցին. իսկ երբ
Ասլան պէկը բացարձակ յայտնեց որ այդ տեղ օտարներ
կան և պէտք է յանձնուին իրեն, այն ատեն գիւղացի-
ներ ըսին. «մենք այժմ ո՛չ տուրք տալու ժամանակ
ունինք և ո՛չ ալ կրնանք մեր սիրելի հիւրերը ձեր ան-
գութ կառավարութեան ձեռք յանձնել. աւելի լաւ է
բոլորս միասին ջարդուինք քան թէ այդ վատութիւնը
կատարենք»։ Ասլան պէկը կորագլուխ և անօթապարտ
ևս դնաց։

Անցաւ մի քանի շաբաթ, Օգոստոս 30 ին Սաչեր
քէնեան կրկին Ջահան գետի եզերքը թեթեւ ընդհա-
րում մը ունեցաւ Չախալցի ըսուած Աշիրամ քիւրտե-
րու հետ, որոնք Ասլան պէկի թելադրութեամբ գաղանի
խումբով եկած էին Հայոց դրութիւնը լրտեսելու և օ-
տարահայերը ձերբակալելու համար։ Փակադժի մէջ
պէտք է ըսենք՝ որ այս քիւրդեր հայոց հնազանդ էին
և միշտ ձի, կով ընծայելով հայերուն, թոյլտուութիւն
կը ստանային Սալլա (Աժարանոց) գնալու։ Սակայն
այժմ Մարաշի կառավարութեան դրդումով կ'ուղէին
նոր պատուոյ և փառքի հանիլ։

Այս միջոցներուն՝ Արեգին գիւղի և Ջահան գետի ե-
զերքի դէպքերը եւ այն տեղեր երևան ելած նորեկ օ-

տարածուաներու լուրը խլրտում եւ իրարանցում ձգած էին Ձէյթունի ժողորդեան մէջ : Չորս իշխաններու ներկայացուցիչ պատկառելի ձերունի Ծօլբոյեան Հազար (Ղազար) իշխան իրեն կանչելով Ֆրնուզի փոխ. վանահայր Տ. Բարթողիմէոս վարդապետը, գաղտնի հրահանգներով դրկեց ի Գարանլըգ-Տէրէ ըսուած տեղը՝ նորեկներու հետ բանակցելու եւ ճշգրիտ եղելութիւնը իրեն տեղեկագրելու համար : Վարդապետը հնազանդեցաւ ժողովրդական այս քաջարի իշխանի հրամանին եւ գաղտնի գնաց ի Գարանլըգ-Տէրէ :

ԳՍՐԱՆԼԸԳ-ՏԷՐԷԻ ԺՄՂՈՎԻ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ձէյթունի գիւղապետած հաւաքումն ի Գարանլըգ-Տէրէ (*) 1895 սեպտ. 16ին օտարականաց հարցաքննութիւնը. Գիւղապետաց խորհրդակցութիւնը կառավարութեան հետ պատերազմելու որոշումը. Տէր Բարթողիմէոս վարդապետի ատենաբանութիւնը :

Մի կողմէ Ծի սկիզբէն ի վեր Հալէպէն մինչեւ Ձէյթուն Հայոց վրայ ի դորձ դրուած թրքական անարդար դատաստանը եւ հարստահարող միջոցը, միւս կողմէ հայաբնակ գաւառաց մէջ թիւրք ժողովրդեան կողմէ ի դորձ դրուելու համար Բ. Գոնէն դրկուած խժդժութեանց հրահանգներ՝ թէեւ սթափեցուցած էին Ձէյթունցիները եւ տեղի տուած խորհելու իրենց երկրի պատուոյն եւ ազգութեան վրայ, մասնաւորապէս սա-

(*) Գարանլըգ տէրէ (մութ ձոր) ըսուած տեղը Ձէյթունէն 6 ժամ հեռու՝ հարաւային կողմն է :

կայն 6 հայ օտար հիւրերուն քալուստը առիթ տուին
 Հազոթ իշխանին՝ Բարթողիմէոս վարդապետը զրկելու
 Զէյթունի գիւղապետները հաւաքելու ի Մութ ձոր,
 հասկնալու համար անոնց պաշտօնը և խորհելու իրենց
 վերջին կացութեան վրայ։ Ահա թէ որոնք էին ի Մութ
 Ձոր հաւաքեալները։

Յրնուզի վանահայր Տէր Բարթողիմէոս վարդ. 40
 Յրնուզցիներով, Արեգին գիւղէն Սաշեր քեհա՝ 30 Ա-
 րեգինցիներով, Աւագկալ գիւղէն Գոճահան Յարութիւն
 Աղա ՅՕ Աւագկալցիներով։ Հոն ատեան կազմեցին 400
 անձինք, իրենց նախագահ ունենալով Յրնուզի վանա-
 հայր Բարթողիմէոս վարդապետը և ատենապետ Աւագ-
 կալ գիւղի Գոճահան Յարութիւն Աղան։

Ատեանը բացուած էր Մ. Բարթ. Հօր Մ. աղօթիւք ։
 Հաւաքման նպատակն էր, ինչպէս վերեւ ըսինք,
 կացութեան վրայ խորհլ, և գործելու եղանակը վճռել ։
 Ըստ այսմ՝ իրրեւ սկիզբն այս խորհրդակցութեան՝
 ժողովը պատշաճ դատելով նախ հատկնալ 6 օտարակա-
 նաց ո՞վ ըլլալը, ուրկէ՞ գալը և ինչ պաշտօն և նպա-
 տակ ունենալը, կանչեց զանոնք իւր ներկայութեան։

Ատենապետ. Յարութիւն Աղա, օտարականաց ուղ-
 զելով խօսքը.

— Բարի եկեր էք. Դուք ո՞վ էք, պարոններ.

Գաղափարական քարոզիչք։— Մենք ընկերութեան
 մը գործիչներն ենք.

Յ. Աղ.— Գանի՞ անձ էք.

Գ.— Վեց.

Յ. Ա.— Ո՞ր ազգութեան կը պատկանիք.

Գ.— Հայ ազգութեան.

Յ. Ա.— Հայ ազգութեան ո՞ր կրօնին.

Գ.— Հայառտանեայց, այն է՝ Ս. Լուսաւորչի ուղ-
 դափառ կրօնին.

Յ. Ա.— Անուաննիդ ի՞նչ է.

Գ.— Աղասի, Հրաչեայ, Ապահ, Նշան, Մլէհ, Կարապետ.

Յ. Ա.— Պետերնիդ ո՞րն է.

Գ.— Աղասին է.

Յ. Ա.— Դ՞՞ւ ես ասոնց պետը (Աղասիին ուղղելով խօսքը).

Գ.— Այո՛, ես եմ.

Յ. Ա.— Անուաննիդ կե՞ղծ, թէ աւազանի անուն է. ճշմարիտ խօսէք.

Գ.— Աւազանի անուն է.

Յ. Ա.— Ամէնքդ մէ՞կ քաղաքէ, թէ տարրեր քաղաքներէ էք.

Գ.— Տարրեր քաղաքներէ.

Յ. Ա.— Ո՞ր քաղաքներէն էք.

Աղասի.— Այդ մանրամասնութիւնները չենք կրրնար յայտնել, որովհետեւ ընկերութեան երդուեալ անդամներ ենք.

Յ. Ա.— Ես կասկած ունիմ Ձեր անուանց ճշդութեան վրայ ալ, թէեւ ճշմարիտ խօսքը հարցուցի.

Աղասի.— Անուաննիս ուղիղ խօսած ենք, բայց ծննդավայրնիս չենք ըսեր.

Յ. Ա.— Ծննդավայրնիդ անյայտնի պիտի մնայ, փոյթ չէ, թէ անուաննիդ ալ ըլլայ ուղիղ կամ կեղծը, Ըսիք թէ մենք ընկերութեան մը գործիչներ ենք, ի՞նչ ընկերութիւն է այդ և ո՞ւր կը գտնուի.

Աղասի.— Լոնտոն, Անգլիոյ մայրաքաղաքը.

Յ. Ա.— Ի՞նչ է այդ ընկերութեան նպատակը, ո՞վ է անոր վարիչը.

Աղ.— Նազարէկեան և նպատակն է ազգը փրկել համիտեան բռնակալութենէն.

Յ. Ա.— Ի՞նչ եղանակաւ.

Աղ.— Դրամ հաւաքելով, և ի ձեռն առաքելութեան հայկական դաւառներու հայերուն գրկելով, որ զէնք և ուսեստ գնեն, և այս կերպով զօրացած բռնութեանց դիմադրեն.

Յ. Ա.— Մինչև ո՞ր աստիճան.

Աղ.— Մինչև սպաննուելու և նա՛ատակուելու աստիճան.

Յ. Ա.— Լա՛ւ, հայր ունեցաւ զէնք և ուսեստ և տեղ տեղ բռնաւոր թիւրքերու հետ մարտնչելով սպաննեց և սպաննուեցաւ, հեռեւանքը՞.

Աղ.— Չորս մեծագոյն պետութիւնք՝ հայոց օգնելու խոստովը տուած են, թրքական լուծը խաղաթօթափելու և առանձին կառավարուելու համար.

Յ. Ա.— Ի՞նչ չորս պետութիւնք.

Աղ.— Ռուսիա, Անգլիա, Գաղղիա և Իտալիա.

Յ. Ա.— Շատ կանոնաւոր և օգտակար ընթացք, եթէ ենթադրութիւն չէ. ինձ սակայն ան՛աւատալի կը մնայ եւրոպական չորս պետութեանց հայոց ի նշխար գործելու կարողութիւնը.

Աղասի. — Ի՞նչ կ'ըսես, ուրեմն աշխարհավարութեան և քաղաքականութեան վրայ լուր չունի՞ք. այսօր բոլոր Եւրոպա Հայկ. խնդրոյն վրայ կը խորի և յիշեալ չորս պետութիւնք միարան սնոր յաջողութեան օգնելու տրամադիր են. արդէն Իսկէնտէրունի ծովախորշը լեցւած են Անգլիոյ մարտանաւերով և հազարաւոր զօրքերով, ո՞չ ապաքէն զմեզ գրկողն ալ այն է.

Յ. Ա.— Չձեզ Անգլիան զրկեց.

Աղ.— Ոչ միայն Անգլիա այլ և վերոյիշեալ պետութիւնք միանգամայն.

Յ. Ա.— Ըսել է թէ պատգամաւոր ալ էք.

Աղ.— Այո՛.

Յ. Ա. — Ո՞ւր են ձեր պաշտօնական գրութիւնները.

Աղ. — Թուրքիա մանողին այդպիսի գրութիւն կըրելը վտանգաւոր է և բռնուած ատենը՝ պատկանեալ պետութեան նախատինք ըլլալով՝ հարկ չէ տեսնուած. ալ մօտ օրէն կ'ազատուցուի այն, երբ հայկական ընդհանուր շարժումը տեղի ունենայ և փոքրիկ պատերազմ մը հետեւի, չորս պետութեանց ծովային և ցամաքային օգնութիւնը շուտ կը հասնի.

Յ. Ա. — Ձեզ յատակագիծը բաւական մեծ է, որովհետեւ կ'ըսէք թէ ամբողջ Ազգը պիտի փրկուի. այդ ամբողջ ազգը զինելու և պարենաւորելու բաւական դրամ ունի՞ ընկերութիւնը.

Աղ. — Ընկերութիւնը շատ հզօր է, միլիոնաւոր դրամ ունի և ամեն օր ալ հաւաքելու վայ է.

Յ. Ա. — Ուրեմն դուք մեզի եկած էք իբրեւ պատի բակ և օգնական.

Աղ. — Այո.

Յ. Ա. — Ի՞նչ կը հրամայէ մեզ ընկերութիւնը.

Աղ. — Ձէնք առնել.

Յ. Ա. — Յետո՞յ.

Աղ. — Ձէյթունի սահմաններու օտար բնակիչները հալածել և սպաննել.

Յ. Ա. — Ըսել է պատերազմիլ.

Աղ. — Այո.

Յ. Ա. — Լաւ, բայց երբ պատերազմիլ հարկ ըլլայ անոնց հետ, աղէն սկսեալ ամէն ինչ կանխապատրաստելու է. այժմ ի՞նչպէս կը յաջողի այդ, երբ մենք անպատրաստ ենք և պատրաստութեան ժամանակը անցած է, մանաւանդոր դրամ չունինք. երկնառաք մահանայո՞վ պիտի կերակրուին պատերազմիկները.

Աղ. — Ձեր ուղածը դրամ թող ըլլայ, երկու ա-

միս է որ մենք Ձէյթունի շուրջ դրամ կը սփռենք ան-
խընայ և տակաւին պիտի սփռենք. ա՛նա նոր դրամ կը
հասնի մեզի. և որպէս զի գաղափար մ'ունենաք մեր
հերոսութեան վրայ, կը յաւելունք թէ ցարդ 400 սսկի
ծախսած ենք.

Յ. Ա. — Այո՛, լսած եմ, բայց ոչ 400 այլ 200
սսկիի չափ. այսինքն 100 սսկի կէօյէրչիլէ (բորակ) և
100 սսկի ցորեն ու ալ. (աղբ Արեգին գիւղի համար, և
ցորենը Ֆրնուզի): Հաճեցէք հասկցնել ինձի, ի՞նչ ըսել
է հերոսութիւն, զոր պահ մը առաջ արտասանե-
ցի՞ք.

Աղ. — Ազգին անձնուէր, ամէն կերպով զո՛ւուող
քաջ և նահատակուող ըսել է.

Յ. Ա. — Եւ այդ դո՞ւք էք.

Աղ. — Այո՛:

Յ. Ա. — Ձարմանք, որ ի դմին ծնեալ սնեալ և աճ-
եալ Ձէյթունցին չունենայ այդ անունը և դուք՝ այս-
օրեայ պիւզներդ ունենաք, որ թշնամիի հանդէպ ելած
չէք տակաւին, ոչ մէկ գնդակի կուրծք տուած կամ
վառօղի հոտ կլլած էք.

Աղ. — Այո՛, Յարութիւն աղա, չիտակ է ձեր ըսա-
ծը թէ Ձէյթունցին գործնական հերոս է, բան մը զոր
Ազգը ընդունած է պարծանօք. բայց և մենք ազգէն
ընտրուած վտանայուած և այնպէս կոչուած ենք այս
պաշտօնին, մեր պաշտօնը կը պարտաւորէ զմեզ ոչ մի-
այն խրախուսել հայր, այլ և առաջնորդել անոր ամե-
նավտանգաւոր պարագային, թէև Հայկական այս ընդ-
հանուր շարժում չպիտի ունենայ այնքան վտանգաւոր
պարագայ. ի չնոր՛ն անմիջական օգնութեան եւրոպա-
կան մեծադոյն պետութեանց, երբ մանաւանդ եւրոպա-
կան պետութեանց օրէնքով, տէրութիւնը իր հպատակաց
վրայ չպիտի կրնայ զօրք զրկել կամ թնդանօթ դարձնել:

Յ. Ա.— Հը՛, հը՛, հը, խնդալս կուգայ Ձեր խօսքին վրայ. Սասունի վրայ դրկուածը զօրք և թնդանօթ չէ՞ր. Սասուն մարթինի և թնդանօթի գնդակներէ չաւերուեցա՞ւ. մաս մը կարիճ հայ՝ որ Ձեզի պէս գործիչներու՝ պատուիրակներու և ներոսներու հաւատաց, այսօր թշուառ վիճակի մէջ, իւր մարտիրոսները, տունը, տեղը կուլայ, կը նստի անօգնական. Եւրօպացիք ոչինչ չեն խօսիր և Սուլթանը Չէքի բաշայի քաջութիւնը կը պսակէ նշանով :

Հոս Յարութիւն աղան հառաչ մը քաշելով և խորհրդաւոր լուսթիւն մը անցնելով, խօսքը ընդհանուրին ուղղեց և ըսաւ.

— Եզած հարցութիւնք ձեր լսեցիք. լսեցիք նաև թէ այս պարսներ ս'վ են և ի'նչ պաշտօնի ու կամքի տէր. ասոնք պարզապէս 'ըսեն մեզ՝ թէ նիւթականապէս կ'օգնենք Ձեզի, պատերազմեցէ՛ք թըշնամիին հետ : Ի՞՞մ կարծիքով թուրքին հետ պատերազմելու հաշիւ չմնաց, նկատի առնելով վերջին խնդիրներ՝ որոնք արդէն մեր խորհրդածութեան նիւթ եղած էին, և մեր նախնիքներուն սովորութեանց համեմատ, հարկ էր այդ չարիքները խափանելու միջոցներ ձեռք առնել. այն ալ գրեթէ գոհացուցիչ կերպով, լուծուած կը համարուի : Գամասկեցի զատրին, մալմիւլաբիբի տղուն բարբարոս արարքներուն, որոնք վերեւ յիշուած են, վրէժն ալ լուծուեցաւ ուղածնուն պէս : Թիւրքին հետ պատերազմելու ալ ոչինչ ունինք : Այս պարսներուն խօսքին նայելով մեզի կը մնայ ազգային պատերազմ մզել թիւրքին դէմ : Թէև այդ խորհուրդը լաւ է, ի՞նչ ընենք որ նախապատրաստութիւն չունինք. պարսները սակայն մեզի կուղեն համոզել որ եւրօպացիք թէ դրամով և թէ զինու զօրութիւնով պիտի օգնեն :

Եւրօպացիներու դրամիւն և անոնց օգնութեան

վստահիլ, ըստ իս ձախորդ ձեռնարկութիւն է: Եւրոպացիք դրամով լեցուեն շատ մը պանքաներ ունին, շատ զօրք և զէնք, շատ դրահաւոր և թընդանօթ ունին, ստոյգ է, բայց թէ ատոնց բոլորը հայոց փրկութեան սխի դործածութիւն, ինչպէս այս պարոններ կ'ուզեն հաստատել, բոլորովին անհաւատալի է ինծի համար և խնդրեմ ձեզմէ եզրայրներ, որ դուք ալ այդպիսի կեղծիքներու հաւատացող չըլլաք: Եւրոպացիք ապստամբող ազգերու ապստամբութեան գործին համար դրամ չեն տար, բայց արկածեալներու օգնութեան կը փութան, գիտենք. անոնց մարտանաւերը ծովերու մէջ, հոս հոն նաւահանգստի առջեւ կը կենան, իրենց կառավարութեան հրահանգաւ և ծովակալներու հրամանաւ այսպէս կրնայ ըլլալ որ վերջինի հրամանաւ միջերկրական դանուած ըլլան կամ Իսկէնաէրուէի առջեւ խարսխած. այս սովորական երեւոյթին ուռուցիկ մնկնութիւն տալ և ուղղակի հայոց համար հոն եկած են ըսել, ըստ իս ոչ միայն ալայական այլեւ յիմարական է: Ազգային շարժման միայն ազգը պարտաւոր է օգնել, սրովհետեւ անոր օգուտը իրեն կը պատկանի. Ազգը՝ ըսելով, անշուշտ ազգի կարողներ պէտք է հասկընալ: Իսկ անոնց համար Ազգային փրկութեան բնաբանը օտար կը հնչէ, վասն զի նախ իրենց դիրքը պէտք չունի այդպիսի նորութեան, և երկրորդ իրենք շահերով կապուած ըլլալով թիւրք կառավարութեան հետ չեն կրնան ազգպիսի խնդրոյ մը դամ տալ: Փալով այլ կարգի ազգայնոց՝ օրոնց օրինակ է մեզի համար 3000 տունէ բաղկացեալ Հաճինը, նա ալ թխտող հաւերունման հաւկիթի վրայէն չ'ելլեր, թէև նիւթապէս մեզմէ կարող է: Ի՞նչ կ'ըսէք, սա ամենուէն հետ մէկտեղ հաւատա՞նք թէ Եւրոպացիք դրամով կամ զէնքով, կամ այս պարոնները և բիւս հեռաւոր ազգայինք նիւթապէս

և անձամբ կարող պիտի ըլլան օգնել մեզի, պատերազմի ընթացքին... Կրկնեմ թէ ինձի համար այս ենթադրութեանց վստահիլ և գործի ձեռնարկել մեծ սխալմունք է, և յոյժ աղիտարեք հետեւանք կ'ունենայ վասն զի մենք այսօր մեզմէ միայն ՉԱ ժամ հեռաւորութիւն ունեցող մեզի դրացի և նիւթապէս մեզմէ կարող Հաճինցիներուն չենք վստահիր, տեսնելով իրենց անփութութիւնը, ո՞ւր մնաց հեռաւոր ազգայինք կամ Եւրոպացիներ: Զգաստօրէն խորհեցեք, վասն զի հարսանիքի և կոչունքի խնդիր չէ, մահու և կենաց խնդիր է պատերազմը: Տէր մի՛ արասցէ, եթէ մենք ջարդուինք, մեր արեան գինը փնտռող չըլլար, և մեր բնտանիքներ ու զաւակներ թշնամեաց ձեռք գելի կ'իյնան, կը լլկուին և կը թշուառանան:

Աղասի.— (Յարութիւն ալայի խօսքը ընդմիջելով), ըստ. Ես զՁեզ խելահաս մէկը կը համարէի, բայց այժմ խենթ մ'ես պիտի ըսեմ:

Յ. Ա.— Պատճա՞ռ...

Աղ.— Վասն զի մեզկութիւն, դասալքութիւն կը քարոզես ի բնէ քաջարի ժողովրդին:

Յ. Ա.— Դու կը սխալիս, պարոն, որովհետեւ մեր ժողովուրդը այնպիսի խօսքերով չթուլասրալիր. բայց իրօք խենթ դուք էք, որ և անուանիդ և քաղաքնիդ կը պահէք և Եւրոպական պետութեանց կողմէ զրկուած պատուիրակներ և հերոսներ կ'անուանէք զձեզ:

Աղ.— Քաւ լիցի, եթէ խենթ կամ խաբերայ ըլլայինք այսքան զրամ չէինք վատներ այս սամաններու ժողովրդեան վրայ:

Յ. Ա.— Զէյթունցիք Ձեր հիւրութեան վարձ պահանջող չեն:

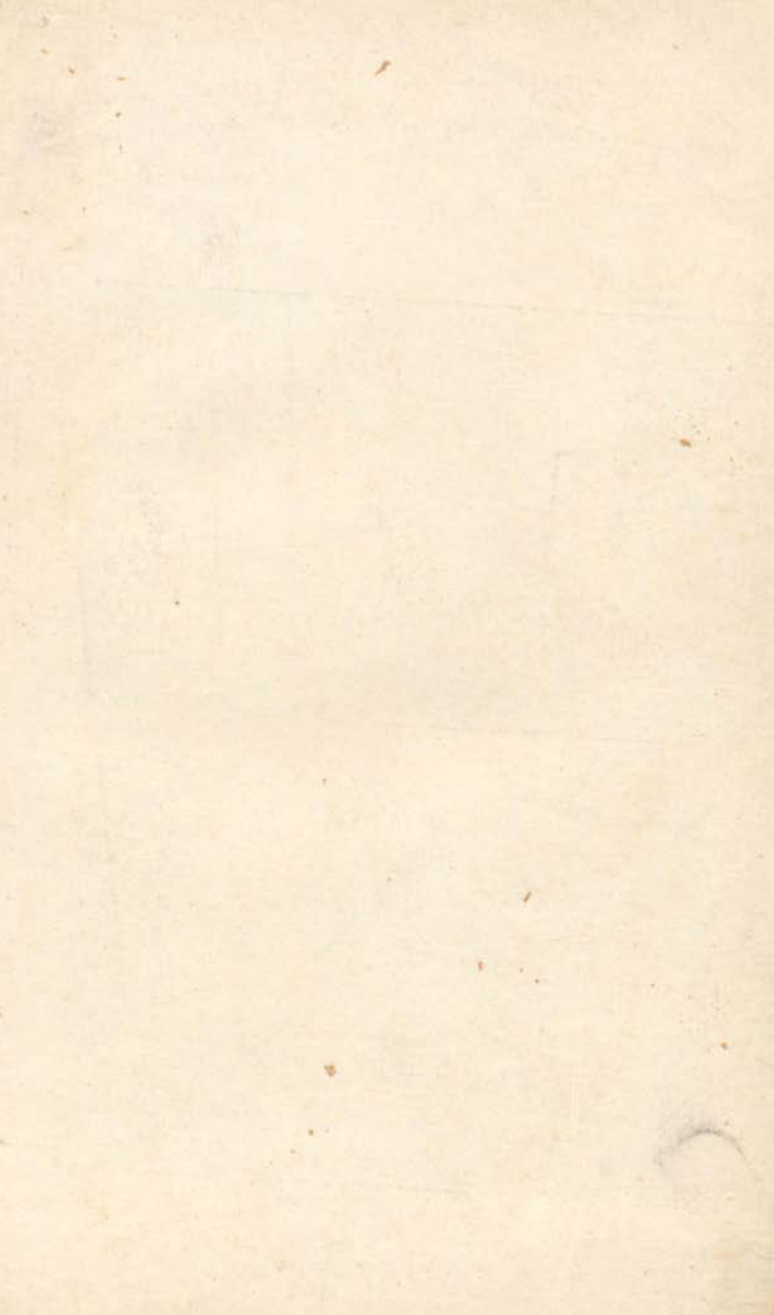
Աղ.— Մենք իբրեւ վարձ դրամ մը տուած չենք, այլ ըօրակի, աղի և ցորենի: Զէյթունցոց հիւրասիրու-



Մկրտիչ իբխան Եաղուպիան



Հարստ իբխան Վահանյան (Շավրուբանի)
Ջեբրուսի չորս իբխաններէն վերջինը



Թիւնը և իրենց նահապետական դրութեան հետևող ըլլալը, մեր հետ բոլոր ազգը գիտէ, այդ մասին ըսելիք չունինք, շնորհակալ ենք Ձեզի :

Յ. Ա. — Ձէյթունցին 200 սակիով չի բաւականանար և շնորհակալութիւն ալ չի մատուցաներ, պարոն, դուք լաւ խորնցէք, 4500 տունէ կը բաղկանայ Ձէյթունը, 800 ալ Արեգին, Ֆրնուզ, Աւագկալ գիւղեր, ըսել է որ 2300 տունէ կը բաղկանայ ընդամենը, որոնք 6000 գատերազմիկներ կրնան հանել, ասանց համեմատ սակի կրնա՞ք տալ. մարդազլուխ առ նուազն 20 սակի պէտք կ'ըլլայ. և 6000ին ալ 4000ը թէև հրացան ունին հին սեռակներէն, 2000 մարդ չունի. գոնէ 5 տարի առաջ սակիները պատրաստ ըլլային որ հրացան գնէինք, պատրաստէինք, այն առհնը շնորհակալ կ'ըլլայինք. հիմա մարդուք բերեր էք, ինչէ՞ն շնորհակալ ըլլանք, չէ որ ձախորդ չարժուժ ունեցանք : Ըսաւ ու լսեց :

Նախագահ Տէր Բարդուղիմէոս վարդապետը լսեցուց ներկաները և ներկայից ուղղելով խօսքը ըսաւ .

— Յարութիւն ազան լաւ պարզեց մեր համախրմբութեան նպատակը. մենք այստեղ հաւաքուած ենք վերջին անցքերուն և լուրերուն վրայ խորնելու, այսինքն վճուելու թէ ի՞նչ պէտք է մեզի ընել, եթէ նման օփնակ անցքեր միշտ յաճախեն և առնուած լուրեր իրականանան : Այդ շատ ստոյգ է թէ Համիտ յոյժ կատարած է հայոց դէմ, և եթէ ձեռքէն գայ Սելճուղեան բանաւորներէն՝ Թիմուրլէնկին Սեբաստիոյ մէջ ըրածին պէտ հայոց արեամբ աւազան մը պիտի լեցնէ և մէջը լողանայ. թէև Յարութիւն աղայի խրատներուն ալ կատարելապէս համաձայն եմ, այսինքն ձախորդ հետևանք չի կրելու համար լաւ հեմութեամբ շարժելու, բայց ինծի կը թուի թէ առանց պատերազմի չպիտի կրնանք

մեր երկիրը ապահովել թշնամուսյն բռնութեան դէմ և խաղաղութիւն , ւնենալ մեր շուրջ տեղի ունեցած պարագաներուն հետեւանօք : Երբ մեր բոլոր հայ եղբայրք նկատմամբ անդադար ի դորձ դրած քրդաց և թշնամուսյն լստութեանց վրայ խորհինք , այն ժամանակ անշուշտ յոյժ աւելի իրաւունք ունեցած կ'ըլլանք վրէժխնդրութեան : Այս նկատումներուն վրայ կ'աւելնան ներկայ պարտններուն պատերազմելու համար մեզի բրած թախանձանքը , մանաւանդ ուշադրութեան արժանի սախօսքը , «Ձեր պատերազմելու փոքրիկ մի ցոյցին պիտի հետեւի արտաքին օգնութիւն և բոլոր հայ ազգին ազատութիւնը» : Հայ ազգին ազատութիւնը , «ասկէ սիրելի ինչ կայ մեզի համար . ս'ր մէկիս սխալը կը վերցնէ , Սասունցիին եղած նախատինքը . չէ՞ որ ան ալ մեր համազգին է , մեր արեւակիցն է . մեր եղբայն է , գոնէ անոր վրէժը լուծենք : Ես կ'ըսեմ , պատերազմինք , որոհետե Ա . որպէս զի արիութեան ոգին չմարի մեզի կեանքով , Բ . որպէս զի թշնամին մեզի տիրելու պատրաստութիւնը և փափաքը մէկզի դնէ . Գ . որպէս զի գէթ մասամբ վրէժ լուծած լինինք մեր ճնշեալ համազգեաց , Դ . ս' զիտէ՛ կարելի է մեր այս պատերազմով Ասաւած հաճի ազգը փրկել թշնամիին ձեռքէն : Պատերազմինք , մեզ համար հանգիստ ընել չը վայլեր քանի որ բոլոր ազգը ծանր բռնութեան տակ կը հեծէ , պատերազմինք , որ քիչ մը թշնամիին քիթը խոնարհի և ակռաները թափին , որ Հայոց ոսկորը չկարենայ կրծել :

Աղ . — Ընդհատելով Վարդապետին խօսքը . «Ապրիք , աշրիք , հայր սուրբ , Լուսաւորիչն ալ դուն ես , Գլուսնդ երեցն ալ դու ես , քաջ Վարդանն ալ դու ես» :

Նախա . — Գովութեան արժանանալու համար չեմ խօսիր , պարտն , յուզուած եմ Հայոց ազատութեան և փրկութեան խօսքին վրայ . ա՛խ , ս'ըչափ ժամանակ է որ

այս ազգը իւր ազատութիւնը կորուսած է և անհաւատ
ու անօրէն թշնամոյն բռնութեան տակ կը հեծէ, քիչ մը-
նացեր է, որ կորսուի ու ջնջուի հայութիւնը. Հայաս-
տան, Մայր հայրենիք, գրախտի երկիրը ոչ ըստ օրէ կը
պարպուի. իւր հարազատ սրբիք և բնակիչք օտար եր-
կիր կը գաղթեն, օտար ազգերու կը խառնուին, իսկ
մէջը մնացողք կը հեծեն և կը փճանան: Պատերազմինք,
եւրարք, ջարդուինք հոգ չէ, թող ազգը ազատուի:

Ազ. — Ի՞նչ կ'ըսէք Հայր սուրբ. չախտի ջարդը-
ւինք. փոքր խլրտու՞մ մը բաւական է, օգնութիւն և
ազատութիւն անմիջական պիտի ըլլան. այս է կեղբօնի
հրահանգը, մեր Լոնդոնի կեղբոնը չսխալիր, անպատ-
ճառ պիտի իրադարձուի իւր ծրագիրը:

Նախ. — Խիստ լաւ, Ձեր սուտին իրրեւ իրաւի կը
հաւատանք: Այս ըսելը ստքի ելաւ, և համախմբուած
հայերուն այսպէս խօսեցաւ Զէյթունի լիզւով.

« Ժօղովորդ մե՛յ գեղացիք չիւ, հումսօ շօտ ծեծվո-
ծին թուրքին հիաք. չիրք բանը համօր գիտէք. իս ա-
սիմ ձիդ պաշխօ բանը համօր չէ. իլլէ միլլաթը. ու-
րինքէ, և հէյուն հուզըն ազատութիւնը համօր, ըմսը
մեր տուչմօնը ըլլմօն չի կանցօնք կըշնըցըց. էօսիւր հա-
մօր օլէաքէ ուր նիւրիկէն ծիծվընք թուրքին հիաք իրինց
ուճախնըն անցընինք. մինէվիւր պիտի գիտանէք ուր էս
տէօկիւչը առջէ տէօկիւչնուն կիմի չէ էս շօտ մինծէ.
հէմ իտէմիտէննէ. չիւնքիւ պիւթին հէյուն ազա-
տութիւնը համօր պիտի ծիծվընք. էս տէպէն ամէն մօրդ
մէնըլը ջարդըվըլը ճակօտը թուզ առնու մէնընքնը
հէյու համօր է. էկիէր էս տէպէն իւթէօվ իլլինքնը պիւ-
թիւն օզգը ազատվո՞ծ կունը. էկէր Ասպօժ չէնէ ջարդը-
վընք նը նահատակ, մէրաիւփու կունընք. ըմմը պիւ-
թիւն օզգը մօւրն իզրէն կունը. դօքէ ինտէս տէօկիւչիւ
մէջ չոց գըմնըվըլ պէաքէ գիտէ՞ք. ուր օզգը չըկըշնըվը

ու ազատութիւնն գրանսօ. չոց ուր անըթը ասլօն մը օլը գրանիլօ համար կու բլլըվը ու կու բբլլըվը իփուր գրանօնը իւժէօլմը վիրէն կու չուքէ զինտէն կիմի պէտքէ չուքէք տուչմունըն վիրէն. էս ըսքնս գիտացէք տիւչմօնը չըսպանօժ մէննօյը նէ մէրտիւրիւս կունը նէտէ արքավութիւն կանը Իրթօ, նէ օզգ կու հէսէպլը. ծրծկըվիցէք հօտ մը իզիլ ըսպանիլլօ. չոց ուր ամէն մարգէս ասօնիս կիմի ծիծվընը մինք միւճէրրէթ պօզմուչ կէնինք տուչմօնը էտիւր համար հիւգմէնէք:

«Հէսը գիտացօժ նըք ուր մէկմը զինտէս ատօկիւչիւ մէջ իւժէօլ չէ կանը նը, Քիւրիւստիւսիւ վիրօ իւզիւրդ հավոտք չուսնօ նը. էօտիւր համար հուժմօ աւլայուտէ կօսիմ պէտքէ ըլլմօն հավոտք ուսնէք: Էսէթէմպէ: կէնիմ ծիզ ամմէս մարգ, էրիկ, կընըկ, հէլվիւր, պառօպ, տէլիւանը, էրիկէն, Աղջկին, չլւր մօնարը մանարրտէք ալայիտէ պէտքէ եարօյս շալկէք: Թրփօնք ունցնէօյը թրփօնք, տապանչալու ունցնօյը տապանչալու, փալադանտի ունցնէօյը փալադանտի, դամօ ունցընէօյը դամօ, վից գնգուն ունէցօյը վից գնգուն, էս բանիրը չունցնէօյը կիւչիւչէօլ, ճըկիւռէօլ, մօնարը դանկէօլ, շամփուրէօլ, փիտէտէօլ, մանկըգէօլ, հիւտիւցէօլ, քէրէօլ, փէտէօլ, չաքուչէօլ, սլլասլանմըչ թուղ նը. իւնչ վոյաս ուր տուչմունը խառնըվընքնը հըմմըն չաղըն չաղըն փիրիրը խէթիցէք, խէթիցէք, հանիցէք, ալըքնը, մալմըղըքը դօրս վէղիցէք. հիչ մի վախէք Քիւրիւստիւս մէ: դէհօն է. զաթը գիտէք ուր տիւչմէնը վէլսիլուս կունը. էօտիւր համար հէչ մըթք մէնէք, իւժէօլէ կիլլինք:

Հասիկ Աւեսարօնը Քիւրիւստիւս կօսէ թէ իւվիւր ինձէ համար ինք զինք կըչնըցընէնը էն կապը. իւվուր ինք զընք պէնէ չի մէնըմ տէլի էն կու կըչնըվը. հուժմօ հասկըցէք Քիւրիւստիւսիւ շուռիրը. էօտիւր համար

կուրծիմ զձեզ ուր՝ Քիւրիւստիւսո շուսիրէն դօրս չէք իլլէք. հէմ օղզնէ իր փառքեօվը կու մշնծնոյ հէյուն հէսիրութըննէ ՚իչ չէ մընօ : Հումմօ մինծ թէմպէ՛մէ ունըմ ձիզ թիֆօ՛ք փըստիլօ աաին ըսընա նիշօն առէք. մի հասիրէք գաքլու փըստիլօ կիմի փըստիցէք. հէմ իըսուամեն մի փըստէք. շօս միւտէն փըստիցէք ուր թիֆանքին թիւթիւնը աա՛նի փէւրը մըսնօ էսճիճին ՚իաը մէկտեղ :

Մեր գեղջէ տէօ՛յիւշնին մէր պապիրուն էտէթնէ ինտէս էր, էկէր չէք մաօցի նը, իլլէ իլլէ մէօտէն փըստիցէք : Հը՞ Լսէ թէնպէ՛ն կէնիմ ձիզ. էս դըսըցը միսաֆիր՛նին ուր մէ : աշխօրը իկոճին բէրէօվ հինք հազոր բէրէօվ իկիրին, հէսէպինք թէ Աստուծոյ թարաֆէն իկոճին՝ չէ թէ սասանին դէնն, չիրք պիտինընը էն կունը : Մէկ մըտքեօվ լըք : Եէօսիւնց մըտքնէ քէօթիւ չէ :

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻԻՆ

Ժուլտլուրդ, մեր գեղացիք^(*) մինչև հիմօյ շատ պատերազմ մղեր են թշնաւոյն դէմ, ի՞նչ բանի համար, գիտէ՞ք... : Ես բսիմ Զեզ՝ ուսիշ բանի համար չէ՛ այլ աղզի, օրէնքի, հայրենիքին ազատութեան համար, բայց մե : Թշնամին լման մը չկրցանք ջնջել, ասոր համար պէտք էր որ այս պատերազմը անցեալ պատերազմներու չնմանեցնենք, ասիկա շատ մնծ է և վերջինն է, վասն զի երկրին ազատութեանը համար պէտք է պատերազմինք, այս անգամ մեռնիլը, Ջարդուբուրդ ըլլալը աչքնի թող առնէ, ասկէ ետքը մեռնինք հայրենիքին համար, ապրինք հայրենիքին համար : Եթէ այս անգամ յաղթանակը մերը ըլլայ՝ հայրենիքը ազատած

(*) Զէյթունի անունը Զէյթանցիք գեղ կ'արտասանեն իրարու հետ խօսած ասեմին :

պիտի ըլլայ, եթէ Աստուած մի արասցէ յազթուինք՝
(Չարդուինք) մարտիրոս կ'ըլլանք, բայց և այնպէս ազգը
թշուառ կը մնայ :

Այսպիսի պատերազմի մէջ ինչպէս գտնուիլ պէտք
է գիտէ՞ք՝ որպէս զի ազգը չկորուի ու ազատութիւն
գտնայ, ինչպէս որ անօթի առիւծ մը կ'ելլէ իրեն որսը
գտնելու համար կ'ըրպարայ և երբոր գտնայ, ուժով մը
վրան կը վազէ, անոր պէս դուք ալ թշնամիին վրայ
յարձակելու էք, այս լաւ գիտնաք՝ թշնամին չ'սպան-
նած՝ մեռնողը ոչ մարտիրոս կը սեպուի, ոչ ալ արքա-
յութիւն կրնայ երթալ, ոչ ալ ազգ կը սեպուի : Աշխա-
տեցէ՞ք մի հաս աւելի սպաննելու :

Եթէ ամեն մարդ իմն ըսածիս պէս կը պատերազ-
մի, մինք անպատճառ կը յազթենք թշնամիին, ատոյ
համար հոգ մ'ընէք :

Բայց և այնպէս՝ գիտցած ըլլաք, որ մարդ մը այս-
պիսի պատերազմի մը մէջ յազթուլ չկրնար ըլլալ՝ եթէ
Քրիստոսի վրայ կատարեալ հաւատ չ'ունենայ, անոր
համար է որ ամենուդ ալ ա՛յա կը խօսմ, պէտք է լման
հաւատք ունենաք :

Այս ալ կը պատուիրեմ Ձեզ՝ ամեն մարդ, կնիկ
մարդ, ծեր և պառաւ, երիտարդ թէ օրիորդք, մինջև
փոքր մանկունք, ամենքդ ալ պէտք է զինուիք, հրա-
ցան ունեցողը՝ հրացան, ատրճանակ, դաշոյն ու եցողը՝
դաշոյն, երկսայրի ունեցողը երկսայրի, վեց հարուածեան
ունեցողը՝ վեց հարուածեան, այս վերոշիշեալները չու-
նեցողը՝ հետեւեալ գործիքներով բաւականանան, հա-
տոցով, կացինով, մանր դանակով, շամփուրով, փե-
տատով, մանգաղով, մանր հատոցով, քարով, մինչև
անգամ մուրճով, զինուեցէ՞ք, որ ժամանակ որ թշնա-
միին խառնուինք՝ արագ-արագ փորերնին խօթեցէ՞ք,
թշնամուոյն աղիքները դուրս թափուին, ամենեւին մի

վախնաք. Քրիստոս մեր կողմէն է, արդէն դիտէք որ թշնամին վախկոտ կ'ըլլայ, ատոր համար քնաւ չմտածէք, մենք ուժով կ'ըլլանք :

Անա՛ Աւետարանը, Քրիստոս կ'ըսէ, «Ով որ ինքզինք ինծի համար կը կորսնցունէ, անիկայ կ'ազրի, ով որ ինքզինք չմեռնիմ՝ ըսելով պահէ, անիկայ կը կորսուի» : Հիմա հասկցա՞ք, Քրիստոսի խօսքէն դուրս չէք ելլեր և հայրենիքն ալ կը փառաւորուի ու կը մեծնայ, հայն ալ ստրկութենէն կը խալըսի :

Հիմա մեծ պատուէր մ'ալ ունիմ ձեզի : Հրացանաձրգութեան ատեն լաւ նշան առէ՛ք, մի՛ արտարաք, կաքաւի սոսի նետելու պէս՝ նետեցէք, ու նետուէն մի՛ նետէ՛ք, շատ մօտէն նետեցէ՛ք որ հրացանի ծուխը կապարին նետ միատեղ փորը մտնայ : Մեր Ձէյթունի կրօնիւնեքը այսպէս կ'ըլլային, չէ՞ որ պապենական սովորութիւն է՝ եթէ մտապած չէք, ա՛նա ասիկայ ստիպեալ կը պատուիրեմ, մօտէն ըլլայ հրացանաձգութիւննիդ :

Հա՛, չմոռնամ, այս ալ կը պատուիրեմ ձեզ, այս դուրսէն եկող հիւրերը, որ մեր երկիրը եկեր են՝ բարով, հինգ հազար բարով եկեր են^(*), համարինք որ Աստուծոյ կողմէն են՝ ո՛չ թէ սատանայի կողէն, ինչ որ պիտի ըլլայ՝ այն կ'ըլլայ, միամիտ եզիք, անոնց նպատակն ալ գէշ չէ : — Ձեր վրայ պահպանիչ մը ալ ըսեմ, ըսաւ, ու վերջ տուաւ ժողովին : Ժողովը ծափահարութեամբ ցրուեցաւ, վասն զի Ձէյթունցւոց համար պատերազմի որոշումը հարսանեաց հրաւէր կը սեպուէր :

(*) Ձէյթունցու սովորութիւն է որ մարդ բարեկեւոյ համար մէկէն՝ հազար բարով եկար, կամ թէ հինգ հազար բարով եկար, կ'ըսեն : Հայր սուրբն ալ նոյն սովորական լեզուն կը գործածէ :

Իսկ գործին բնաբանը չ'մտռնանք : — Վերոյիշեալ ժողովին մէջ՝ որ տեղի ունեցաւ Պարսկուրդ տէրէ ըս-
ւած տեղը, Զէյթունի Մեծագործ իշխան Շովրայեան
Հաղոր աղան(*) արդէն յանձնարարած էր Յրնուզի վա-
նասայր քաջասիրտ Տ. Բարդուղիմէոս վարդապետին
նորեկ հիւրերը հարցաքննել և ըստ այնմ շարժիլ : Հայր
սուրբը՝ ըստ հրամանի պատկառելի իշխանին, պէտք ե-
ղած քննութիւնը ի գործ դրաւ, ինչ—ինչ զազափար-
ներ հասկցաւ, անմիջապէս տեղեկագրեց առ իշխանն :
Իշխանը գրութիւնը կարդաց, շտապով մը հանգուցեալ
Պապիկ բաշայի ելըայր Նազարէթ չափուչը(**) քովը
կանչեց ու պատուիրեց : «Հրաժարէ, ըսաւ, Համիտին
ծառայելէ, այսուհետեւ հայու և հայրենեաց համար
պէտք է ծառայես, խումբ մը հայ զինուորներով գնա ի
Պարսկուրդ տէրէ Բարթուղիմէոս վարդապետին, անոր
աջակցութեամբ պէտք եղածը խորհրդակցեցէ՛ք : Նորեկ-
ներու ինչ ըլլալնին հասկցուեցաւ : Վարդապետը մեզ
չ'արցուցած պատերազմի որոշումը տուէր է, արդէն իմ
զազափաս ալ այդ էր, չի մերժենք վարդապետի որո-
շումը, ես ընդունեցայ, կարծեմ դուք ալ կ'ընդունիք» :
Նա ալ. « — Այո՛, կ'ընդունիմ» ըսաւ. — «Սա թըշ-

(*) Այս իշխանը հին 4 իշխանաց մին էր և կը կոչ-
ւէր Հաղոր (Ղազար) աղա. միւս 3 իշխանք մեռած էին,
ու պատկառելի ծերունին 73 տարեկան հասակին դեռ
ոլջ էր ներկայիս : (մեռած է 1893ին)

(**) Նազարէթ չափուչ (վարդապետ) Եէնի-աիւնա
Աստուածատուր աղայի հորեղբոր թոռը՝ Մարկոս աղայի
տղան ու Պապիկ բաշայի եղբայրն է. մինչ ցայդ այս
քաջարի երեսասարդը թուրք կառավարութեան ձիա-
ւոր չափուչն էր. բայց ներքնապէս հայրենեաց նուիրուած
մի հերոս էր, և չորս թաղեցւոց ալ միանգամայն սի-
րելի :

նամիին հետ անգամ մ'ալ չափուինք, գրգռուած եմ
թշնամուսն զէմ որոնք, Սասունցի(*) եղբայրներուն քիչ
չարիքներ չհասուցին, այս անօրէններէն մի քիչ վրէժ
լուծենք, ձերու թեանս մէջ թաքուն և թմրնալ մնացած
վառօղներուն անուշահոտ բուրման անգամ մըն ալ ևս
արժանանանք, գոնէ երբոր մեռնիմ՝ միւս երեք իշխան
եղբայրներուս լուր տանիմ, անոնք անդիի աշխարհը
աչքերնին բաց, աչքի լոյս աւետեմ ու բսեմ, «հանուր
հայ ազգին համար պատերազմեցանք ու յայթեցինք,
նախահինամութիւնը գմեղ կատարեալ պաշտպանեց, նո-
րին ամենակարողի շնորհիւ յաղթող հանդիսացանք աշ-
խարհի առջեւ», ըսաւ ու լռեց: Անոր խօսքերուն մէջ
մարգարէական շեշտ մը ու հաւատք մը կար: Նազարէթ
չափուչ պատասխանեց, «Արդէն ես ազգային խնդրոյ
համար խմորեալ մարդ մ'եմ, լմին ալ փափաքս նոյնն
է, ընդունած եմ ձեր հրամայածը, վաղ առաւօտ ան-
պատճառ կերթամ կը գանեմ Բաթուղիմէոս վարդապե-
տը, եթէ կ'ուզէք նամակ մ'ալ գրեցէք վարդապետին,
անոր հետ աջակցելով պէտք եղածը կը խորհինք և ձեզ
կը հաղորդենք»: Հազոր ազան նամակ մը գրեց և տուաւ
Ներսիսապետին ձեռքը: Հայրենասէր չափուչը պատկասելի
իշխանին ձեռքը համբուրեց և ըսաւ, «Մնաք բարով»:
Նա ալ անոր փայլուն ճակատը համբուրելով «երթաք
բարով» մայթեց: Միւս օր մի խումբ հայ զինուորներ
գնացին հասան ի Գարսնլըզ տէրէ (մութ-ձոր) Զէյթու-
նէն վեց ժամ հեռի: Վարդապետը և Նազարէթ գիրար
տեսածնուն պէս ողջազուրուեցան միծ ուրախութեամբ,
ցնծալով, հիւրերն ալ նոյնպէս բրին: Վարդապետը նա-
մակը բանալով կարգաց որուն պարունակութիւնը հե-

(*) Այն ժամանակ Սասունէն դատ կտորած եղած
չէր, ատոր համար իշխանը Սասնոյ անունը կուտայ
միայն:

տեւեալն էր. «Արժանապատիւ հա՛յր պատուական : Սասցանք ձեր տեղեկագիրը նորեկ պարոններուն մասին, գրածիդ յիտլին տեղեկացանք, որչափ որ ատոնց ատուած տեղեկութիւններու չենք հաւատար՝ հոգ չէ, անոնք ալ չէ՞ որ մերայինք են՝ հայ են, արենակից են, հիւրեր են, խաթերնին չգպչիք, իրրեւ սիրելի հիւրեր՝ զիրենք պատուեցէ՛ք. կարծեմ թէ ատոնք պատեւազմի համար նորընծայ կը սեպուին, այս ալ վարժութիւն մ'է, թող տուէք որ սորվին :

Ատոնց սուտերուն իրրեւ իրաւ հաւատանք ու գործենք, վասն զի միջոց չիկայ, ժամանակը լրացած է, եթէ հոգ մը ունինք՝ այն է որ՝ անպատրաստ ենք. այս հոգն ալ նախախնամութեան ապաւինելով, նորին անհուն ոգորմութեան, գթութեան, զօրութեան թողունք, նա կարող է զմեզ փրկել մեր թշնամիներէն : Երբոր մենք և մեր պարզերը կը պատերազմէինք, միթէ՞ մեր օգնութիւնը Լոնդոնէ՞ն կուգար, կամ թէ օտարականաց խումբեր՝ կուգային, կ'օգնէին. ո՛չ, ոչ, այնպէս չէ. «մեր օգնութիւն ի Տեառնէ եկեացէ որ արար զերկինս և զերկիր» . այս անգամին գործը ուրիշ օրինակի չեմ կրնար նմանեցունել, այն է՝ որ անպատրաստ բառը կուզեմ նմանեցունել Հայր Աբրահու զէպօրին՝ երբոր իւր սիրելի զուակ Իսահակին հետ կ'երթային օրպէս թէ մատաղի զենման համար, Սահակ զգածուելով հարցուց հօրը Եսաւ. «Հա՛յր, ա՛նա՛ հուր և ա՛նա՛ փայտ, ո՞ւր է ոչխար յոյճակէզ» : հայրը պատասխանեց. «Որդեակ, Տէր պատրաստեացէ» : Ըստ հօր Աբրահամու մեր պիտոյքը Աստուծոյ խնամքին կը ձգենք, անիկայ հօր Աստուած է, կարող է իրեն հրեշտակներով մեր բանակը պաշտպանել : Այս կտորին վրայ կատարեալ վստահեմ. դուք ալ վստահ եղիք. «սուր Տեառն ու Քէզէոնի» եղաւ Իսրայելացւոց ժամանակ, հիմա ալ սուր Տեառն և Զէյթունի

պիտի կանչուի. ազահով եղիք: Յայթութիւնը մերը պիտի ըլլայ, այս յուսով, այս հաւատքով, այս սիրով պէտք է ազրինք ամենքս ալ, որով մնալու եմք առ այս: Ես կը մնամ Ձեր Ս. Աղօթքի օժանդակութեան փափաքող. Խ. Ծ. Հաղոր Շովրայեան:

Յ. Գ. — Աւաղ-կալ գիւղացի Ատենապետ Յարութիւն աշա Գօճայեանի սիրով կարօտով բարեւս յիշեցէք: Կը գովեմ իրեն հեռաառեութիւնը. ինքը այժի հօտերու հովիւ մը ըլլալով հիւրերուն պես պարօն Աղասին կատարեալ հարցաքնններ է. դուք եւս լաւ քնններ էք. ուրեմն ազրիք: Այդ մասին խորին շնորհակալիքս կը յայտնեմ Ձեզ: Ինչ Պ. Աղասիին ալ բարեւ ըրէք, տեղեկութիւն կը հաղորդեմ իրեն. վաղը տեղւոյս թիւրք դայմագամը մի քանի պատգամաւոր պիտի գրիէ իր քով, Տ. Կարապետն ալ ի միասին, աշուէտութեամբ հարցումները պիտի ուղղէ իրեն՝ այդ ազուէսին պատասխանը շէնքով— շնորքով պէտք է տայ, չըլլայ որ խոր քրնայող ազուէսը արժնցունէ. ասիկայ նուրբ քալաքալանութիւն մ'է, իրեն այսպէս զօրուցեցէք. այսչափ»:

Վարդապետն ալ մէկիկ մէկիկ զրուցեց այս նամակի պարունակութիւնը պրն. Աղասիին:

Միւս օրը գրիւհեցան պատգամաւորները(*) տեղաւկալի կողմէն: Տէր Կարապետ հայրը տեղակալին զուրցած հարցումները հաղորդեց Պ. Աղասիին սապէս. «Տեղակալը կը հարցունէ. ի՞նչ է ձեր պահանջը. խլտումներ կը տեսնեմ ձեր մէջը, պահանջնիզ ըսէ՛ք. ընդհուպ գոնացում տանք. Թագաւորի մը գէ՛մ դնելը՝ ալէկ բան

(*) Պատգամաւորները ասանք են. Տ. Կարապետ քահանայ, Կէսիսանեան Աւետիք էջէնտին, և Եղեկիէեան Աստուածատուր աղան: Ասանք Սեօլտ. Չին տեսնուեցան Աղասիին հետ, Անդրէասեանց գիւղը:

չէ : ինչո՞ւ զուր տեղ արհն թափուի : Պատասխանեցէ՛ք , որ տեղակալին հաղորդեմ » : Տէր կարասիտի այս հարցման՝ Աղասին պատասխանեց .

«Մեր պահանջները իւր ձեռնաստութեան տակ գրանուող փոքրիկ ինքիւրներ չեն , որոնց ինքն կարենայ գոհացում տալ , անոնց գոհացում տալը միայն սուլթանին անկ է : Տէր հայր , Բուք չէ՞ք գիտեր մե պահանջը . չէ՞ք յիշեր Պէրլինի վեհաժողովի Ճեքորդ յօւււածը . ա՛յն մեր պահանջը ատար իրագործուին է » : «Խիստ ալէկ , դուակս , ինչ որ է պահանջումնիդ՝ ըսէ՛ք , իրեն հաղորդեմ , կրցաւ կը կատարէ , չի կրցաւ , կը պատասխանէ » : — Լա՛ւ , լսեցի՛ք մեր պահանջը , հաղորդեցէ՛ք ուրեմն , կ'ուզէ կատարէ , կ'ուզէ պատասխանէ . միայն քանի որ ինքը զձեզ պատգամաւոր նշանակած և մեզ՛ս զրկած է մեր կամքը իմանալու , հաղորդելէ յետոյ ձեզ մեր պահանջը՝ ԱՉ օր միջոց կուտանք վճուական պատասխան մը տանելու : Եթէ այս ԱՉ օրուան մէջ կրցաւ մեր պահանջին գոհացում տալ , լա՛ւ , թէ չի կրցաւ՝ կառավարութեան պալատը թող պարզէ և մեզ յանձնէ . վասնզի վեց հզօր տէրութեանց մեզ տուած հրահանգը և կամքը այս է . հակառակ սպառաշային հետեւանքը չար պիտի ըլլայ և աղաչանքը ու պաղատանքը անօգուտ պիտի մնան » : Քահանան հարցուց . «Խնդրե՞մ վեց տէրութեանց հրահանգի սաշտօնագրերը ինձի ցոյց տաք , որ ես ալ տեղակալին հաղորդեմ » — «Տէր հայր , ըսաւ Աղասին , գաղղիերէն լեզուաւ գրուած են անոնք և կարծեմ դժբալլբարար զուք ալ գաղղիերէն չէք կրնար կարդալ » : Տէրտէրը պատասխանեց . «Բու կարդա՛ , տղաս , ես քեզի կը հաւատամ » : Աղասին ըսաւ . «Բուք եւս Աւագկալցի չօպան Յարութիւն աղայի պէս կուզէք զիս յոգնեցնել . ան տէլի Արթինը (սենթ Յարութիւն) խենթուխելառ խօսքերով ու հարցերով շատ

ու շատ յոգնեցուց զիս, արդարեւ յոյժ յոգնած եմ, տէր հա՛յր, պատուոյս կ'երթնում, թէ նոյնքան ճշմարիտ է վեց պետութեանց կողմէ իմ ունեցած հրահանգը, որքան ճշմարիտ է ձեռքահանայական կողմամբ առ Աստուած ունեցած հաւատքը»։ Տէրտէրը բացագանչեց. «Է՛, հէ՛, այդպիսի խօսքերով չեմ խաբուիր ես, պարո՛ն, դու պահ մը առաջ գրութիւններ ֆրանսերէն են կ'ըսէիր, բայց թուզթի կտորն անգամ չի տեսնաք, հոգ չէ, միայն ես աղայ չեմ և պատերազմի խնդիրը տղայի խաղալիք չէ, այլ կենաց և մահու խնդիր, պէտք է հետեւապէս կատարեալ խօսք խօսիլ և ոչ սուտ ու պատիր բաներ. որովհետեւ որչափ որ դայմագամն է հարցունողը, պէտք է նկատել՝ թէ այդ միակ չէ և իրմէ վեհագունի միջոցաւ, մինչեւ թագաւորի կապուած է, հրամանները կայծակի արագութեամբ կը հասնին ամէն կողմ՝ սնանկակալներ ստեղծելով. պէտք է նկատէք հրամանի մը դալը, բանակի մը կազմաւորը, Զէյթունի վրայ քալելը, և ումախոծումը ամենակայճ միջոցի մէջ ըլլալու բաներ են։ զգուշացէ՛ք որ այսպիսի մանկական ստղայական խաղերով ազգին ու հայրենեաց գլխուն վրայ վտանգ մը չը բերէք, մանաւանդ այսպիսի պահու մը, յորում Զէյթունցիք ո՛չ պաշար և ո՛չ կատարեալ զէնք ունին զիմազմելու, արդ, թէ և ձեզի չափ չենք զիտեր ներկայ քաղաքականութիւնը, քանի որ դուք եւրոպայէն կուգաք, բայց երկրին քաղաքականութիւնը և բնաւորութիւննալ մենք խիստ լաւ գիտենք. ուստի որպէս զի ձեզի վստահինք, պէտք է բացարձակ խօսիք մեզի, թէ ձեր գորութիւնը և ոյժը ո՞ւր կը կայանայ, քանի որ հետագայիս կայ և եթէ ձեր զրուցածները նոյնութեամբ հաղորդենք դայմագամին, ո՞րչափ վտանգաւոր կը լինի, գոնէ հեռագրութիւնները կտրտած լինէինք, որպէս զի գէթ հազարակցութիւնը խափանուէր, և այս կողմէն դործ մը տեսնել կարելի ըլլար»։

— «Տէր հա՛յր, պատասխանեց Աղասի, թեկ կտրելու հարկ չի կայ, եթէ կ'ուզեն երկինք հեռագրեն, օգուտ չունի. ներկայ՝ քաղաքականութեան բերմամբ կանոնաւոր դօրք և թնդանօ՛թ զրկել Ձէյթունի վրայ սնհրնար է, ատանց բոլորն ալ ուսումնասիրուած և այնպէս եկած ենք այս տեղերը»։ «Ուրեմն, վրայ բերաւ տէրտէրը, բոլոր ձեր ըսածները նոյնութեամբ հաղորդե՞մ տեղակալին և ըսեմ ՎՁ օր միջոց կայ ատանց պահանջները գո՛հացնելու, հակառակ պարագային պալատը պարտելու և իրենց յանձնելու ես»։ «Այո՛, պատասխանեց Ալասին, մի առ մի հաղորդէ՛, բնաւ մի՛ քաջուիր. երբէք մնասակար հետեւանք տեղի չի պիտի ունենայ»։ Տէրտէրը ըսաւ. «Շատ լաւ, միայն եթէ չար ըլլայ, թափուելիք արիւնը ձեր գլխուն վրայ, իսկ թէ բարի, ի Հօրէ Ամենակալէ օրհալ ըլլաք»։ Եւ մնաք բարով ըսելով՝ ընկերներովը Ձէյթուն վերադարձաւ։

Տէր կարապետ Ձէյթուն հտնելով՝ շունչը շոտած իսկոյն ժողով մը կազմեց Ձէյթունի աւագանիէն, սուրբ Աստուածամնայ եկեղեցիին առաջնորդարանը։ Պատմեց անոնց պարոն Աղասիին բոլոր զուրցածները, որու վրայ ատենապետ Շովրայեան, խօսքը ներկայից ուզղելով՝ «Ես, օր առաջ լուր զրկած էի այդ պարոնին (Աղասիին), շէնք շնորհք պատասխան ապու՛ր՝ պատուիրակութեան կողմէ ըլլալիք հարցմանց, ատո՛նք են ատոր շէնք շրնոր՝ք պատասխանները, հաղա՛ր ամիսս։ Ի՞նչ տեղի կայ այդպիսի գոռոզ պահանջումներ ընելու. այդ կերպով խօսիլ՝ ամենա՛ղօր տէրութեան մի միայն անկ է, որովհետեւ «Մօսկոֆի թէքլիֆի»է այդ ըսածները(°)։

Եւ պահ մը մտածելէ ետքը. — «Տէր հա՛յր, ՎՁ օր

(°) Ձէյթուն առածի կարգ անցած է այս խօսքը, մեծաբաններուն այսպէս կ'ըսեն։

պայման դնել ի գոհացումն պահանջից և հակառակ պարագային կառավարական պաշտօնարանը պիտի գրաւենք, ըսելը՝ անշուշտ բացէ ի բաց տշայամտութիւն է և վտանգը փութացնելէ. ուստի չ'ըլլայ որ այդ կարգի փաստակար խօսքերէն որ և է բառ մը խօսիս տեղակալին, մինչեւ մենք մեզի որոշենք ընկիւքնիս և պատրաստ ըլլանք» :

Այդ ստոյգ է թէ մենք բոլորս ալ թշնամուոյն անըզգամութենէն զզուած և իւր աննեթեթ արարքներէն յուզուած ենք. խնդճ Սասունցոց ինչե՛ր չըրին, արդ, իմ մասնաւոր կամքս է, ոչ թէ խօսք, դոնէ մեր Սասունցի եղբարց վրէժը լուծելու համար զէնք վերցնենք, թշնամուոյն վրայ իյնանք և Աստուծոյ ազատտանած աւնոր հպարտութիւնը խոնարհեցնենք, ու ակաւանները խորտակենք, որպէս զի նուազ կրծէ հայտ ոսկոր. ինչպէս ըսի, իմ կամքս այս է և ո՛վ որ պատերազմի կողմն է՝ միայն ձեռք բարձրացնէ». ներկայք այնքան համաձայն գանուկցան Շովրայեանի առաջարկին, որ իւրաքանչիւր անձ փոխանակ մէկ ձեռքի երկու ձեռք վերցուց, և ծափահարութեամբ վճռեցին պատերազմը: Ատենապետ Շովրայեանն բաց աստի ի լուր ամենեցուն հետեւեալ հրահանգը արտասանեց. —

«Նախ պէտք է թշնամի պաշտօնեայք հսկողութեան տակ դրուին մեր կողմանէ, որպէս զի ասոնք ժամանակ գանկելով չի փախչին և հեռաւոր իշխանութեանց չ'ազորդեն ըլլալիքը. ապա զօրանոցը կը գրաւեք. նորեկ պարսններն ալ կանչենք հոս, հանգիստ ընեն, հերիք է լեռները թափառին.

«Բ. Արեգին, Ֆրնուզ և Աւագ-կալ գիւղերը պարպուին հոս մեզի գան. իսկ պատերազմի գործողութեանց ձեռնարկելու համար հարկ է որ ամեն մէկը զատ զատ արթուն լինի, որպէս զի շփոթութիւն չլինիս. նաեւ

խոհական՝ և ոչ ամբարտաւան ու յանձնապաստան , միշտ ընկերի հակելով և մեծի անսալով . վասն զի Զէյթունցոց համար թէեւ ազգային հարսանիք մ'է պատեւերազմը , և մի և նոյն ժամանակ սակայն՝ անշուշտ չէք մտնար մեր պապերուն խոնմութիւնը :

«Երկու օր առաջ նազարէթ չալուշը խումբ մը զինւորներով Բարթուղիմէոս վարդապետին դրկած էի Մութ-ձոր , ուր Բարդուղիմէոս վարդապետ ալ իւրային ներուն հետ խորհրդակցելով՝ իմ որսմանս համանման որոշում առած էր , զոր լսելով շնորհակալ եղայ , ըստ որում ինձ կատարեալ գաղտնաբանից գանուած էր» : և Տէր հօր դառնալով ըսաւ , — սրատէքս մի , մտնաք , Աղասիի խիղախ պատասխաններէն ո՛չ մին սեղակալին չի հաղորդէք , ետքը սուղի կը նստի մեզի , և «ուզող պոչէն վերցնել հարկ կ'ըլլայ(*)» : Ասօր վրայ ցրուեցաւ ժողովը :

Նոյն գիշեր Շովրայեանի հրամանաւ խումբ խումբ մարտիկներ դրկուեցան Զէյթունի հեռաւոր կիրճերը , թչնամի պաշտօնէից փախուսաւ խափանելու : Այս պահուս Տէր կարօպեան ալ տեղակալէն կանչուեցաւ եղած քննութեան արդիւնք , հաղորդելու , տեղակալը մանրամանաբար հարցուց տէրտէրին օտարականաց կամքն ու գաղափարը , տէրտէրը որպէս թէ նոյն միջոցին մտցած ըլլալով Շովրայեանի պատուէրը^(*) և տեղակալին «չխտակը դուրցէ» հրամանէն զայրանալով՝ սուանց բան

(*) Այս առած մ'է Զէյթուն և զործը դժուարութեան մասնել կը նշանակէ :

(**) Սակայն մենք կը կարծենք որ դա տեղի համոզուած է եղեր Աղասիի տաւած յանդուգն խորհուրդէն քան մեր իշխանի վերջին պատուէրէն , թէ «մի սու մի չյայտնէր Գայմազամին» :

մը վերադառնելու ոտքի վրայ կ'ելլէ և ցասմնալից կը խօսի հետեւեալը. — Գայմագամ էֆէնտի, երկար խօսքերու տեղի չկայ. վերջերս Եւրոպայէն եկած իշխաններուն հրամանն է. — տասներկու օրուան մէջ ինչ որ պիտի մտածէք՝ մտածեցէ՛ք այստեղը պէտք էր պարպէք և յիշեալ իշխաններուն յանձնէք. այս ալ ըսեմ, որ այս օրէն սկսելով այս պալատը ձերը չէ, այլ ազգին է, աչէկ գիտցէ՛ք, ուրիշ ըսելիք չունիմ»։ —

— «Տէր հա՛յր, այսպէս առանց պայմանաժամի գու՛ծ կ'ըլլա՛յ, ես չէի՞ կրնար կատարել, ինչ որ իրենք կը պահանջէին»։ — «Անոնց պահա՛ջը փոքր բան մը չէ, բայց դուք կարո՞ղ էք գործադրել»։ — «Ա՛խ, տէր հա՛յր, խնդրեմ՝ մի անգամ ըսէք սա բանը»։ — Պէրլինի դաշնագրին պայմաններուն համեմատ Հայաստանի անկախութիւնը»։ — «Ատկէ գիւրին ի՞նչ կայ, տէ՛ր, հիմա հեռագրին գլուխը կ'անցնիմ, եթէ իրենց փափազըն այս է, կատարուին ալ ինձնէ խնդրէ. ինչպէս որ ձեզն յայտնի է՝ մեր վեհափառ տէրը շատ գթասիրտ է, մանաւանդ թէ զիս զատ կը սիրէ, միմիայն տեղեկութիւն մը բաւական պիտի ըլլայ»։ — Կը սխալիք, դուք կը կարծէք թէ ասոնք միայն Զէյթունի մասին կը մըտածեն, այդպէս չէ. — ամբողջ ազգին անկախութիւնը կը պահանջեն. ա՛րդ, դուք այսքան մեծ գործի մը կարո՞ղ էք»։ «Այո՛, կարող եմ, չըսի՞ ձեզի թէ տէրութիւնը զիս շատ կը սիրէ. այս խօսքին վստահ եղիք»։ — Պարոն գայմագամ, թուրքն ու հայը հայրենակից լինելով իրարու բնութիւնը չաւ կը ճանչնան, բայց և այնպէս ձեր աղուէսի հաշիւները մենք ալ ունինք. եթէ չունենանք ալ՝ հասկնալու կարող ենք. ինչէ՞ն յայտնի է, թէ հիմա երբ հեռագրի գլուխն անցնիք մէզի դէմ չպիտի խօսիք. չէ՞ք գիտեր թէ օսման

ցին անվստահելի մարդ է. ափսո՛ս, այս բանը օրօրոցի մանուկն ալ գիտցաւ, սակայն, ևս ըսելու մոռցած է՞ ձեզ թէ անկարելի է հեռագրին գլուխն անցնիլ, որովհետեւ ըստ ւրոշման ազգային ժողովոյն այդ բանը արգելուեցաւ. այս ալ չմոռնամ ըսել, թէ չըլլայ որ իմ ըսածներուս կարեւորութիւն չտալով հեռագրատուն^(*) երթալու համարձակիս, որովհետեւ այս ու այն անկիւնը գտնուած պահապաններէն մէկէն անպատճառ գնդակ մը կուտէք, մեղք էք, բարեկամ էք՝ անոր համար կը մեղքընամ ձեզի», ըսաւ ու մեկնեցաւ: Եւ տուն երթալով փութաց անմիջապէս քանի մը հերոսներ դրկել զօրանողի ճամբան, որ հսկեն տեղակալի անցքին. թեև տեղակալը չի կրցաւ զօրանոցը երթալ՝ Տէրտէրին խօսքերուն համոզուելով, սակայն խորամանկութեամբ փողահար երնուորին հրամայեց փողով եղելութիւնը միրալային հազօրդել. զինուորը ըստ հրամանաց Գայմագամին հրնչեցուց փողը հասկցնելով միրալային որ զօրանոցը ընդհուպ պիտի գրաւի հայերէն, գիտցած ըլլաք: Միրալայը լսածին պէս՝ Մարաշ հեռագրեց, երեք օր վերջը Բերդիդ չայ^(*) ըսուած տեղը կանոնաւոր զօրքով լեցուեցաւ. միայն այսչափ չէ, նաև կը պատրաստուէին Զէյթունի վրայ քալել, (հակառակ մեր պարոն պատգամաւորի (Աղասիի) խոստումին, որով կը համոզէր Զէյթունցիները, թէ օսմանեան կառավարութիւնը բնաւ կանոնաւոր զօրք չի կրնար քալեցնել ձեր վրայ՝ թէ պետութեանց կամքին կը դպչի, մինչդեռ թուրք զօրքը կանոնաւոր բանակի վերածուելով Բերդիդ չայ կ'ամբանար,

() Հեռագրատունը կը գտնուի զօրանոցին մէջ որ քառորդ ժամ հեռու է Զէյթունէն:

(*) Բերդիդ չայ 7 ժամ հեռի է Զէյթունէ դէպի արեւելհարաւ:

զոր Ձէյթունցի լրտեսները տեսնելով եկան և հազոր-
դեցին Նազարէթ չալուշին, և հիւրերու պէտ Պ. Աղա-
սինն)։ Ահա պատերազմական գործողութեանց սկիզբը
կամ Ձէյթունցոց հարսանիքը։ Եւ որովհետեւ ա՛լ ան-
տարրեր մնալ կարելի չէր, Նազարէթ իշխան Արեգին
գիւղացիներէն խումբ մը կազմելով Ջանան գետի առ-
դիի եզերքը ամրանալու և պահպանելու գնաց, որպէս
զի թուրքաց արգիլէ այն գծով Ձէյթունի վրայ քալե-
լը. իշխան Նազարէթի հետ կը գտնուէին հետեւեալք,
Փանոս Շամու Քէշիշեան, Մաչեր քէհեա Կարապետեան,
դարձեալ Արեգինցի Փանոս Միքայէլեան, Կոկիստնի
Թաշ-օլուխ գիւղէն Կարապետ Ղրփանոսեանց (ճէլլատ)
և Պ. Աղասի իրեններով։

Թշնամի բանակի ներկայութիւնը և յառաջնա-
դացութիւնը անշուշտ հետեւանք եղաւ մեր Պ. Աղասիի
գոռողութեանց և Մօսկօլական առաջարկին այն է՝ 12
օր պայմաժամին, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ թիւրքի
հացին եղ քսել, և աժանը սուղի նստեցնել, ինչ օգուտ
ուսումը և քաղաքագիտութիւնը, երբ ասոնք պատե-
րազմական ձեռնարկութեանց և գործառնութեանց չեն
պատշաճիր. աւելի լաւ էր փոքրիկ փորձառութիւն մը,
քան այսպէս յիմարական գիտութիւն։ Որչա՛փ լաւ պի-
տի ըլլար տէրտէրի առաջարկը, հնագգրաթելը կտրելու
մասին, որով թուրք բանակը թէև երեւնար, սակայն
խիստ ուշ մնալուն Ձէյթունցիք պէտք եղածին չափ մի-
ջոց պիտի ունենային լաւ կերպով պատրաստուելու ինչ որ
է, եղածը եղաւ, օգուտը միայն սաչափ է, որ ապագայ
սերունդը այսպիսի ձախորդ ձեռնարկութեանց վնասա-
կար հետեւանքները կարգալով պատմութեան մէջ դաս
մը պիտի առնէ և զգոյշ ըլլայ։

Արդ, երբ լսուեցաւ թէ Բերդիգ չայ թշնամի բա-
նակեցաւ, Շովրայեան փութաց ժողով մը կազմելով և
Տէր Կարապետը կանչելով հարցուց. «Տէրտէր, դուն խօ-

սեցար գայմագամին ինչ որ քեզի պատուիրած էի չը
խօսիս» : Տէրտէրը չ'ուրացաւ . «Այո , զուրցեցի ըսաւ ,
բայց ներեցէք որ պատմեմ եղելութիւնը . «Ձեր որոշման
համեմատ երբ գացի գայմագամին հաղորդել հիւրերուն
կամքը , թէեւ մոռցած էի ձեր ինծի պատուիրածը , բայց
նոյն ժամանակ իւր հարցապնդումն ալ զիս չափազանց
նեղելով առանց բան մը պահելու ամբողջ եղածը գրու-
ցեցի . այսու ամենայնիւ ինք չպիտի երթար հեռագրա-
տունը , որովհետեւ չափէն աւելի անարեկեցի զինքը և
չեմ ալ յուսար որ գացած է , որովհետեւ պահնորդներ
դրած էի , անպատճառ պիտի իմացուէր այդ . ինչպէս
կ'ըլլայ այս կը զարմանամ և սակայն գալանիք մը ըլ-
լալու է ասոր մէջ : Գայմագամը կանչուեցաւ . Շովրայ-
եանը հարցուց գայմագամին . — «Դո՞ւն տուիր այս հե-
ռագիրը» : — «Ո՛չ , տէր իմ , հեռագրատունը զօրանո-
ցին մէջ է , իսկ ես՝ ինչպէս որ տէր հայրն ալ գիտէ ,
զօրանոց չգացի» : — «Ուրեմն այս հեռագիրը ո՞վ զար-
կաւ» . — «Աստուած վկայ՝ չ'գիտեմ» : — «Էա՛ւ , կա-
րող էք երթալ . այս անգամ միրալայը կանչուեցաւ՝ ա-
տեննապետը հարցուց» : — «Դո՞ւն բերել տուիր այս զօր-
քը . դո՞ւն զարկիր հեռագիրը» : — «Այո՛ , տէ՛ր» —
«Պատճա՞ռ» : — «Ձեր ժողովքի երեկոյին պարոն գայ-
մագամը փողով զօրանոցը լուր տուաւ , թէ գիշերով
հայերը զօրանոցը պիտի գրաւեն , ես ալ իմ պաշտօնէս
վախնալով խնդիրը Մարաշ յայտնեցի» : — «Կեցցե՛ս ,
ճշմարիտը ըսելուդ համար սիրեցի քեզ , գնա՛ չըլլայ որ
գայմագամին հետ տեսնուիս , հսկողութեան տակ ես» :
— «Նորէն գայմագամը կանչուելով հարցուց իշխանը ,
— ինչո՞ւ համար այս վատութիւնն ըրիր , մընչդեռ մենք
կ'ուղէինք խնդիրը անուշ տեղը կապ'իլ , դուն ինչո՞ւ
գործը մեծցուցիր և այսչափ զինուոր մեր վրայ բերել
տալ կը ջանաս . գէշ մարդիկ էք վերջապէս , խաղաղու-

Թիւնը չէք սիրեր, բայց հոգ չէ, ինչ որ պիտի ըլլայ այն կ'ըլլայ, տեսնենք. դուք ձեր Թագաւորին ու ձեր քաղաքաւորներէն կը վստահիք, իսկ մենք, որ Թագաւոր և իշխանութիւն չունինք մի միայն Աստուծոյ կ'ապաւինինք:

Պայ. — Ներեցէ՛ք Տէր, ևս խաղաղութիւնը կը սիրեմ, խռովութիւնը կ'ատեմ, դուք ինձ հարցուցիք, թէ հեռագրատուն գացի՞. ևս ալ երգում բրի, թէ չը գացի: Եւ իրօք այ այսպէս է:

Իշխ. — Փողա՛ւարի միջոցաւ տեսեր էք գործը:

Պայ. — Այո՛, աէր, երկիւղը գիտէ՞ք, երկիւղէս լուր տուի, այս պատճառաւ յանցաւոր կամ խովարար չեմ համարուիր: Եթէ դուք զիս յանցաւոր կը համարէք, ձեր նէրսլութիւնը կը խնդրեմ, ա՛ա՛ ձեր սուրբ, ա՛ա՛ մեր վիզը, կարո՛ւ էր ձեր ուղածն ընել: Գարձեալ ներսլութիւն կը խնդրեմ: Այսպէս կը քծնէր Պայմագամը:

Իշխ. — Մնք ձեզ պէս չենք, ապէն ներուած է, ապահով եղիք, միայն մի՛ մոռնա՛ք, թէ հսկողութեան տակ էք և ձեզ արգիլուած է միրալային հետ տեսակցի՛լ, մինչեւ որ տեսնենք թէ վերջը ո՞ւր կը հասնի: Դուք կը վախնաք, այս ձեր խօսքէն յայտնի է: Դուք կը վախնաք, թէ մէկը ձեր վրայ գնդակ կ'արձակէ, բայց ապահով եղի՛ք, ձեզ սպաննող չըլլար եթէ դուք ձեզի տրուած հրամանին համեմատ չարժիք: Կրնաք երթալ:

Պայմագամը հրաժեշտ տալով մեկնեցաւ: Յետոյ իշխանը:

Ազգա իշխանը կանչելով եկեղեցականները հրամայեց որ եկեղեցին մեծ պաքի պէս սգաւորուի, բոլոր ժողովուրդը ապաշխարութեան աղօթքներ ընէ և նախախնամութեան օգնութիւնը հայցէ: Քաջալեր կարգաց նաև ամէն կարգի մարդոց, այրիներու ու կիներուն, աղօթել ու պատերազմիլ. մասնաւորապէս քաջասիրտ և հուժկու կիներուն կը յորդորէր որպէս զի տղամարդու

պէնք առնեն ու կռուին, որովհետեւ առիւծին որձը և էզը չըլլար կըսէր: Իսկ եկեղեցականները երկու պաշտօն ունէին հոգեւոր և մարմնաւոր, աղօթել և կեղեցիին մէջ և դուրսը խրախուսել հայրենիքի զինուորները, իրենք իսկ քաջասիրտ կռուողի օրինակ հանդիսանալով աշխարականներուն: Մեր նախնիք, կըսէր իշխանը, իրենց ազդուութիւնը, հայրենիքը ու կրօնքը զէնքով միայն պաշտպանեցին, և վստահ եմ, որ Աստուած այդպիսիներուն չի խնայեր իր օգնութիւնը, ուրեմն մեր հայրերու յիշատակը թող առաջնորդ ըլլայ մեզի:

Քահանաները միաբերան և սիրով ընդունեցին իշխանին առաջարկը, ապա օրհնելով ժողովուրդը և համայն ազգը ցրուեցաւ ժողովը:

Ժողովը ցրուելէն ետք չորս եկեղեցիներու կոչնակները սկսան հնչել: Քահանաները հարկ եւ ձեռք յորդորները տալէ յետոյ սեղաններու վարագոյրները գոցեցին, ինչան սգոյ, մինչեւ չոր ամիս, 1893 հոկտ. 12էն մինչև 1893 փետր. 1: Սյս սգոյ օրերուն հարսներ ու օրիորդներ քուրձ հագած ու իրենց զարդերէն մերկացած էին, այնպէս որ բոլորին ուշադրութիւնը կռուին վրայ կեդրոնացած էր միայն:

Հայերը յաղթականօրէն կը զիմազրէին թշնամիին և մեծ ջարդ կուտային, այն պահուն երբ թիւրք կառավարութիւնը ամբողջ Հայաստանը արիւնով կը լեցնէր: Հայերուն կողմէն կասը 6000 հոգի էին, որոնց 4000ը միայն զինուած էին և 2000ը տապաքով, դաշունով և ուրիշ մահացու գործիքներով. թշնամին ունէր ըստ թրքաց վկայութեան 110 000 կանոնաւոր ու պաշխոյզուք զօրք, անթիւ ռազմամթերքով ու 13 թնդանօթներով, որոնց մէկ փոքր մասը բաւական էին Զէյթունցիներուն՝ ամբողջ հեռաւոր շրջաէաններուն տէրը տէրը դառնալու համար: Հակառակ անեղ զօրութեան,

Ձէյթունցիք բաւական զօրք սպաննեցին, զօրանոցը^(*) գրաւեցին, միրալայ Իֆֆէթ պէյը և յիսունի չափ սօլայ, 600 զօրք և Ձէյթունի գայմագամը՝ Ամլի սէյ, գերի բռնեցին :

Այս դէպքերուն՝ Ձէյթունցիներուն համար յաջող և սլատուաւոր վախճանէն ետքը, Ձէյթունցիներուն միակ խորին և անկեղծ սուգ պատճառող բանն եղաւ Հազոր Շովրայեանի մահը, Ձէյթունի ժողովրդին չորս սիրելի իշխաններէն մէկը որ հեռատես խոհականութիւնով ու վորճառու իմաստութիւնով, թէ խաղաղութեան և թէ սլատերազմի ատեն կ'աշխատէր ժողովրդին եռանդը, հաւատքը, հայրենասիրութիւնը, արթուն և վառ պահել : Մեռաւ 1896ի Յունիսի վերջերը 76 տարեկան, և որուն, Ձէյթունի երախտագէտ ժողովուրդը, ամենափառաւոր թաղում մը բրաւ, անոր մարմինը ամփոփելով Ձէյթունի դիմաց մեծ գերեզմանոցին մէջ :

Իշխան Շովրայեանի մահը, Նեստորը Ձէյթունի, անփոխարինելի կոյուստ մըն էր իր սիրած ժողովրդին համար :

Այո վերջի կռիւը, միանգամ ընդ միշտ ասպացուցեց թէ Ձէյթունցին դրսէն եկած քարոզներու և խորհուրդներու շատ չի կարօտիր կռուի ժամանակը և ասկտիկը գիտնալու համար : Արդէն եօթէն եօթանասուն տարեկան ամէն մարդ գիտէ զէնք գործածել և գիտեն նաև իրենց երկրին բոլոր պայմանները, գաղտնիքները : Ինչ որ կը պակսի իրենց դրամն է ուրիշ ոչինչ :

(*) Ձօրանոցը գրուած պահուն մէջը զօրք և պաշտօնեայ գրեթէ 600 հոգի կը գանուէին. պաշտօնեաները իրենց ընտանիքով ազատ արձակուեցան : Իսկ զօրքերու ջարդուելուն պատճառը Ձէյթունի կիներուն կողմէն, կը պարզենք իր կարգին :

ՀԱՅՈՑ ԿՈՏՈՐԱՄ, ԱՀԱՅԵԿԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մինչդեռ Զէյթուն գերմարդկային ճիգեր թափելով կը մաքառէր այսպէս բռնակալութեան դէմ իւր խիստ սահմանափակ ուժերով, և իւր դարաւոր իրաւանց ու ազատութեան պահպանութեան համար յօժարակամ կը զոհէր իւր կեանքն ու իչքը, այն ատեն թուրք կոռավարութիւնն ալ Սուլթան Համիտի նախագահութեան տակ իւր կոտորածի ծրագիրը կը պատրաստէր աւելի ընդարձակ յատակազօով մը:

Ազատասիրութեան ոգին և ինքնավարութեան ճրգտումը ո՛չ միայն Զէյթունի, այլ և ամբողջ Հայաստանի հայ ժողովրդեան մէջ երթալով ընդարձակ ծաւալ կը ստանար. Ժամանակի բերումը, քաղաքական հանքամանքները և ազգին հետզհետէ ունեցած մտաւոր ու բարոյական դարգացումը յառաջ բերած էին հոգեկան այս նոր փոփոխութիւնը և նպատակի այս նոր ուղղութիւնը խաղաղութեան այնքան սիրահար հայ տարրին մէջ:

Միւս կողմանէ թուրք բռնապետութեան աճեցուն ճնշումները քրիստոնէից դէմ և Հայաստանի ամեն դաւառաց մէջ իրենց շահատակութիւններն արձակ համարձակ գործող կիսավայրենի ցեղերու հարստահարութիւնները մեծապէս կ'օգնէին այս հոսանքը մտցնելու ժողովրդեան ամէն խաւերուն մէջ:

Հայն ու թուրքն սկսած էին այլ ևս ծուռ աչքով նայիլ իրարու, զիրար թշնամի նկատել և իրարու սպառնալ: Լոյսի ու խաւարի, յառաջադիմութեան ու յետադիմութեան, ազատութեան ու բռնակալութեան ու գիներ էին, որ դէմ առ դէմ կուգային. սէտք էր վերջապէս որ մին կամ միւսը յաղթանակէր:

Սուլթանի ծրագիրը պարզ էր ու բացայայտ. —

ջարդել, փշրել ինչ որ կը հակառակէր իւր բռնապետական սկզբունքներուն, արդ, հային ձգտումները չէին երբէք հաժապատխաններ իւր ուղղութեան, ուտի վճռեց ընդհանուր կոտորածով մը վերջ տալ ամեն գայթակղութեան և գինքն անհանգիս ընող հայկական խնդրոյ, որու հիմը դրուած էր նախ Սան-Ստեֆանօի դաշնագրին և ապա Պերլինի վեհաժողովին մէջ :

Հասաւ վերջապէս 1893ի աղէտալի թուականը, և մայրաքաղաքէն գնացած բարձրագոյն հրամանին համեմատ սահմանադրութիւններէն սկսած մինչև Կ. Պօլիս ամեն քաղաք և ամեն գիււղ, ուր որ հայ կար՝ սկսան կոտորել անխնայ, ո՛չ հասակի խնայեցին և ո՛չ սեռի, ո՛չ աստիճանի և ո՛չ դիրքի. մանուկը իւր մօր գրկէն, կիներ իւր ամուսնէն, հայրը իւր զաւակներէն անջատելով՝ անոնց աչքին առջև խողխողեցին, յօշօտեցին գազանարար, ո՛չ մանկական արտասուքները, և ո՛չ ծնողական պաղատալից հաւատանքները կ'ազդէին անոնց քարոզեալ սրտերուն : Թուրք խուժանը, որ սուլթանի կամակատար գործիքն էր, մոլեռանդ շէյխերու գրգռիչ քարոզութիւններէն աւելի եւս բորբոքած մէկ ձեռքով կը ջարդէր, միւսով կը կողոպտէր, և ինչ որ չէր կարող իրեն սեփականել՝ կը քանդէր և կը փշրէր, կը վառէր, մօխիր կը դարձնէր :

Այս վիճակին կուզէին ենթարկել նաև Զէյթունը որ վաղ իսկ զգացած անոնց այս շարագուշակ միտումները՝ մանաւանդ Զէյթունէն 6 ժամ հեռաւորութեամբ դէպ՛ հարաւ դանուող Գարանլըզ-Տէրէ (մութ ձոր) Բարդուղիմէոս վարդապետի թուած ազգու յորդորներէն իրա՛նուսուած՝ սասարէզ չի՞տուաւ թշնամիին անակնկալ յարձակումներով իրագործել իւր կործանարար խորհուրդը, այլ անկէ առաջ ինքը պատերազմ հրատարակեց անոր դէմ հետեւեալ տեքստով

գործողութիւնները կատարելով յաջորդաբար :

Ա. Երկու հայազէա թուրք սասիկաններ, որոնք կանխաւ չարիք գործած էին չրջակայ գիւղերը հարկապահանջութեան պատճառաւ և Գամասկոսցի չարասիրտ ու հայատեաց դատաւորին հրամանաւ չարագործութիւնները իրենց գազաթնակէտին հասուցած էին, որպէս թէ իրենց պաշտօնէն հրաժարած ըլլալով սասիկանութենէ կուզեն հայ հրոսակներու խումբին մէջ մտնել, ուստի առաջարկեցին յեղափոխականներէն միոյն, որ հաճի զու հացում տալ իրենց փափագներուն. անմիաները կուզէին այս կերպով լրտեսել յեղափոխականաց շարժումը ու աւելի հիմնական շարիքներ հասցնել Ձէյթունի՝ բայց երկու զնդակի հարուածներ երկուքն ալ շուտ հասուցին իրենց փառքին: Արեգինցերը իսկոյն անխտացուցին ասոնց դիակները, զոր ի զուր փնտռեց երկար ատեն մեր աչալուրջ կառավարութիւնը. այս զէպ պատահեցաւ Սեպա, ամսուն:

Բ. Ճալատ անուն հայ հրոսակը սեպա ի մէջ կապանէն գալու ժամանակ Սէկ կոչուած կիրճը խումբ մը Ղուամարլըցի թուրքմէններու հանդիպելով կռուեցաւ անոնց հետ երկու ընկերներով և անոնցմէ երկու հոգի սպաննեց ու երկու ալ վերաւորեց, և բոլոր ունեցածնին գրաւելով՝ Յեղափոխական խումբին յանձնեց:

Գ. Հոկտեմբեր Ծին, ուրբաթ օրը Հաճընէն թուրք հարիւրապետ մը Մարաշ երթալու համար Փրնուղ եկալուր ընտանեօք և սկսաւ խիստ լեզուաւ մը անարգել հայերը ազտատ հայոյութիւններ ընելով անոնց կառավարութեան դէմ բռնած իրենց ըմբոստ վարժունքին համար, և կը սպառնար իրենց արժանաւոր պատիժը տալու համար՝ կառավարութեան ձեռք առնելիք ազդու միջոցներուն գլխաւոր գործադիրներէն մին ալ ինքըն ըլլալով յիմար արարածը յայտնի կերպով մահուան հրաւէր կը կարդար: Այս նա-

խատինքները ունինդիր Փրնուզցիք չի կրնալով հան-
դուրժել՝ տեղն ու տեղը սպաննեցին զայն իւր կնոջ և
երկու զաւակաց հետ մէկտեղ :

Դ. Ղումարլըցի թուրքերու սպանութեան դէպքին
քննութեան համար Մարաշէն հազարապետ մը գալով՝
Սէկ դնաց և այն տեղէն Ֆրնուզ գալով հոկտեմբեր 10ին
տեղւոյն հայ միւտիրը և ուրիշներն ալ քննութեան են-
թարկել կուզէր, մինչդեռ կարգ մը անմեղ հայեր ար-
դէն ձերբակալած էր իրրեւ կասկածելի կամ իբրեւ հե-
զինակ ոճրին և անոնց շատ նեղութիւններ տուած :
Ֆրնուզցիք լսելով զայս՝ Սու-չաթը կոչուած տեղը ա-
նոր դէմը ելան ու շարաշար սպաննելով զայն հետը
գանուած 7 թուրք սատիկաններով մէկտեղ, ազատեցին
կալանաւորները :

Ս.յն միջոցին այնտեղէն կանցնէին խումբ մը չէր-
քէզներ, որոց ազաստանեցան սատիկաններէն երկուքը,
անոնք ալ աղաչեցին հայոց, որ իրենց սիրոյն համար
խնային անոնց կենաց, և որովհետեւ Զէյթունցիք կան-
խաւ խաղաղութեան դաշինք կապած էին չէրքէզաց հետ,
չուղեցին երկու թուրքի համար տարել հաստատուած
դաշինքը ու թոյլ տուին, որ երթան խաղաղութեամբ :

Ա .

ԲԵՐԴԻՉ ՉԱՅԻ(*) ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Մարաշի կառավարութիւնը տակաւին անգէտ այս վերջի դէպքերէն , սակայն իւր առաջադրած չար խորհուրդը ապահովապէս ի գործ դնելու համար պէտք եղած նախահող միջոցները ձեռք առնելով՝ կուզէր աւելցնել Զէյթունի զօրանոցին ուժը : Երբ որ Զէյթունի զօրանոցի գնդապետէն ալ հեռագրէր ստացաւ բաշան ամենայն կատաղութեամբ գունդ մը զօրք ճամբայիսնեց Մարաշէն , որոնք մինչև Զաւան դեպին միւս եզրը Բերդիզ չայը կոչօրած տեղը հասան Սեպտ . 26ին :

Այս լուրը հասնելով յեղափոխականաց պետ Պ . Ա . դասիկի և Ենի-Տիւնեա նազարէթ իշխանի՝ վճռեցին աւսոնց մուտքն արգիլել զինու զօրութեամբ Շամը-քէչիչեանի , Մաշէր քէհեայի , Մխայէլեանի և Ճալլաղի հետ միասին , և անմիջապէս ԱՅ՝ քաջարի հայոց գլուխն անցած գնացին մինչև Բերդիզ չայը որ տափարակ դաշտ մ'է , յարձակեցան զօրաց վրայ . կռիւը տևեց երեք ժամ և անոնցմէ 33 հոգի սպաննեցին ու Ա2 ալ վիրաւորեցին , մնացեալները ամեն բան թողլով փախչելու կը պատրաստուէին՝ երև Բերդիզցի հազարաւոր զինեալ թուրքեր սկսան Զէյթունցւոց վրայ քալել . այդչափ բազմութեան զիմազրել խիստ դժուար էր մանաւանդ

(*) Բերդիզ կամ Բերդուս նշանաւոր էր Ռուբինեանց ժամանակ իրրեւ իշխանանիստ քաղաք : 1107ին կը գտնուէր Գող-Վասլի ձեռքը , որոյ մահէն յետոյ 1157ին Թորոս Բ . առաւ դայն Գըլըճ Ասլանին՝ իրրեւ երաշխիք խախտութեան : Ասոր բնակիչները , որ ժամանակաւ հայ էին , բռնութեան և հալածանաց երեսէն մահմէտական կրօնը ընդունեցին :

տեղւոյն դաշտային դիրքին պատճառաւ ապաստանելու տեղ չի կար, ո՛չ մարտկոց և ո՛չ պատնէշ ունէին հայերը, ուստի լաւագոյն համարեցին մէկ կողմէն կռուիլ, միւս կողմէն յետս նահանջել. այս կերպով անցան Ջահան դեռը գրեթէ անփնաս, վասն զի 130 հոգիէն ձալլադ-կարապետը և երկու ալ ուրիշ Արեգինցիներ նահատակուեցան և Նազարէթ խշխանը ուրիշ երեքի հետ սաքէն վիրաւորուեցաւ, որ ապա առողջացաւ իւր մօրը տարած դարմաններու շնորհիւ: Այս առաջին նահատակ ձալլադի գլուխը թուրքերը կտրեցին տարին Մարաշ՝ «Նազարէթ չալուշի գլուխն է» ըսելով. թուրքերը մխիթարուեցան ոչ ստկաւ:

Բ.

ՉՕՐԱՆՈՑԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Բերդիզ չայի կուռոյն գիշերն իսկ որոշուեցաւ գրաւել զօրանոցը, ուստի խումբ մը պատերազմիկներ առաջ զրկուեցան որ երթան զօրանոցի շուրջը պատնէշներ կանգնեն, իսկ մնացեալ զօրքը Ալապաշի Օյնախ կոչուած տեղը քիչ դադար առեր է ու կերակրուելէ յետոյ 100ի չափ ֆրնուղցիներով իրենց օգնութեան եկող Տ. Բարդուղիմէոս վարդապետի ընկերակցութեամբ արշալոյսի մօտ հասան զօրանոցին քով, զոր ամեն կողմանէ պաշարեցին և պատնէշներու վրայ կանգնեցին խաչանիշ գրօշակները: Ապա հօգ տարին հեռագրական թիւերը խզելու որպէս զի Մարաշի հետ ունեցած յարաբերութիւննին կտրեն: Թէև այս գործողութիւնը կանուխէն հարկ էր ընել զոր Աղասիի անսալով չրրին:

Հոկտեմբեր 12ի առաւօտը երբ կատարելապէս լու-

սացաւ՝ երկու կողմէն սկսաւ հրացանածգութիւնը։
Զօրքը — թուով 340 — զօրանոցին մէջ ամբացած, մա-
նաւանդ պէտքէն զաճէն աւելի ուտեստ ու ռազմամթերք
ուենենալով քովը՝ չէր ուզեր անձնատուր ըլլալ, իսկ մե-
րայինք պատնէշներու հետեւ կանգնած ու յաղթանակի
սիրովը վառուած յամառութեամբ կը կռուէին. պաշա-
րողաց թիւը հեռզհեռէ ստուարանալով գրեթէ 100 հո-
գիի հասաւ, այսու ամենայնիւ տակաւին պարտութիւն
չէին խոստովաներ թուրքերը. և հարկ եղաւ երեք օր
անընդհատ կռուիլ (A) միեւնոյն ժամանակ կառավարա-
կան պալատն ալ, ուր 60ի չափ զինուոր կը գտնուէին,
պաշարուած ըլլալով՝ երկու օրէն անձնատուր եղան ա-
նոնք, և Գայմազամ Ալիի պէյ գերի տարուեցաւ և
յանձնուեցաւ Բասիլօսեան Մ. Կարապետ ազայի տան
հսկողութեան, որը տեսնելով թէ ո՛ր և է մնաս չի հաս-
նիր իրենց՝ լուր տուաւ զօրանոցը զինուորական փողի
միջոցաւ որ անոնք ալ անձնատուր ըլլան, գիտնալով որ
հակառակ զարագային կրա՛յ պիտի տալուէր զօրանոցին ։
Հրամանատար գնդապետն ալ, որ արդէն պատրաստ էր
յանձնուելու՝ սակայն իրենց կեանքէն կը վախնային, այս
տգանովիչ տեղեկութենէն խրա՛սուսուած անձնատուու-
թեան նշանը տուաւ և խնդրեց մէկը, որ երթայ իւր

(A) Այս միջոցին զօրանոցի դրօշակակիր Մօս Մար-
տիրոս Եօշուենեան կամ Սերոբեան կը հսկէր Յովհաննէս
եղբօրը հետ, յանկարծ զօրքերէն յիսնապետ մը յար-
ձակեցաւ դրօշակը ձեռք ձգել. քաջարի Մարտիրոս իր
չախմախու հրացանը ուղղելով զինուորին յանուն Յիս-
Գրս. ըսաւ ու բլթակին տպաւ. անմիջապէս զինուորը
տապալեցաւ ու անշնչացաւ, այս կտրիճը կայծակի ա-
րագութեամբ իրրիւ արծիւ սլացաւ ու դիակին ոտքէն
քաշելով բոսին մէջ նետեց ։

մօտ այս մասին պէտք եղած բանակցութիւնները կատարելու համար :

Թէ՛ յեղափոխականաց և թէ՛ իշխանաց կողմանէ պատշաճ և արժանաւոր դատուեցաւ Ֆրնուզի վանքի արիասիրտ վանահայր Տ. Բարդուղիմէոս վարդապետը, որ սուրը կշտին և խաչը կուրծքին վրայ, պաշտօնական վեշարն ալ գլխին սպնտակ ձիու վրայ նստած անվե՛ներ ու համարձակ գնաց թուրք սպայից մօտ, որոնք արժանավայել յարգանօք ընդունեցին զինքը : Բանակցութիւնը աւարտելէ յետոյ դուրս ելաւ հայրենասէր և կեղեցականը, սուսերամերկ կանգնեցաւ զօրանոցի դըրան մէկ կողմը, իսկ անոր հանդէպ՝ փօքք ինչ հեռաւորութեամբ կանգնեցան «Հնչակեան» պարոնայք Աղասի, Ազատ, Հրաշեայ, Մլէն, Նշան Կարապետ և Զէյթունի իշխանք ու իշխանազունք՝ նոյնպէս սուսերամերկ : Այնուհետեւ սկսան մի-մի դուրս ելնել սպայք և զօրքեր վարդապետին բարձրացուցած սուրին տակէն անցնելով՝ Զէյթունի դրօշակին խոնարհութիւն կ'ընէին «Էյվալլահ» ըսելով : Միևնոյն ձեւակերպութիւնը կատարեցին. նաև զօրանոցը ազաստանոլ թուրք տիկնայք, որք ի միջի այլոց կ'ըսէին «Յաշասըն էրմէնի միլլէթի վէ Զէյթուն իկիտէրի, զիրա ախլադլարը թէ՛միդ տիրէր, տէյիլ պիզիմ թիւրքլէր կիպլի պօզուգ. — կեցցէ հայ ազգը և կեցցեն Զէյթունի քաջազունք, վասն զի մարութ բարոյակոմի տէր են և ո՛չ մեր թրքաց նրման ապականուած» : Զօրանոցի կատարելուպէս գրաւումը կատարուեցաւ հոկտ. 17ին չորեքշաբթի օրը (1) :

(1) Զօրանոցի մէջ 650 հոգի զօրք, կին և երախաներէ զատ, Զէյթունցիք գրաւեցին 120,000 փամփուշտ. 2 կրուքի թնդանօթ. 600 մարթին հրացան, 170 ուսմբ, 2 տակառ վառօղ. 2 գարիի ամբար լիքը. 2 բրինձի և

Բողոք ների ինկած այս զինւորերը(1) Զէյթունցիք իրենց տուներուն մէջ տեղաւորեցին մաս-մաս, կիներն ալ կանանց մօտ դնելով՝ հանգիստ ու ապահով պահեցին, ընտանիք ունեցողներն ալ իրենց ընտանեաց հետ միասին Ալպուսթան գրկեցին: Իսկ Զօրանոցի Միրալային Իւֆֆէտ պէկը, Կիւլվանէսեան Նազարէթ աչայի տունը դրուեցաւ իբրև գերի հսկողութեան տակ:

Զօրանոցի գրաւումը շատ օգտակար եղաւ Զէյթունցւոց, ո՛չ միայն իբրև աշատտան և իբրև մարտկոց ծառայեց նա հայոց, այլ և անոր մէջ գտնուած զէնք, պաշար և այլ ուղղամթերք երկու թնդանօթներով հանդերձ հայոց ձեռքն անցնելով՝ ի վերջոյ սաստկացող պատերազմին մէջ մեծապէս նպաստեցին մեր յաջողութեան:

Ի պատիւ Զէյթունցւոց պէտք է այստեղ նշանակենք այն կարեւոր պարագան, որ ամեն օտարաց և նոյն իսկ թշնամի թուրքաց կողմանէ մեծապէս գնահատուեցաւ, այն է՝ որ գերի ինկող պարտօնէից և սպաներու կանանց պատիւն կատարելապէս անվթար պահ-

լուքիայի ամբար. 30 հատ վառարան. 40,000 քիլօ ալիւր. 30 տակառ ձիթաիւղ. 1500 գուլպայ. 300 զօրքի համազգեստ. 6 ջօրի. երեք ձի. 1 դեղատան:

(1) Զօրքերու անձնատուր եղած ժամանակ, հայերը քարձրածայն «Ալպալինեցաք ի Սաչ քո» կ'երգէին զօրանոցի աշտարակին զազաթէն, ի նշան եւրախութեան ուրկէ կոչնակ մըն ալ կախած էին իսկ զինաթափ զինւորները, միրալայի հրամանով «ողբածայն նուագ» ածելով, յաղթական հայ պատերազմիկներու առջև ինկած Զէյթուն մտան: Թրքաց համար սրտաձմիկ տեսարան մըն էր, հայոց համար ազգային հին փառքերու յարութիւն մը:

ուելէ զատ՝ անոնց վրայ գտնուած մեծաքանակ դրամներն և կանացի գոհարեղէններն ու զարդերը նայնպէս իրենց թողուեցան, ո՛չ ոք ձեռք երկնցուց անոնց, թէև ամէն հայ գիտէր, թէ թուրքը ամեն տեղ հայ կանանց և օրիորդաց պատիւը բռնաբարելէ յետոյ՝ ո՛չ միայն անոնց ամեն զարդերը, այլ և իւր մերկութիւնը ծածկող միտի զգեստն իսկ լրբաբար և անգլխարար քաշած առած էր անոր վրայէն, գլխովին մերկ թողլով զայն: Ահա անոնց՝ և Զէյթունցւոց միջեւ եղած անուշ տարբերութիւնը:

Գ.

ՉՈՒԳՈՒՐ-ՀԻՍԱՐԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Զորանոցի գրաւուած օրը լուր եկաւ, թէ Պրնուզի վերաբերող Չուգուր-Հիսար գիւղի թուրքերը շրջակայ չերքէզներու հրաւէր կարդալով պատրաստուած են իրենց մէջ գտնուած Զ) տուն հայերը(*) ջարդելու:

Մեծամեծաց խորհրդով Պրնուզի հայ միւտիւրը հետը 100ի չափ մարդ առած դիմեց նոյն գիւղը, յօրդոքելու թուրքերը որ հանգիստ կենան, հասկցնելով մանաւանդ, թէ հայերը՝ թուրք հասարակութեան հետ գործ չունին, կուզեն հաշտ ապրիլ անոնց հետ, իրենց վէճը կառավարութեան դէմ է և այլն:

Այս խօսքերը չի ներգործեցին բնաւ անոնց գրգռեալ մտքին վրայ, և անոնք բացէ ի բաց յայտարեցին

(*) Ասոնք Պրնուզէն եկած փոքրիկ գաղթականութիւն մըն են, և Չուգուր-Հիսարէն կէս ժամ հեռու կը բնակին:

իրենց ունեցած հաստատ մտազրութիւնը : Մերայինք
պնդեցին , թէ թոյլ պիտի չի տան , որ այնպիսի ցաւալի
դէպք մը տեղի ունենայ Ֆրնուզէն՝ Յ ժամ միայն հեռա-
ւորութիւն ունեցող գիւղի մը մէջ , և այս մասին ապա-
հով ըլլալու համար կուզեն թուքաց զէնքերը ժողովել ,
անոնք մերժեցին իրենց զէնքերը յանձնել կեալուրնե-
րու , ընդհակառակն յարձակման ալ սկսելով Ֆրնուզցի
մը սպաննեցին և ուրիշ մը վիրաւորեցին : Այն ատեն
հրամայեց միւտիւրը , որ փոխադարձ կրակ անեն անոնց
վրայ , որոնք քիչ մը ատեն դիմադրելէ յետոյ անձնա-
տուր եղան , ոմանք ա այլ և այլ տեղեր փախան : Այս
կուռոյն մէջ Չուքուր-Հիսարցւոց կորուստը եղաւ 40
մարդ : Այս դէպք , այսինքն Չուքուր-Հիսարի գրաւումը
կատարուեցաւ հոկտ . 19ին :

Գ .

ԵԱՅՃ ՕԴՂՈՒԻ ՅԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ԱՆՏՐՈՒՆԻ ՎՐԱՅ

Չուքուր-Հիսարի թուրք փախտականները ստեղծելի
գոյներով նկարագրեցին Չէյթունցւոց և Ֆրնուզցւոց ա-
րարքները՝ ամէն կողմ գրգռելով թուրքերը , մասնա-
ւորաբար Եայճօղլի տէրէպէյին , որ կատղելով , բազմա-
թիւ պաշը պօզուգներ հաւաքեց գլուխը ու եկաւ Շի-
վիլի կոչուած հայ գիւղին վրայ , որ Անարունի գայ-
մագամութեան տաճին է՝ անկէ երեք ժամ հեռաւորու-
թեամբ և կուզէր այնտեղի հայերը ջարդել Չուքուր-Հի-
սարցւոց վրէժը լուծելու համար . հայերը աղաչեցին , որ
այդ չարիքը չի գործէ իրենց դէմ , վասն զի իրենք տէ-
րութեան հաւատարիմ են« : — Եթէ հաւատարիմ էք՝
յանձնեցէ՛ք ուրեմն զէնքերնիդ «ըսաւ պէյը» : — Ո՛չ ,
պատասխանեցին նոքա . չենք կուրիք ձեր հետը , բայց
չենք ալ յանձներ զէնքերնիս» :

Այս պատասխանին վրայ թուրքաց կողմանէ սկսաւ հրացանաձգութիւնը, հայերն ալ տուներու և պատնէշներու ետեւէն փոխադարձաբար կրակ անելով անոնց վրայ, կռուեցան ամբողջ երեք օր: Այդ միջոցին Տ. Յարութիւն անուշով քահանայ մը ինքզինքն աղատելով անոնց մէջէն, խոտորնակ ճամբաներով հասաւ Բարթուղիմէոս վարդապետին մօտ և իրենց նեղ վիճակն անօր հասկըցնելով օգնութիւն խնդրեց: Վարդապետն առանց ժամանակ կորսնցնելու հետն առաւ 200 Ֆրանսիացիներ ու աճապարեց իւր սիրելի հօտի պաշտպանութեան: Բարերազարտ կէս ճանապարհին հանդիպեցաւ Շիվիլիկիցի հայերու, որոնք աւետեցին իրեն՝ հայոց յարթանակը և թուրքաց փախուստը՝ սպաննելոց ականջները թաշկինակով ներկայացնելով վարդապետին որ թէպէտ ուրախացաւ այս յաջող ելքին համար, սակայն աշարով չի սեսեց այլ եւս անոնց՝ գիւղին մէջ մնալը, և իրենց անասուններովը մէկտեղ գիւղէն հանելով դանոնք բերաւ Ֆրանսիա ամենայն ապանովութեամբ:

Տակաւին ճանապարհին մէջ էին՝ երբ իմացան թէ Անարունի գայմագամութեան կեդրոնը 150 ի չափ բանտարկեալ հայեր կան, զորոնք թիւրքերը պատրաստուած են սպաննելու՝ եթէ չ'աղատուին: Ուստի արդէն զըտնուած զինուորներուն վրայ 100 ի չափ շիվիլիկիցիներ և 100 ալ Չէյթունէն օգնութեան եկող հայեր աւելցնելով զըրեթէ 400 հոգւով գնացին Անարուն և թուրքի մը ձեռքով նամակ մը գրեցին գայմագամին, որ կալանաւոր հայերը անվնաս արձակէ, և իրենք պատրաստ են առանց զէնք մը պարգելու վերադառնալ իրենց տեղը՝ բայց ո՛չ նամակին պատասխան արուեցաւ, ո՛չ ալ բանտարկեալներն արձակուեցան, ընդհակառակն կանխառ պատրաստուած պատնէշներէ սկսան կրակ թափել հայոց

վրայ : Մերայինք ալ արդէն անձնուրաց զինւորներ՝ եկեղեցական-զօրավարի կենդանի օրինակէն առաւել եւս խրախուսուած մէկ ժամի չափ ամենայն քաջութեամբ կռուելէ յետոյ սաստիկ ազազակներով յարձակեցան թուրքաց վրայ , որոնք իրենց դիրքերը թողլով փախան : Արտերնին վախ ինկաւ մանաւանդ երբ իրենց հրամանատար Ապազ օղլու Տուրտու պէյին և Եուսուֆ չավուչին մէկ գնդակի հարուածով սպաննուիլը տեսան վարդապետէն : Այն ատեն մերայինք կառավարութեան սլալատին վրայ քալելով գրաւեցին ու բանտարկեալ հայերը ազատեցին : Ափսո՛ս որ անոնցմէ 40ի չափ սպաննուած էին արդէն և կարգը միւսներուն եկած էր , որոնք տեսնելով իրենց ազատարարները՝ անբացատրելի ուրախութեամբ լեցուած կը համբուրէին վարդապետին ձիուն ռաքերը : Երեք գեղանի օրիորդներ ալ բռնի կըրօնափոխ ընելով ամուսնացուցած էին թուրք երիտասարդաց հետ : Այս օրիորդները 7 ամիս վերջը Եէնիճէ Գալէ փախցնելով Ֆրանսական հիւպատոսին յանձնեցին Մուրսալեան Տէօլլէթ և Սանդուրեան Աղէքսանդր անուն երիտասարդները :

Հայերը այնուհետև կառավարական շէնքը այրելով և ամբողջ գիւղը աւարի տալով՝ մէջը դանուած բուլոր հայերը Ծրնուզ փոխադրեցին : Այս կռուոյն մէջ Բարդուղիմէոս վարդապետէն զատ-որուն դէմ ուղղուած բազմաթիւ գնդակներ կարծես հրաշիւք իմն սարապը կ'երթային՝ մինչդեռ իւր գնդակներ անօրէպ հասնելով նպատակին՝ իրարու ետևէ կը տասպալէին թշնամիները , — նշանուոր հանդիսացան նաև Ենի-Տիւնեա Նշան , Չաքրեան Փանոս , Թեոմեքերեան , Ալաճաճեան Մանուէլ , Պրաք , Աչըգ Նշան և Հաճի Չինիկէօղեան և այլն՝ անուրանալի է արդէն ամեն սլատերազմիկներու ալ քաջութիւնը : Թուրքաց փախուստի ժամանակ Տաչ օլուգ-

ցի ձօղտուր օղլի Մարտիրոս քեհեան և Գիրէճճեան Հա-
 ճի Կարապետ ծաղրելով զանոնք կը պոռային «Գապագ-
 ճը տոմուզլա՛ր, գաչմայըն, կէլէն էրմէնի տիր, Օմուզը
 սալմալը Զէյթունլու տուր. — գըմակեր խոզե՛ր, մի՛
 փախչիք հայն է որ կուգայ, Սլոքաւոր(*) Զէյթունցին
 է որ կուգայ» : Անտրունի գրաւումը տեղի ունեցաւ
 նոյեմ. Տին :

Ե-

ԵՆԻՃԷ ԳԱԼԷԻ ԲԼՈՒՐԻՆ ԿՌԻԻԸ

Անտրունի յաղթութիւնը տանելէ վերջ երբ Ֆրնուզ
 կը վերադառնային հայերը՝ Պունտուխ գիւղին մէջ նա-
 մակ մ'ստացաւ Բարդուղիմէոս վարդապետը Ենիճէ գա-
 լէի լատինաց Մանուէլ վարդապետի կողմանէ հայերէն
 գրուած, որ թիւրք զինուորներու ձեռքով հայր Սալվա-
 տորի և ուրիշ 12 անձանց կենդանւոյն այրած և վանքը
 աւարի տրուած ըլլալը ծանուցանելով անմիջական օգ-
 նութիւն կը խնդրէր, հակառակ պարագային իրենք ալ
 կըսէր, «անխուսափելի կորստեան պիտի մատնուէին» :

Նամակը կարդալուն պէս վարդապետը այնտեղ քո-
 վը գտնուողներէն 200 հոգի գատեց, մնացեալները ի-
 րենց յոգնութեան պատճառաւ թողուց. Զէյթունէն Շա-
 մը-Քէշիշեան Պ. Փանոսի առաջնորդութեամբ 100 զօրք
 օգնութեան եկած ըլլալով Պ. Հրաչեայ ալ ասոնց հետ
 մէկտեղ ընդամենը 300 հոգի գնացին Ենիճէ գալէի վան-

(*) Սլոք (թէզանիք) շապիկի թեւերուն երկայն մա-
 սըն է, որոնք իրարու կապելով գլխնին ետեւէն ան-
 ցուցած ուսերուն վրայ կը ձգէ Զէյթունցին, թուրքե-
 րէն կը կուչուի Սալմա :

քը գիշերեցին : Թէ՛ գիւղին և թէ՛ վանքին մէջ բնաւ մարդ մնացած չէր , ամենն ալ խոյս տուած էին ձորի մը մէջ , ուր սլխարի նման պիտի մնայթուէին բարբարոս զօրաց և խուժանին կողմանէ՛ եթէ պատահմամբ այն կողմը հասնող 20 Զէյթունցիներու կողմէն պաշտպանուելով անոնց վրայ եկողներն ի փախուստ դարձուցած չ'ըլլային :

Այս գիշեր թուրք զօրքն ալ Մուճուք տէրէսի կոչւած լատինաց վանքը կը գտնուէր . այս երկու վանքերու հեռաւորոթիւնն էր 2 ժամ և մէջտեղը կը գրանուէր բարձր բլուր մը :

Հետևեալ օրը հայերը բլուրին մէկ կողմէն վեր կը բարձրանային թուրքաց արշաւող խումբը գտնելու և անոնց լաւ դաս մը տալու համար , իսկ թուրք զօրքը միւս կողմէն կը բարձրանար ուրիշ գիւղերու վրայ իւր արշաւանքը շարունակելու համար : Եւ ա՛նա՛ բլուրին վրայ յանկարծ իրարու պատահեցան մէկ քառորդ հեռաւորութեամբ . ու պատերազմն սկսաւ երկուստէք . սաստիկ կատաղութեամբ . թուրքաց դիրքն աւելի նըպաստաւոր էր , քան զէյթունցիներունը , այսու ամենայնիւ դարձեալ յարթական ելան Զէյթունցիք և Քրրնուղցիք առանց կորուստի , այնէս որ հայու մը քիթն անգամ չ'արիւնեցաւ , իսկ թշնամին 8 ժամ տեսող այս կուռոյն մէջ 41 դիւա՛լ և 10 վերաւոր թողլով ի փախուստ դարձաւ :

Եթէ Զէյթունցիք պէտք եղածին չափ զէնք և այլ ազգմարթերք ունենային այս կուռոյն մէջ՝ ամենայն յաջողութեամբ կարող էին մինչև Մարաշ իջնել , ինչպէս նաև նոյն պայմաններով Անտրուէն ալ մինչև Ղարս-Պաղարի և անտի Սիս հասնիլ :

Այս փառաւոր յաղթութենէն առաջ տեսնելով , որ խումբ մը փախստականներ ձիերով լատինաց մէկ վան-

քին գոյքերը կը փախցնեն՝ իսկոյն մի քանի հայեր՝ ա-
նոնց ետեւէն հասնելով բռնեցին զանոնք. ու բոլոր կո-
ղտուածները ետ առնելով, երեք կողոպտիչներ ալ վան-
քին դրան առջև բերին՝ սպաննեցին :

Իբրեւ կողոպուտ այս սպառնալովն՝ վեց ձի մնաց
հայոց : Յետ կռուոյն, երբ կը վերադառնային հայերը,
նախաշիշատակեալ ձորին մէջ ապաստանող հայերը և
կաթալիկ հայերը հետերնին առած ողջամբ հասուցին
Ֆրնուղ : Իսկ հայոց մեկնելէն յետոյ խուժանը լատինաց
վանքերը և հայոց եկեղեցին ու գիւղը այրեցին, մոխիր
դարձուցին : Հայր Սալվատորի նահատակուելը նոյեմ.
Ցին էր. իսկ Եէնիճէ գալէի կռիւը նոյ. 9ին էր. թուր-
քերը այրեցին վերոյիշեալ հայ Գիւղեր նոյ. 10ին :

9 -

ԿԱՊԱՆԻ ՎՐԱՅ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ

Ատանայի կանոնաւոր և անկանոն դօրաց ընդհա-
նուր հրամանատար քէլ Հասան փաշայի տշան Ալի պէյ
(յետոյ բաշա) իւր բանակը բերելով Կապանուր Զէյթու-
նի արեւմտեան կողմը կը գտնուի՝ անկէ 13 ժամ հեռու-
բութեամբ. — թէ՛ նոյն անուամբ գիւղը, որ 300 տունէ
կը բաղկանար, և թէ՛ Պաւնտուխը ամբողջ կողոպտել
տալէ յետոյ այրեց, 130ի չափ ալ մարդ կոտորեց : Մը-
նացեալ ժողովուրդը սարսափահար հազիւ կրցաւ կեան-
քըն ազատել Ֆրնուղ ապաստանելով :

Այս դէպքը ծանր տպաւորութիւն գործեց հայոց
վրայ, ուստի մերայինք 1300 հոգիէ բաղկացեալ բանա-
կով մը Շամը Քէշիշ Փանոսի հրամանատարութեամբ
նոյեմ. 19ին գիշեր մտան Կապան՝ Ալի պէյի բանա-
կը խորտակելու համար : Սախայն թուրքերը նախա-
տեսելով այս յարձակումը բանակը այն տեղէն Սիւ-

նէ փոխադրած էին. Զէյթունցիք ալ չուզելով ձեռնու-
նայն վեարադառնալ՝ յառաջապահ գունդէն միայն
50ի չափ անձինք կապանի թուրք գիւղին վրայ յար-
ձակեցան, ամեն ման խորտակեցին ու ամբողջ գիւ-
ղը աւարի տուին, 50ի չափ թշնամի սպաննեցին ու դրե-
թէ նոյնչափ ալ կանայք և աղջկունք գերի վարեցին,
զորոնք քիչ մը ատեն պահելէ յետոյ անվրաս արձակե-
ցին իրենց տեղերը:

Բոլոր այս խառնաշփոթութեանց ատեն իրենց կեան-
քը ապահովելու համար Անտրուսի և Ֆրնուզի շրջա-
գայքը գանուած գիւղօրէից հայ բնակիչք Ֆրնուզ ա-
պաստանեցան հետեւեալ թուով և անուամբ. —

40	տուն կէօքսիւն	կոկիսանի դաշտէն
50	« Տէիրմէն տէրէսի	« «
20	« կէօլ փունար	« «
90	« Բիրէճ	« «
100	« Տաղ օլուխ	« «
300	« կապան	կապանի դաշտէն
40	« Թաւութլու	« «
20	« Անտրուսի կեղրոնէն	« «
100	« Շիվլիկի	« «
60	« Պունտուխ	« «
40	« Սիսնէ	« «
120	« Եէնիճէ գալէ	
30	« Զիւրուկ գօղ	
35	« Մուճուզ տէրէ	
25	« Տիքիլի թաշ	

1040 տուն ընդամէնը, որոյ վրայ աւելցնելով 300
տուն Ֆրնուզի բնակիչքը՝ ընդամենը կ'ըլլայ 1340 տուն:

Այսքան հոծ բազմութեան մը ահապին բեռան տակ
ճնշուած Ֆրնուզ ամեն զոհողութիւն ըրաւ խեղճ փա-
խստականներուն ապահովութեանն ու հանգստութեանը

հաճար, Ս. Կարապետի վանքին հետ մասնաւորաց շէնքերն ալ անոնցտրամադրութեան տակ դնելով: Սակայն թշնամին այնտեղ ալ հանգիստ չը թողուց զանոնք. վասն զի 1895 դեկտեմբեր Ալին Ալի պէյ 30,000 շոգիէ բաղկացեալ ահադին բանակով մը երեք կողմէ յարձակեցաւ Ֆրնուզի վրայ, որ 1500 պատերազմազ ունէր, անոնք ալ չախմախու իրացաններով զինուած, հազիւ 50ի չափ մարթին հրայան կը գտնուէր անոնց ձեռքը, իսկ վառօդ, դնդալ խիստ սաղաւ քանակութեամբ: Այսու ամենայնիւ անոնք մեծ քաջութեամբ դիմադրեցին թշնամւոյն անհամեմատ բազմութեան, և 3 օր անընդհատ տեւող արիւննանել ու սոսկալի պատերազմի մը մէջ բազմաթիւ թուրքերու, մանաւանդ ականաւոր անձանց դիակներով ծածկուեցաւ պատերազմի վայրը, սակայն վերջնական յաղթութիւնը միտց թուրքին, վասն զի հայոց ռազմամթերքը սպառելով՝ սլարտաւորեցան, խոյս տալ և ապաստանիլ լեռներն ու քարայրները(1), ոմանք ալ Զէյթուն անցան. հոն դիմեցին նաև Ֆրնուզ ապաստանող բոլոր գաղթական ընտանիքները: Հայոց պարտութեան պատճառներէն մէկն ալ Նետիրցի թուրքերուն վրայ արշաւանքի երթալով իրենց մեծագոյն մասին պատերազմի

(1) Լեռներն ապաստանող այս Ֆրնուզցիներն էին, որ Ատանայէն Ալի պէյի բանակին զրկուած նպարներն Սեկի մօտ Աղալը կոչուած տեղը գրաւելով Ֆրնուզ բերին ու անոնց շնորհիւ ազրեցան երկարատեւ, վասն զի իրենց ուտեստները արդէն սպառած էին ու սաստիկ կարօտութեան մէջ կը գտնուէին. պաշարի կտրաւանը տեսնելով հեռուէն ռազմամթերք կարծեր էին, և թէպէտ 200է աւելի էին բերնակիր կենդանիները, սակայն հազիւ 40 բուր կրցան գրաւել՝ 4 հոգի միայն լինելով այդ յանդուգն գործին ձեռնարկուները:

վայրէն նախապէս բացակայ մնալն էր, որով թշնամին պատեհութիւն գտաւ կարեւոր դիրքեր գրաւելու :

Գէպի Զէյթուն տանող ճանապարհը, որ ի սկզբան քաց էր, փախուստի ժամանակ այն կողմն ալ փակելով թուրքերը՝ սկսան յետամնաց փողովուրդը, մեծ մասամբ ծերունի, տղայ ու կին, անխնայ կատորել էգու ձոր կոչուած տեղը՝ 600է աւելի անձինք, որոնք անձնապաշտպանութեան համար ո՛չ զէնք ունէին և ոչ փախչելու կարողութիւն. 400ի չափ ալ զերի բռնեցին : Աստոնց մէջ էին Կապանի Շահան-քէշիշեան Տ. Թորոս, Պունտուօի Տ. Օհաննէս, Ենիճէ զալէի Թախաճեան Տ. Կարապետ և Տ. Գրիգոր քահանաները, զորոնք սպաննելէ յետոյ ծառերէ կախեցին, մի քանիներ ալ վանքին ետեւի կողմը պատին վրայ խաչաձև գամեցին ի նախատինս քրիստոնէութեան. իսկ շատ կիներ և օրիորդներ, որոնք չուղեցին գաղանարարոյ աւազակներուն ձեռքը իյնիլ, բարձր ժայռերու վրայէ յինքզինին վար նետելով անձնասպան եղան : Թշնամւոյն ձեռքն անցան քացի այս գերիներէն բազմաթիւ կենդանիներ և մեծաքանակ նըպարեղէն ամբարուած վանքի և գիւղերու մէջ :

Յոնուզի հայոց այս նահանջի ժամանակ երկրորդ անգամն ըլլալով անխուսափելի մահէ մը սպառեցաւ Տ. Բարդուղիմէոս վարդապետը իւր ընկերակից Պ. Ապահի և Պ. Նշանի հետ. զորս ճանչնալով թշնամին իրենց արտաքին կերպարանքէն առանձին ուշադրութեամբ գնդակներու տարափ մը տեղալ սկսաւ իրենց գլխուն, ինչպէս ի վերջոյ խոստովանեցաւ հրամանատար Ալի պէյ ի ներկակութեան էտնէմ բաշայի և օտար հիւպատոսաց ու այլ բազմաթիւ անձանց, սակայն այն գնդակներէն և ոչ մին հանդիպեցաւ անոնց. և վարդապետն իւր ընկերներով անփնաս հասաւ Զէյթուն՝ սլարդ կարկուտէ մը բռնուող մարդու մը անտարբերութեամբ :

Ֆրնուղէն դաղթելով Զէյթուն ապաստանող վերոյիշեալ

1340	տուն Հայոց հետ հոն ապաւինեցան նաև
150	« Առաք-կալ (Մխալ), որ կը բաղկանայ 14 մանր գիւղերէ
30	« Ֆէնկ
300	« Արեգին՝ 14 կտոր մանր գիւղերէ բաղկացեալ
15	« Գօղճուղաղ
15	« Հաճի տէրէ

ասոր վրայ աւելցնելով 1300 տուն Զէյթուն քաղաքին բնակիչքը՝ կը ստացուի ընդամենը

1500	Զէյթուն
1750	դուրսի եկւորներ
<hr/>	
3250	տուն

Այսչափ բազմութիւն հաւաքուելով Զէյթունի մէջ, միւս կողմէն գերի ինկած թուրքերն ալ սնուցանելու հարկին մէջ գանուելով հայերը՝ Պ. Աղասիի խորհրդով գնդապետ Իֆիէթ պէյի (գերիներուն գլխաւորը) նամակ գրել տուին մեծ հրամանատարին թէ՝ «հայ ջորեպաններու հետ ուտեստ գրկեցէք մեզ, որ ապրինք, հակառակ պարագային սովածա՛ն պիտի լինինք, նոյնպէս եթէ շարունակէք այրել հայ գիւղերը՝ տեղիս իշխաններն ալ տարբեր դիրք պիտի բռնենմեզի դէմ»: Գերիներու այս նամակը գրուեցաւ գեկտեմբեր 7ին:

Այս նամակը տանող թուրք զօրքերուն այսպէս պատասխանեց հրամանատարը. «Կորի՛ք անմիտներ, տէրութիւնը շատոնց աչքէն հանած է ձեզ»:

Է .

ԵԶԻՏՆԵՐԻ(*) ՊԱՏԵՐԱԶԹԸ

Մինչդեռ Այլի պէյի բանակը Ֆրնուզի կողմէն այսպէս կը յառաջանար Զէյթունի վրայ, Մուստաֆա-Րէմզի փաշան ալ իւր մեծ բանակովն Ջահան գեան անցնելով եկած բնակած էր Վարդանլը կոչուած բլուրին դիմաց Զէյթունէն 5 ժամ հեռաւորութեամբ :

Կը մօտենար վճռական ժամը, յորում պիտի որոշուէր Զէյթունի ճակատագիրը՝ յաշթութեամբ հասնելու իւր ցանկացած ազատութեան կամ պարտութեամբ ամեն ինչ կորուսանելու, անցեալ փառքը, ինչպէս և ապագայ յոյսը, մանաւանդ ներկային մէջ վայելած իրենց անսահման ազատութիւնը, շնորհիւ հայկական նորահաստատ վարչութեան, որ հիմնուած էր իրաւանց, արդարութեան ու հաւասարութեան սկզբունքներուն վրայ : Ուստի բոլոր ժողովորդը ոգեւորուած պատրաստ էր իր անձը դռնելու ի պահպանութիւն այս երջանկաւէտ ու բարերար դրութեան :

Որչափ մեծ էր թշնամոյն նիւթական ոյժը, նոյնչափ և աւելի ևս մեծ էր հայոց բարոյական ոյժը, որ կ'ապահովէր իրենց վերջնական յաղթանակը : Այս բարոյական ոյժը կը ներշնչէր իրենց դարաւոր պատերազմական ոգին, երկրորդ՝ կրօնական անկեղծ ու ջերմնուանդ հաւատքը, որով Զէյթունն անմատչելի և անբռնաբարելի կը դառնէին շնորհիւ նախախնամական բացառիկ պաշտպանութեան, երրորդ՝ քահանայից ազատասիրական ոգւով տուած քարոզները, մանաւանդ

(*) Զէյթունի արեւելեան կողմը կը գտնուի սոյն գիւղը մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ :

մինչև և այն վայրկեանին զանազան կէտերու վրայ սրղ-
մուած մասնաւոր պատերազմներու մէջ իրենց ունեցած
յաջողութիւնը :

Յեղափոխականներու և Զէյթունցի խելահաս ու
կարեւոր անձնաւորութեանց խորհրդովն ու համերաշխոր-
ծակցութեամբ ռազմագիտական ամեն կարգադրութիւնք
եղած էին և ամեն ոք կը սպասէր արուելիք հրամանին :
Եւ ահա՛ դեկտեմբեր 12ին շարաթ օր թշնամի բանա-
կէն գունդ մը ձիաւոր զօրք յանդուգն սպայի մը հրա-
մանատարութեան տակ եզիտէր կոչուած հայաբնակ
գիւղին վրայ քայել սկսաւ, սակայն գիւղը ասպաստա-
նող Պօղպոյիրցի և կարկալարցի հայոց կողմանէ զօրա-
ւոր դիմադրութիւն տեսնելով ընկրկեբացաւ : Հետեւակ-
ներէն 3000 զինուոր, ալ Ա հատ կրուքի թնդանօթներով
Ս. Փրկչի վանքին կողմը յառաջացած՝ սկսան ուժա-
կոծել զայն ու երկու անգամ յարձակում գործելով՝
այնտեղ ամրացած հայ ձիախուժի կողմէն սաստիկ դի-
մադրութեամբ ևս մղուեցան. իրիկուան դէմ երրորդ ան-
գամ լինելով անվեհեր սպայի առաջնորդութեամբ միւս
անգամ յարձակեցան, բայց Զօլագեան Փանոսի մէկ
գնդակնյերկիր տապալելով հրամանատար սպան՝ անոր
ետեւէն երկու գնդակներ ալ ուրիշ երկու պաշտօնատար-
ներ իրարու ետեւէ ձգելով՝ պարտաւորեց յարձակող
բանակը խոյս տալ՝ հրամանատարի սպիտակ ձին յիշա-
տակ թողլով մեր քաջ Փանոսին :

Խոյս տուող բանակը շփեբադարձաւ սակայն իրեն
օգնութեան հասնող 2000 զօրքերու ներկայութենէն խը-
բախուսուած և առաջիններէն աւելի կատաղութեամբ
յարձակեցաւ վանքին վրայ շրջանակաձեւ, անոր հա-
ղորդակցութիւնը ամէն կողմանէ կտրելու դիտոււմով :
Շատ տագնապալի էր մերայնոց յիճակը և ներքէ չէր
այլ ևւս մնալ հոն : Ուստի հերոսական քաջութեամբ

ճեղքելով թշնամեաց շղթան տարափի նման տեղացող
գնդակներու մէջէն անցան ու ապաստանեցան Մուր-
թատլար կոչուած հայաքնակ գիւղը, կրա՛յ տալէ յետոյ
վանքին շուրջը գտնուած բոլոր շէնքերուն, իսկ վանքն
ալ թիւրք զինւորներն այրեցին, ինչպէս այլած էին
Փրնուզի վանքը, և այսպէս ձմեռային կարեւոր ապաս-
տանէ մ'ալ գրկուեցան :

Ը.

ՍԱՆՏՈՒԽԻ ԿՈՒԻԷ. ԳԵՐԵԱՅ ՍՊԱՆՆՈՒՄԸ

Հետեւեալ օրը կիրակի դեկտեմբեր 13ն էր. հայկա-
կան դունդը 1500ի չափ պատերազմիկներ Սանտուխ կոչ-
ւած արեւելեան լեւան վրայ մարտկոցներ շինելով պատ-
րաստուեցան նոր ճախատամարտի մը, որ տեղի ունեցաւ
նոյն օրը խիստ կատաղութեամբ և արիւնահեղ կերպով :

60,000է աւելի զօրաց ահագին բազմութեան առջև
ոզի ի բռին չորս ժամ պատերազմելէ յետոյ հայերը ընկ-
ճուեցան ուր ուրեմն և սկսան խոյս տալ դէպի Ս. Աստ-
ւածածնի վանքը և զօրանոցը, սակայն Սուրէնեան ցե-
ղէն Բասիլոսեան կարապետ աղան (*), որ իւր 70 ամեայ

(*) Այս Բասիլոսեանն էր, որ սոյն պատերազմին
ժամանակ Զէյթունի մէջ ընակող ՉՅ տուն թուրքերն
ժողովելով տարաւ իրեն բերդը պատասպարեց ու մինչև
հաչտութիւն կնքուիլը մարդասիրական ամեն խնամք և
հոգածութիւն ցոյց տալով՝ ամենա արձակեց զանոնք ի-
րենց տեղերը, մինչդեռ շատ մը անպաշտօլան վայրերու
մէջ թշնամիները իրենց սուներ ապաստանող դրակից հայե-
րը ամենաստոր ցածութեամբ իրենք իսկ սրախտողը ը-
րած են :

ծեր հասակին մէջ իսկ չէր ուզած զուրկ մնալ այս մեծ պատերազմի փառքէն ալ, իբրև տիպար, ճշմարիտ Զէյթունցիի մը՝ որ երբէք կոնակ դարձուցած չէ թշնամւոյն առջև՝ չի հանդուրժելով այս վիճակին՝ բարձրաձայն աղալակեց. մի փախչէք, տեղէս՝ ք, մեր կնկտոցը քէտլը մեռնիլո՞ւ իսէ՛՛նէօս լեռը մեռնընք բարը է» :

Քաջ ծերոյնւոյն սոյն ասպետական խօսք սլաքի մը նման թափանցեց բոլոր փախչողներու սրտին մէջ և ամենը մէկէն վերադառնալով մարտկոցները՝ սկսան շարունակել կռիւք աւելի մեծ եռանդով : Թշնամիք հակառակ իրենց անհամեմատ բազմութեան կամաց կամաց կը թուլնային և պատերազմի վայրը 400է աւելի զիակներ և մէկ թնդանօթ թողլով սկսան նահանջել. բայց անոնց մէկ մասը Պերզինկայի դադաթէն միւս անգամ յարձակելով՝ հայոց մարտկոցը մէջտեղ առին :

Եղիու կրակի մէջ մնալով իսպառ ջնջուելու վրտանդն ակներև կը նշմարուէր, ուստի սյլեւս առանց ժամանակ կորսնցնելու զօրանոցը և վանքը փախան ամենն ալ իրիկուան ժամը 10ին ատենները : Այս անեղ կռւոյն մէջ նահատակութեամբ ինկած էին Պապիկ փաշայի որդին Աւետիքը, Տէր Կարապետ քահանայի որդին Վարդեվարը և ուրիշ 4—5 անձինք : Միշտ պատերազմը կատաղի կերպով կը շարունակուէր նաև Աթլըխ, Ուզոր, Աւաղ-Կէտիկի, Ահ-տաղ, Էշէք-մէյտանի և այլն տեղերու մէջ :

Նոյն կիւրալէ օրն էր, որ Զեթունցի կանայք զայրացած գերի ընկող թուրք զօրաց վատութեան վրայ, որոնք հակառակ իրենց տեսած մարդասիրութեան և վայելած հանգստութեան՝ կ'աշխատէին դաշանի հրդեհել Զէյթունի տները կառավարական շէնքին կրակ տալով, բոլորն ալ սպաննեցին կացիներով և միս կըսրելու դանակներով : Դիւցազն տյրերու արժանաւոր

դիւցազնուհի կիներ որոնք այդ արիւնհանդ ճգնաժամին փրկեցին Ձէյթունը մօխիր ըլլալէ և ներքին սպառնացող թշնամիէ, որ այդ պահուն կարող էր աղիտաբեր ըլլալ Ձէյթունի շարժման :

Այն օրն էր, որ Ֆրնուդէն փախչող տէր Բարդուղիմէոս վարդապետ Ձէյթուն հասնելով՝ Շուղրի կամուրջին ազբուրին առջեւ տեսաւ կին մը արիւնհաշաղախ, որ բան մը կը լուար նոյնպէս արիւնոտ : Սովորական ողջոյնէն վերջ վարդապետը հարցուց անոր. «Մինձ անա չի՞րք է վլածոցդ» : — Ղունաին մէջը կիւնող էսկերը ջարդիցոնք, էօնոնց սուտումուտը կովուլոնք (*)» պատասխանեց կինը հայրենասիրական գործ մ'ըրած ըլլալու գոհունակութիւնով. Դեկտ, Աի՛ն վերոյիշեալ տեղեր պատերազմը կրկնուեցաւ սաստիկութեամբ : ԱՅին կատարուեցաւ Քարթոչքօրի պատերամզը : Դեկտ, ԱՅին կրկին Քարթոչքօրի պատերազմը. Դեկտ, Ա7ին Մարաշի կառավարիչ բաշան մի քանի պատգամաւորներ զրկեց Ձէյթուն, պատուիրելով անոնց որ աշխատին համոզելու հայերին անձնատուր լինելու, դերի զօրքերին ազատելու և եթէ հնար լինի հայոց զիրք և վիճակ քննելու համար : Մարաշի պատգամաւորներ ասոնք էին : Թորոլու քահանայ, Պետրոս Սալաթեան, Յարութիւն Մուրասեան, Յովսէփ Տիչչէքէնեան և Կօստան Տ. Յովհաննէսեան : Ասոնք Ձէյթունցւոց կողմէն մի քանի օր բանտարկուեցան և ձեռնունայն ետ զրկուեցան : Ասոնց հետ Ազատին նամակ գրեց Մարաշի կառավարչին՝ թէ Ձեր զրկած մարդիկ խաբերայ լրտեսներ են և մենք կարեւորութիւն չ'ենք տար ո՛չ Ձեզ և ո՛չ Ձեր Առաքեալ-

(*) Մե՛ծ մայր, ի՛նչ է լուացածդ : — Պալատին մէջը կեցող զօրքերը մեռուցինք, անոնց զգեստեղէնը կը լուանք :

ներին : Բաշան կատարած խելճ պատգամաւորներուն քանտարկեց, «Թէ դուք գնացիք, աւելի քաջալերեցիք Զէյթունցոց» :

Թ .

ԲԷՄՁԻ ՓԱՇԱՅԻ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄՆԵՐԸ

Սանտուխի կարեւոր դիրքերը գրաւելով Հայոց ձեռքէն՝ Զէյթունի գրաւումն այլ եւս ապահովուած կարծեց թշնամին, ուստի ընդհանուր հրամանատար Մուստաֆա-Րէմզի բաշա բանակը հրաւիրեց հայոց գլխաւորները՝ նոյն պատերազմին հետեւեալ երկուշաբթի օրը՝ սուլթանին Իրատէն անոնց հաղորդելու համար : Մերայինք արդէն պատեհութիւն կը փնտռէին թուրք բանակը լրտեսելու համար, վասն որոյ սիրայօժար յանձն առնելով այս հրաւէրը՝ քանի մը գլխաւոր անձինք իբրեւ պատգամաւորք գնացին բաշային մօտ :

Հրամանատարը ցոյց տալով անոնց կայսերական պատկամագիրը՝ ըսաց, «Վաղը Զէյթուն պիտի մանեմ և 45 տարուանէ վեր ու 60էն վար եզոզ բոլոր ժողովուրդը սուրէ պիտի անցնեմ ըստ բարձրագոյն հրամանի, և կենդանի մնացածները Պաղարճը(*) պիտի բռնակեցնեմ . և որպէս զի այս սոսկալի պատուհասէն զերծ մնաք՝ փութացէք կատարել հետեւեալ պահանջներս : —

Ա. Նազարէթ իշխանը (առաջ չավուշ) և յեղափո-

(*) Պաղարճը Մարաշու հարաւային կողմը կ'իյնայ 7 ժամ հեռու, գայմագամըդ մըն է և ապականեալ օդ մը ունի :

խական առաքելութեան բոլոր անդամները պէտք է ին-
ծի յանձնէք :

Բ. Զէյթունցիները, որ այդ յեղափոխականաց դոր-
ծակից ըլլալով կարեւոր դեր կատարեցին այս պատե-
րազմին մէջ, նոյնպէս յանձնէք :

Գ. Զորանոցը՝ մէջի եղած ամեն ռազմամթերքնե-
րովը, վանքը և գերի ինկած զօրքերը ինծի դարձնէք .

Դ. Ամեն ունեցածն իդ-զէնք, ստացուածք, կա՛-կա-
րասիք և անասուններ թողլով՝ մի միայն ձեր կանանց
ու դուստկաց հետ բանակը դալով անձնատուր ըլլաք :

Մերայինք առերես յանձն առնելով այս պայման-
ները թոյտուութիւն խնդրեցին մեկնելու, հրամանատա-
րը քիչ մը դժկամակութեամբ թողուց զանոնք, սակայն
բանակէն բաւական հեռանալէ յետոյ գնդակներ արձա-
կել տուաւ անոնց վրայ, ոմանց ալ ժամացոյցը և ստակ-
ները կողոպտեցին անարգալից խօսքերով . գնդակներէ
վիրաւորուեցան պատգամաւորաց հետ բանակը գնացող
Մարաշցի հայ կաթուղիկ վարդապետը թեւէն և բողոքա-
կանաց քարոզիչ պատուելիին ստքէն, և առանց ուրիշ
փնաս մը կրելու կարողացան հասնիլ Զէյթուն :

Ժ .

ԶՕՐԱՆՈՑԻ ԱՅՐՈՒՄԸ

Ի հարկէ այս ծանր և անպատուարեր պայմանները ան-
կարելի էր որ ընդունէին, ընդհակառն վճռեցին նոքա մի-
արերան կուռիլ մինչև վերջինչունչը և որեան վերջին կա-
թիլը Վ. յս ոգւով հարկ եղած նորանոր կարգադրութիւն-
ներն արին անյապաղ, խրախուսուելով մանաւանդ պատ-
գամաւոր Բասիլոսեանի և իւր ընկերաց քաջալերիչ խօս-
քերէն, որք Զէյթունցւոց սովորական եղած ձեւով կը

կրկնէին առգաղար «նիչ մի՛ վախէք, տեղէս՛ք չիրքուր պիտի նընը՝ էն կուենը. ինչ որ պիտի ըլլայ՝ այն կ'ըլլայ» :

Բէմզի բաշան տեսնելով որ իւր պահանջներն անգործազրելի մնացին և անձնատուութեան համար ս' և է շարժում չի տեսնուիր հայոց կողմանէ՝ վճռեց վերսկսիլ պատերազմը և քալել նախ զօրանոցին վրայ, որ հայոց ձեռքը անցնելէն յետոյ ռազմագիտական կարեւոր փոփոխութեանց ենթարկուած էր, և այժմ իբրև մարտկոց կը ծառայէր հայոց : Յարձակումն սկսաւ դեկտ. 18 չորեքշաբթի օրը սաստիկ ուժով, բայց մեծ կորուստով ետ մ'լուեցաւ. շարունակեց իւր յարձակումներն այնուհետև ամէն օր տարբեր ժամանակներու մէջ, մերթ առաւօաք, մե'րթ երեկոյին, մե'րթ գիշերը, և ամեն անգամին ալ իւր օրքը տասանորդելով ետ կը դառնար ձեռնուհայն : 2) Որչափ գրեթէ այսպէս շարունակ աշխատեցան դրաւել զայն, բայց չի յաջողեցան :

Վերջապէս օր մը օդին մէջ տիրոջ թանձր մառախուղէն օգտուելով գաղտագողի ու լռելեայն մեծ թըւով կեղան ապաստանեցան զօրանոցին մօտ դանուած երկու մեծ շէնքերուն և մզկիթին մէջ : Զայդ տեսնունելով հայերը զօրանոցը կրակեցին ներսէն և իրենք գաղանի դռնէ մը-որ վերջը բացած էին-փախան Զէյթուն առանց տեսնուելու՝ ընդամենը 400 հոգի :

Թշնամիք կարծելով թէ այլ ևս թակարդին մէջ բռնուած են հայերէն իրենք ալ դուրսէն կրակ տուին զօրանոցին, և այսպէս երկրորդ խիստ կարեւոր դիրքէ մը և ձմեռնային ապաստանէ մը զրկուեցան : Ամբողջ երկուք ու կէս ամիս մնացած էր այն հայոց ձեռքը :

ԺԱ.

ՎԱՆՔԻՆ ՌԻՐԱԿՈՄՍՈՒԹԻՒՆԸ. ԵՆԻ-ՏԻՒՆԵԱ. ԵՂԻԱ.

Թշնամիք հետզհետէ յառաջ դալով Պերզինկայի ոտորոտը Ղաթ անուն տեղը՝ դիրքեր բռնեցին Զէյթունէն մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ ու սկսան այն տեղէն ու մտակոծել Ս. Աստուածածնի վանքը: Էյլէն-ձեցի խուճը մը հայ գիւղացիք, որ Պերզինկայի քարայրին մէջ ամրացած էին կանխաւ ու վրաններէն դուրս ելլող ամեն զօրքերը դնտակահար կը տապալէին, տեսնելով այսպէս վանքին ու մտակոծութիւնը՝ թնդանօթածիգն ալ սպաննեցին: Այս բան մեծ վախ ձգելով թըշնամեաց վրայ՝ թնդանօթն ալ հոն ձգեցին փախան, ու վանքն անշնաս ազատեցաւ:

Այս անակնկալ օգնութենէն առաջ վանքը ազատանող հայերէն ոմանք կը մտածէին կրակ տալ անոր՝ որ թշնամեոյն ձեռքը չիյնի, սակայն Ենի-Տիւնեա Աւետիս աշայի որդի Եզրիա աղան հակառակելով այս խորհուրդին՝ արգիլեց զայն:

Յաւիտենական անմահ յիշատակաց արժանի է այս ազնիւ ու ճշմարտապէս հայրենասէր անձի օրինակելի քաջագործութիւնը, որ խիստ վհատեցուց թշնամին իւր մղած վճռական ճակատամարտիմէջ, և այս որ թերեւս ամենամեծ ազդեցութիւնը ունեցաւ Զէյթունի ճակատագրին վրայ:

Եղա աղան ձմրան այն սաստիկ ցուրտ եղանակին գիշեր ատեն 30 արիասիրտ հայերով Պենզինկայի լեռնէն «Եւ սուրբ Փրկիչ» ըսելով յանկարծ յարձակեցաւ թշնամեոյն բանակին վրայ, սուսերամերկ իյնելով շիտթած զօրքերուն մէջ 400էն աւելի գիակ փռեց գետինը և 20 հաա մարթին ու մէկ վրան խլելով անոնցմէ՝ հեռացաւ. իւր քաջարագուկ ընկերներէն 3 հոգի միայն զո՛ւ տալով իրենցը արտաքոյ կարգի յանդգնութեանը

համար : Այս ճակատամարտը տեղի ունեցաւ դետ . 19ի գիշեր : Աստուծոց մեկնելէն վերջն ալ զօրաց մէջ տիրող խառնաշփոթութիւնն ու սարսափը շարունակելով՝ իրար կը ջարդէին անգիտարար , որով մեծապէս վնասուեցան և խիստ շատ վնասեցան : Այն ատենն էր , որ Մարտի 29ի Հաճի Նասին օգլու հարիւրապետը և չէրքէզ պէյերը յայտարարեցին Մուստաֆա-Բէմզիի , թէ անկարելի է առնել Ձէյթունը . և նոյն իսկ անոնց նուսանջը թակարդ մ'է Յամանեան բանակին : «Այս եղանակաւ , կըսէին պէյերը , 30 տարի առաջ ջարդեցին 756 չէրքէզներ կոտորածի ձորը՝ Յզիզ բաշայի պատերազմին ատեն» :

Գոռօզ հրամանատարը , որ քիչ ժամանակ առաջ կը մտածէր ամբողջ Ձէյթունը հիմնայատակ կործանել ու ժողովուրդը սուրէ անցընել , այժմ սկսաւ գլխիկոր ու սրաարեկ խորհիլ , թէ ի՞նչպէս կրնար ելք մը գտնել այս դժուարին կացութեան . իւր երկնաստիճան բարձրութենէն խոնարհեցաւ մինչեւ հաշտութիւն խնդրելու նուաստութեան :

Իւր կողմանէ վերոյիշեալ Հաճի Նասին օգլու հարիւրապետը նամակ գրելով Նազարէթ իշխանին՝ կ'ազաչէր որ աշխատի հաշտութիւն գոյացնել Ձէյթունցոց և Թուրքաց միջեւ , որուն ի վարձատրութիւն կը խոստանար սուլթանին կողմանէ հազարապետ կացուցանել զինքը Ձէյթունի : Եղիա ազան , որ Նազարէթ իշխանի մերձաւոր ազգականն էր , համոզեց զայն օր չի սլատասխանէ անոր : Նամակը կրկնուեցաւ ու երրորդուեցաւ բայց դարձեալ անպատասխան մնաց :

Այն ատեն Բէմզի բաշան յուսակառուր հեռագրեց սուլթան Համիտի , թէ 440,000 զօրքով անկարելի է գրբաւել Ձէյթունը , եթէ 50,000 զօրաց նոր բանակ մըն ալ օգնութեան չի հասնի :

Սուլթանը սրանեղած պաշտօնանկ արաւ Րէմզին որպէս ապիկար զօրապետ մը և անոր տեղ նշանակեց Էտհէմ բաշան ընդհանուր հրամանատար Ձէյթունի բանակին :

Րէմզի բաշան յուսակտուր եղած էր ո՛չ միայն արեւելեան բանակի այսպէս տկարանալէն այլ նաեւ Ալի պէյ: հրամանատարութեան տակ դանուռը արեւմտեան բանակի ծանր կորուստներ կրելէն : Վասն զի բազմք քիչ^մ մը ժամանակ Համիտի այս հաւատարիմ գործակալին ալ քթին խնդալէն վերջը՝ երես դարձուցած էր անկէ :

ԺԲ .

Հ Ա Յ Թ Ն Դ Յ Ն Օ Թ Ա Ջ Ի Գ Ը Ե Ի Թ Ո Ւ Բ Բ Թ Ն Դ Յ Ն Օ Թ Ա Ջ Ի Գ Ը

Ալի պէյ Ֆրնուզը գրաւելէն յետոյ եկաւ Աւազ-կալ , որուն բնակիչներն արդէն գաղթած էին Ձէյթուն , և ամայացած բոլոր գիւղերն այրեց ու սկսաւ դէպի Ձէյթուն քաղել : Նոյն ուղղութիւնը բռնեցին նաեւ չէրքէզները հիւսիսային արեւմտեան կողմը կէտիւկ կոչուած տեղէն իրենց հրամանատար Մէհէմմէտ պէյի առաջնորդութեամբ , ու հասաւ մինչեւ Հեհիւնց բարձր կոչուած տեղը , ուր դեկտ . 20 հինգշաբթի օրը սաստիկ պատերազմի բռնուելով՝ հրամանատար Մէհէմմէտ պէյ սպաննուեցաւ ՉՅ հողի ուրիշ չէրքէզներու հետ : Ասով մեծ լքում առաջ եկաւ չէրքէզաց մէջ , վասն զի անոնց համար մէկ պէյը 1000 մարդ կ'արժէր : Հայք կորուսին միայն Ուսկանեան Խաչերը Ձէյթունէն և Տ . Յովակիմի որդի Պօղոս Աւազ-կալ գիւղէն :

Գեկտեմբեր 21 , ուրբաթ օրն ալ նմանօրինակ կռիւմը տեղի ունեցաւ Եաղուպեան թաղի գերեզմանատան

մօտ, ուր հասած էին Ալի պէյի 35,000 զօրքերը Քերեք-
սիկեր (քարայր տներ) կոչուած տեղէն և ամբողջ Սօ-
լազ-տէտէի լեռը գրեթէ ծածկած էին մարդով, մինչ-
դեռ մեր մարտկոցներուն մէջ կը գտնուէին միայն 1000ի
չափ հայեր: Պատերազմը տևեց 4 ժամ յոյժ արիւնա-
հեղ կերպով, բայց տակաւին ո՛չ մին և ո՛չ միւսը կ'ու-
զէր պարտութիւն խոստովանիլ:

Այս անհաւասար կռւոյն ի հռուստ հանդիսատես
եղող Տ. Բարդուղիմէոս վարդապետը այն պահուն զօրանոց
կը գտնուէր իրեն ընկերացող Պ. Ապահի, Շամբ-Քէշիշ-
եանի և այլոց հետ. պատերազմի սկիզբէն մինչև վերջը
իրեն միակ զօրալիզ հանդիսացող անկեզծ ու ջերմե-
ռանդ հաւատքի զօրութեամբ ուղեց վերջ տալ այս
կռւոյն ալ՝ անարեկելով թշնամին:

Թուրքաց բաղմաթիւ թնդանօթներուն դէմ զօրա-
նոցին բակին մէջ կար միայն մէկ թնդանօթ (միւսը
Քերեք տարած էին), զոր մերթ ընդ մերթ կ'արծակէր
Շամբ-Քէշիշեան թշնամի բանակին վրայ: Վարդապետը
«Պահպանիչ» մը կարգաւով քաջարի հերոսապետին վը-
րայ՝ առաջարկեց անոր, որ թնդանօթին բերանը ուղ-
ղակի թուրք ուժրածիգին վրայ դարձնելով կրակ
տայ. կատարուեցաւ վարդապետին խնդիրը և ուսմը
առանց վրիպելու դնաց ջարդակոտոր արաւ Ալի պէյը
ուժրածիգը՝ մեծ սարսափի մէջ ձգելով հրամանատարը
և բոլոր զօրքերը, որոնք սկսան նա՛նջել օգնութիւն
խնդրելով միանգամայն Ռէմզի բաշայէն: Այս պատե-
քագմին մէջ 30 հոգի կորսնցուցին թուրքերը և 3 ալ
հայեր:

Հասաւ պահանջուած օգնութիւնը, սակայն օրը
տարածամած բլլալուն չի կրցան շարունակել պատերազ-
մը և երկուստէք դադար առնելով հետեւեալ օրուան
համար ծրագիր կը պատրաստէին: Թանձր մառախուղով

ու միգամած օգուով մը լուսացաւ վերջապէս չտրեքչար-
թին և հայերը առանց սպասելու թշնամւոյն պատե-
րազմի յայտարար նշանին, փութացին իրենք դործադ-
րել իրենց ծրագիրը՝ պարագայէն օգտուելով :

ԺԳ -

ԱՂԻ ՊԷՅԻ ԲԱՆԱԿԻՆ ԽՈՐՏԱԿՈՒՄԸ

130 կտրիճ հայեր առջեւնին ունենալով 10,000է աւելի
բազկացեալ սեւ այժերու երամակ մը գլմեցին դէպ ի
Ալի սէյի բանակը : Միշտ կողոպտելու և յափշտակելու
վարժ ձրիակեր թշնամին տեսնելով այս մտորեալ հօտի
ստուար խումրը՝ ուրախութեամբ յարձակեցան անոր
վրայ. ջանալով ամեն մին հարուստ աւար մը խլել
անկէ :

Այս ընդհանուր իրարանցումի ժամանակ մեր 130
սպառազէն քաջեր. որը հրացանի հարուածներով, որը
սուսերամերկ յարձակելով բանակին վրայ շատ մարդիկ
ջարդեցին : Նոյն իսկ թուրքերը, այս անակնալ հարուա-
ծէն խռոված և մառախուղին պատճառաւ ալ բոլորո-
վին շփոթած՝ սկսան մէկզմէկ կտորել, այնպէս որ կա-
նոնաւոր կերպով մզուած պատերազմներէ շատ աւելի
սուղի նստաւ այս. որովհետեւ նիւթական մեծ կորուս-
տէն դատ բարոյական թուլութիւն ձգեց զօրքերու մէջ
որ շատ աւելի վտանգաւոր է քան նիւթական տկա-
րութիւնը :

Այս ընդհանուր սրտաբեկութեամբ անոնք չի կա-
րողացան այլ եւս քայլ մ'իսկ առաջ քալել դէպ ի Զէյ-
թուն, թէ և Ռոճակ ֆերեի վրայ ալ 17 օր անընդհատ
պատերազմ մղեցին՝ ջանալով կարօի կամուրջն անցնիլ .

սակայն անկարելի եղաւ սաստիկ դիմադրութիւն տեսնելով իրենց դէմ և բաւական կորուստներ կրելով: Այս կուռոյն զո՛ր դնացին մենէ Մերկենեան Պապաղան և ուրիշ երկու անձինք:

Իրաց այս վիճակին մէջ Հալէպէն եկաւ նորընտիր հրամանատար Էա՛նէմ բաշան, որ մի քանի անյաջող պատերազմներէ վերջ՝ պաշտաւորեցաւ ինքն ալ իւր նախորդին նման օգնական նոր բանակի մը անհրաժեշտ պէտքն զգացնել սուլթանին, առանց որոյ Զէյթունի նուաճումն անկարելի ըլլալը յայտարարելով:

Մուստաֆա-Րէվզի բաշայի և իւր յաջորդ Էա՛նէմ բաշայի այս միօրինակ յայտարարութիւնք անժխտելի պայացոյներ էին Զէյթունի ճշմարիտ յազթանակին և օսմանեան բանակին տկարութեան, ուստի փութաց սուլթանը դեպքանաց միջամտութիւնը խնդրելու. դեկտ. 28ին հիմնական հաշտութեամբ մը պատերազմին վերջ տալու համար: 1893՝ յունվար 3ին թուրք զինուոր մը ճերմակ գրօշակ բռնած մի հեռագիր, բերաւ Զէյթուն, որ հեռագրուած էր Հալէպի հիւպատոսների կողմէն: Մարաշէն, որոնք եկած էին այն տեղ և կուղէին Զէյթուն գալ հաշտութիւն կայացնելու: Հեռագրի թուականն էր 1893 զեկտ. 29 թիւ:

Հիւպատոսներ ստորագրած էին հեռագիրը իրենց յատուկ ստորագրութեամբը և ա՛հա.

Ե. քիմանսքի՝ ռուսական հիպատոս

Բարթէլլմի, ֆրանսական փոխ

Պարնէրան, աւստրիական »

Բարրն՛էմ, անգղիական »

Վիթօ իտալական, »

Զոլէնկըր, գերմանական »

Զէյթունցիք այս հեռագրի վրայ երկար բարակ թեր ու դէմ վիճարանութենէ յետոյ, պատասխանեցին թէ

«եկէք» : Հիւսպատոսները 1896 յունվար 11ին մասն 2էյ-
թուն, ուր դեռ պատերազմը այս ու այն կողմ սովո-
րական սաստկութեամբ կը շարունակուէր : Հաշտութեան
պայմաններէ մասին սկսան բանակցիլ յունվ. 13 թուին,
որ վերջացաւ պատուաւոր հաշտութեամբ նոյն ամսոյ
28ին :

ԺԴ-

ՊՍՏԵՐԱԶՄ ԻՆ ԵՏԵԻԱՆՔԸ

Ամբողջ պատերազմը տեւած էր 45 օր 110,000 հո-
գիէ բաղկացեալ հսկայական ուժի մը դէմ 6000 հայե-
րու ընդդիմադիր ուժով մը, թշնամւոյն 13 թնդանօ-
թին դէմ-որ 3800(*) ոււմը արձակած էր-հայեւը ունէին
2 թնդանօթ զօրանոցէն զբաւուած, այսու ամենայնիւ
թուրք բանակի թապուր ֆարիպիի վկայութեամբն

(*) Թշնամի բանակին հետ սաստիկ պատերազմը
1895 դեկտ. 6, չորեքշաբթի օրէն սկսելով մինչև 24
տեւեց. այդ միջոցին մէջ թշնամւոյն կողմանէ արձակ-
ւած ոււմբերուն թիւն է. —

Դեկտ.	ոււմբ	Դեկտ.	ոււմբ
6 դշ.	300	14-15-16 եշ. ուր. շ.	594
7-8-9 եշ. ուր. շր.	470	17-18 կիր. բշ.	438
10 կիր.	98	21 եշ. երեկ. առ	657
11 բշ.	395	22 ուր.	90
12 դշ.	482	23 շր.	298
13 դշ.	345	24 կիր.	223

դոււմար 1790

դոււմար 2010

Համագումար 3800 որոց 170ը չէ պայթուած

իսկ հաստատուած է որ բացի անկանոն զօրաց կորուստէն և ցուրտի պատճառաւ և թէ գնդակահար մնասուածներէ 32 վաշտ կանոնաւոր զօրք փճացած են : Ըստ դեղին տետրակի (էջ 84-85) 1895-96ի հաշւոյն , թշնամուոյն կորուստը 20,000 էր , 13,000ը կանոնաւոր զօրք , իսկ մնացեալ պաշը պօզուք : Բանակը կը բաղկանայ և զեր 50,000 զօրքէ , 20,000 կանոնաւոր և 30,000ը պաշը-պօզուք :

Սակայն մեր քաղած ճշգրիտ պատմութիւնը , թուրքական աղբիւրներէ , Թապուր-քեաթիպի , Մուստաֆա էֆէնտիի պատմածին նայելով բանակը կը բաղկանար 110,000 զինւոր , 40,000ը կանոնաւոր և 70,000ը պաշը-պօզուք (անկանոն , քիւրա , թուրք , և չէրքէզ խուժան) :

Գեղին տետրակին մէջ նշանակուած հաշուին և Մուստաֆա էֆէնտիին տուած հաշուին մէջ հակասութիւն կայ : — Մուստաֆա էֆէնտիին ըսածին նայելով , թշնամուոյն բանակը 25,600 մարդ կուսունցուցած է . մինչդեռ հայոց ուզլակի պատերազմին մէջ ունեցած կորուստն է 71 անձ , իսկ յետոյ թուրք զօրաց մէջ ինկած տարափոխիկ հիւանդութիւնն Հայոց մէջ ալ ճարակելով ընկի 2էյթուցիներէն 500 հոգի և գաղթական հայերէն ալ 3000 հոգւոյ չափ զո՛ւ տարաւ ամեն սեռէ ու հասակէ :

Այս համաճարակն յառաջ եկաւ գլխաւորապէս անթաղ մնացած դիակներու և ա՛նպին քանակութեամբ անսուզութեամբ ստակած անասնոց դարչանոտութեանէն : Հայոց հիւանդութեան պատճառ կրնայ համարուիլ նաև անլի (անաղի) հացի և կերակրոյ գործածութիւնը , վասն զի սակաւ քանակութեամբ դոնուած ալը պատերազմի ժամանակ սպառելով , 1000 տրամ աղը մինչև 150 դանկանի բարձրացած էր :

Այս առթիւ պէտք է յիշատակել Պալճեան, Կիւլ-վանէսեան, Բասիլոսեան, Մերկենեան, Չագըրեան, Անդրէասեան և այլ կարող տաւներու եղբայրսիրական և ընկերսիրական առատաձեռնութիւնը, զոր հանդէս բերին սքանչելի ազնուութեամբ, ինքնաբերաբար անկարողներու մէջ հաւասարապէս բաժնելով իրենց ունեցածը-նաց, աղ, մրգեղէն, վառօդ, կապար և այլն :

Պատմական ոսկեղարը կամ քրիստոնէական թուականներու առաջին օրերը վերադարձած էին կարծես, յուրում ամենայն ինչ հասարակաց էր և ոչ ոք իրեն կը վերապահէր բան մը՝ որպէս ուրոյն սեփականութիւն : Երջանիկ օրեր-արդիւնք անկեղծ սիրոյ ու ճշմարիտ եղբայրութեան : Անմոռանալի է մանաւանդ Պալճեանց մատուցած զո՛նդութիւնը, ըստ իրենց նախնական բարի սովորութեան, որով ամբողջ գէյթուցւոց երախտագիտութեանը արժանացած են, ինչպէս Թեճիբլիցւոց կըռււոյն, Խուրչիտ և Ազիզ բաշաներու պատերազմաց ատեն՝ այս անգամ ալ կարօտ հայերու պէտքերը հոգալէ զատ զօրանոցի մէջ գանուող հայ պատերազմիկներուն շարունակ մեջեօլ Բուճօ(*) , չամիչ, պաստեղ, սուճուղ, և այլն կը զրկէին :

Այս 45 օրեայ անեղ պատերազմին մէջ Րէմզի և Էտէմ բաշանները սուլթան Համիտ Բ.ի փափաքին համեմատ բոլոր Զէյթունցիները բնաջինջ կորսնցնելու ծրրագիրը եթէ չի յաջողեցան գործադրել, գէթ անոնց պարտէզներու և այգիներու ծառերը արմատախիլ ընելով ամայի անապատ մը դարձնելու մեծ քաջութիւնն ունեցան. մարդոց գլուխներու տեղ ծառոց բունները կտրելով իրենց գազանային կրից յազուրդ տալ կար-

(*) Մտով ու ձաւարով պատրաստուած կերակուր մ'է դնտաձեւ, զոր շատ կը սիրեն Զէյթունցիք :

ձեցին, գիւղեր և տւաններ-թուով 93-, նաեւ եկեղեցիներ ու վանքեր այրելով նուիրական պարտականութիւն մը կատարած համարեցին, և այդ է արդէն իրենց կոչումը :

Ո՛ր դարու մէջ ալ ապրի Մոնկոլը միշտ Մոնկոլ է, վայրենի և անտպայ, թշնամի քաղաքակրթեան, թշնամի յառաջդիմութեան, կը քանդեն, միշտ կը քանդեն՝ առանց երբէք շինելու, բուերու նման աւերակներու վրայ կուզեն իշխել Մոնկոլական ամեն վայրագութեանց խիատիպ պատիերը և ճշմարիտ մարմնացումն եղող սուլթանը չենք գիտէր ինչ մտքով յանկարծ հաշտուելու սրտում տուաւ այժմ, որուն իբրեւ միջնորդ՝ Պօլսոյ դեսպանատանց հրահանգովը Ձէյթուն եկան մեծ տէրութեանց Հալէպի հիւպատոսք, և Հայոց երեւելիները սրտնք յեղափոխականները ի ժողով գումարելով՝ յետ ընդերկար ըսնակցութեան՝ համաձայնութիւն գոյացուցին հետեալ պայմաններու վրայ :
«Բարդուղիմէոս վարդապետը լիազօր ներկայացուցիչ կարգուեցաւ Ձէյթունի Հայոց կողմանէ, որ իրեն խորհրդա՛յից առաւ պարոն Աղասին Ձէյթունի հանրութեան հաճութեամբ :

Փ Ե .

ՁԵՅԹՈՒՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Ձէյթունցիներն անպայման կերպով կը մերժեն յանձնել Օսմանեան կառավարութեան իրենց նորեկ պարագլուխները(*) :

(*) Հակառակ պարագային Ձէյթունցիները կը սպառնան շարունակել պատերազմը : Ձէյթունցիները այդ նըպատակով ցոյցեր արին արդէն :

2. Զէյթունի «նորեկ» վեց պարագլուխները պիտի ձգեն Օսմանեան հողը. Բ. Գուռը երաշխաւորութիւն կուտայ 6 սկետութիւններու Կ. Պօլսոյ ներկայացուցիչներուն, որ այդ «նորեկներուն» մեկնումը մինչեւ եւրոպա պիտի կատարուի ապահով ու անվնաս կերպով և հարկ եղած պատուով, Օսմանեան տէրութեան ծախսով :

3. Բանացող հիւպատոսներու միջոցաւ դեսպանները երաշխաւորութիւն կուտան 6 «նորեկ» պարագլուխներուն Յօդ. 2-ի ճշգրիտ գործադրութեանը, նոյն եղանակաւ՝ որպէս կը կատարուի եւրոպական հպատակներու և հիւպատոսներու նկատմամբ :

4. Կատարեալ և ամբողջական ներում ո՛չ միայն Զէյթունցիներուն, այլ և այն տեղ ապաստանած գիւղացիներուն, ճամբորդներուն և հայ հրոսակային խումբերուն :

5. Պիտի հատատուի մի քրիստոնեայ կառավարիչ, որ պիտի ընտրուի եւրոպական տէրութիւններու հաւանութեամբ.

6. Զէյթունի ոստիկանութիւնը, հարկահանները, ոստիկանները, զինւորները և կառավարական պաշտօնեաները պիտի ընտրուին և կազմուին նոյն խիսկ Զէյթունցիներէն :

7. Զէյթունցիները չը պիտի վճարեն յետամնաց տուրքերը (պագայէ)(*) և ինք տարի պայմանաժամով տուրք վճարելէ ազատ պիտի լինին :

8. Հաստատումն հարկերու համեմատական դրու-

(*) Զէյթուն ունէր իրրեւ պագըյէ ամեն տեսակ տուրքերէ զատ, ինչպէս, տասանորդական, զինւորական, կալուածական և այլն, նոյնպէս և երկրագործործական դրամատունէն (պանքայէն) մօտ 70,000 ոսկի փոխառութիւն ըրած էր :

Թեան իւրաքանչիւրի կարողութեան համեմատ :

9. Զէյթունցիներու կեանքը, ինչքը, պատիւը և կրօնական ազատութիւնը կ'ապահովուի և կ'երաշխաւորուի եւրոպական պետութիւններու կողմէն :

10. Զէյթուն ապաստանած բոլոր հայ գիւղացիներու, ինչպէս և Թիւրքիոյ այլ և այլ վայրերէն եկած և այնտեղ գումարուած բոլոր հայ խումբերու և անհատներու ապահով և անվնաս վերադարձը իրենց տեղերը պիտի կատարուի բանակցող հիւպատոսներու անմիջական հսկողութեան տակ :

11. Զէյթունցիներու ձեռքով զօրանոցէն գրաւուած պատերազմական զէնքերու (մայ թիւիներու և երկու թընդանօթի) յանձնուին Օսմանեան կառավարութեան՝ այն պայմանով սակայն, որ Զէյթունի չրջակայ գաւառներու ամեն թուրք և չերքէզ գիւղացիներէն նոյնպէս վերցուին նոյն օրինակ զէնքերը : Զէյթունցիներուն պիտի մնան իրենց սովորական զէնքերը :

12. Համաձայն Զէյթունցիներու մերժման՝ ասոնք չը պիտի վերաշինեն այրուած զօրանոցը. — այդ վերաշինութիւնը կը վերաբերի Օսմանեան կառավարութեան :

13. Օսմանեան բանակը պիտի ձգէ Զէյթունի գաւառակը և հեռանայ, միայն պիտի մնայ մի գունդ զինւոր, այդ գունդը որ և է իրաւունք չունի միջամտելու Զէյթունի բոլոր ներքին գործերուն և անոր խաղաղութեան պահպանման :

14. Եւրոպական բանակցող հիւպատոսները Զէյթունէն չը պիտի մեկնին մինչև ներկայ պայմանագրի տրամադրութիւններուն անթերի գործադրութիւնը (*) :

(*) 14 Յօդուածին համաձայն Զէյթունցիներու կողմէն պաշտօնական բանակցութիւնները պահանջ դրին նաև միջազգային երաշխաւորութեան պայմանի մը ար-

15. Եւրոպական պետութիւնները Մարաշի մէջ հիւպատոսարաններ պիտի հաստատեն. ասոնց պաշտօնը պիտի լինի հակել* Զէյթունի նոր բէժիմի պահպանութեանը, մշտական գործադրութեանը և կիրառութեանը(*) :

Տասն և հինգ յօդուածէ բաղկացեալ սոյն պայմանագիրը սուլթան Համիտ Բ. ի կողմանէ ընդունուած և պաշտօնապէս վաւերացուած է, սակայն մասամբ միայն գործադրուած է քրիստոնեայ տեղակալի մը հաստատմամբ, միւս տրամադրութեանց կիրառութիւնը դեռ կը յատկապէս միշտ յետաձգուելով թուրքական ծանօթ քաղաքականութեամբ :

Պատուարժան ընթերցողաց չմոռնանք յիշելու պարոն Աղասեանց զաղափարական ձգտումները, ասոնց վեցն ալ գրեթէ շատ թերի կողմեր ունէին, բայց և այնպէս սա առաւելութիւնն ալ չուրացուիր որ իբրև անձրուրաց՝ Հայ ազգին աղատութեան սիրոյն համար պատրաստուած զոհեր էին. գիւանագիտութեանց մէջ ալ վախճան արդիւնք ինքնին յայտնի եղած են այս պատմութեանց մէջ : Զէյթունցիք այս հիւրերը միշտ կը խրնամէին, չ'ըլլայ որ՝ մէկուն մազը պակսի, սա մտածմունքով որ զարիւր են — մենք մեռնինք ալ նէ՝ հոգ չէ՝ կ'ըսէին. անձունս ուրախացան որ անոնց մէկուն ալ քիթը չարխնեցաւ : Ի վերջոյ ալ այս վեց պարսնները եւ-

ճանագրութեան, Զէյթունի նոր բէժիմի պահպանման համար ընդդէմ ամէն անակնկալներու Օսմանեան քաղաքական և զինուորական իշխանութիւններու կողմէ :

(*) Ներկայ պայմանագրին բոլոր տրամադրութիւններու գորութիւնը կը տարածուի Զէյթուն քաղաքի և իր շրջակայ 100ի մօտ գիւղերու վրայ՝ ասոնց մէջ հաշուելով 10ի չափ թուրքաբնակ գիւղերն ևս հայ գիւղերու քանինները Անարունի և Իշ նահիէի կը պատկանին :

րոպա ուղեւորեցան շնորհիւ Ձէյթունցւոց յանդուգն
պնդումներին : Սոյն պատմութեանց մանրամասնութիւնք
հետեւեալները են :

Բանակցութեանց մէջ Էտիէմ բաշայի և հիւպատոս-
ներուն առաջին պահանջը այս վեց պարոնայքն էին,
որպէս զի Էսհեմին յանձնուին այն ալ Պօլոյ Սուլթա-
նին նուէր զրկէ, որ ուզածնուն պէս բզքտեն : Երբոր
Ձէյթունցիք այս անիրաւ կարդադրութիւնը լսեցին,
բոլորովին յուզուած, անմիջապէս ժողով գումարեցին
և որոշեցին այդ պահանջը բացաձակապէս մերժել. հա-
կառակ պարագային պատերազմը նորոգելու ու շարու-
նակելու պատրաստ էին : Հետեւապէս Փրնուզի վանա-
հայր Բարթուղիմէոս վարդապետը իրենց կողմէ լիազօր
ներկայացուցիչ կարգեցին հիւպատոսաց և Էսհեմի ժո-
ղովի նիստին մէջ բանակցութեանց հանդէպ մաքառե-
լու համար. ուստի հիւպատոսաց ժողովին բացման նախ
և առաջ կրկնեցին իրենց առաջարկը, այսինքն օտար
հիւրերու Էսհեմ բաշայի յանձնուիլը. անվեներ վարդա-
պետը բացազանչեց «ատիկա ոչ կարեմք» և սա ալ ա-
ւելցուց ըսելով որ՝ — միթէ կարելի է զարիւր մար-
դիկ թուրքի ձեռք յանձնել. չէ՞ք գիտեր թէ Ձէյթուն-
ցիք վեհանձն բնաւորութեան տէր մարդիկ են. ո՛չ թէ
մարդ, այլ հաւ մը անգամ թուրքի ձեռք չենք տար.
այդ ստրկութիւնը չենք ընդունիր և դուք դեռ պնդել
կը կամիք. միթէ՞ կ'ուզէք որ պատերազմը շարունա-
կելու նշան յայտարարեմ, ո՛չ թէ անոնք ձեզի կը յանձ-
նենք այլ իրբու հայ, իրբու Ձէյթունցի պէտք է որ ա-
նոնք մեզի հետ մէկտեւել բանակցութեան մասնակցին :
— Այս խօսքն իրայ քանի մը վայրկեան լռութիւն
տիրեց, տեսնա՛ թէ դժուարութեան բաղեցան. ուստի
հիւպատոսը բաշային հետ խորհրդակցելով՝ ամէնը մէկ

բերան հաւանութիւն տուին որ՝ Աղասեանք ալ իրրեւ
Զէյթունցի բանակցութեանց մասնակցին, (այս վերջին
խօսքը, որ ըրաւ վարդապետը, մեծ շնորհակալութեամբ
ողջունուեցաւ Զէյթունցւոց ժողովին կողմանէ, վասն զի
տեղեակ չէր այդ երկրորդ հարցի մասին. այլ վարդա-
պետը ինքն իրմէն յլացաւ այդ յանդմեզն խօսքը ու
քաջութեամբ արտասանեց) :

Զէյթունցիք անմիջապէս հանրագրութիւն ըրին և
6 սարոններու պետը Աղասին իրենց կողմանէ վարդա-
պետին խորհրդական կարգեցին, հիւպատոսաց և Էս-
հէմ բաշայի գումարման առջև՝ Զէյթունցւոց դատը
պաշտպանելու համար : Պայմանագրութեան ամէն յօդ-
ւածները լրանալէն վերջը Էտհէմ բաշա հիւպատոսնե-
րուն զիմեց և ըսաւ որ եթէ Զէյթունցիք այս 6 պա-
րոնները մեզի չյանձնեցին Ստամպոլ դրկելու համար,
գոնէ Նւրոպա դրկուին» : Հիւպատոսք բաշային խոս-
տացան այդ խնդիրը կարգադրել և զայն Զէյթունցւոց
առաջարկեցին. Զէյթունցիք ալ հաւանութիւն տուին
հետեւեալ պայմանաւ : — Նախ ասոնց անուշ հոգիները
մենք թուրք կառավարութեան չենք վստահիր, եթէ 6
տէրութեանց հիւպատոսք երաշխաւոր կ'ըլլաք սպահո-
վելու ասոնց ճամբորդութիւնը, առաջնորդելով զանոնք
հանգիստ և հանգարտ ձեր զաւազներով և թարգման-
ներով մինչև Մերսին և անկից Նւրոպիոյ շոգենաւը,
կը համակերպինք ձեր առաջարկին. — «սպա թէ ո՛չ
թուրքին վստահ չենք հա», պոռաց կտրիճ Հայր Սուր-
բը և միանգամայն հիւպատոսներէն դրաւոր երաշխա-
ւորութիւն պահանջեց ու անոնք ալ երաշխաւորագիրը
ստորագրելով յանձնեցին վարդապետին ու ամենայն
վստահութեամբ ճամբայ դրին սիրելի հիւրերը :

Ի վերջոյ վարդապետին և հիւպատոսաց միջև խել
մը զրոյցներ անցան՝ սապէս, հիւպատոսք վարդապետ-

տին հարցուցին թէ՛ «Զէյթունցիք ինչ խելքի՛ ծառայելով այս և օտար հիւրերուն համոզուեցան և տէրութեան դէմ ապստամբութիւն հռչակեցին»։ արի վարդապետը պատասխանեց. «Ո՛չ, այս հիւրերը յանցանք չունին, այլ մեր Զէյթունի ժողովուրդը նպատակ ունէր ապրտամբութեան դրօշակ բարձրացնելու, ես ալ ապստամբագետ, զզուած էինք թուրք կառավարութեան անարդար վարմունքներէն, այս անարդարութեանց որ մէկը թուեմ, բայց մին ըսեմ՝ ազով բաւականացէք։ Տարի մ'առաջ Շամցի Ղատը (դատաւոր) մը ունեցանք որ դայմագամի փոխանորդի ալ պաշտօն վարեց, այս անձը տէրութեան տուրքի համար աղքատի մը երեք էշը 50 դրուչի ծախեց Մարաշցի տաճիկներուն։ Այս անարդար վարմունքին դէմ բողոքեցինք, բայց ինքը սապէս պատասխանեց. — Ես դիտմամբ կ'ընեմ, որ խլրտում մը հանէք և մեր թաղաւորը զձեզ բնաջինջ ընէ»։ — Այս վերջին խօսքին վրայ հիւպատոսք լուին և խոփու նայլաճք մը ուղղեցին էտնէմ բաշային, նա ալ ամօթալի դիմօք հիւպատոսաց նայեցաւ. «Է՛հ, ինչ ընեն այս մարդիկ, դանակը սկիօրին հասեր է, միթէ իրսւունք չունին ապստամբելու», ըսին հիւպատոսք որուն վրայ էտնէմ բաշա գլխիկօր մնաց և իրենց կառավարութեան նզովք կը մրմուար։ Այսպէս փակուեցաւ այս հարցը։

Ոմանք ապսպրած էին Հայր Սուրբին որ պարագամին համեմատ հիւպատոսաց ժողովին մէջ բացորոշ յայտնէ իւր ապստամբութեան սլարագլուխ ըլլալը ինքն ալ խոստանալով որ միշտ պատրաստ է իւր ազգին սիրոյն համար զօհուելու։ Երբ պարագան եկաւ ամբողջովին կատարեց իւր խոստումը, ինչպէս «Հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց»։

ՀԻՆ ԳԱՂԹԱԿԱՔ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՄԷՋ ՀԵՏԵԻԵԱԼՆԵՐՆ ԵՆ

- 1 Տուն փայասցի
1 « Չաթցի (պօզօխ)
1 « Մաղնիսացի
3 « Կիւրխւնցի
1 « Տարէնտացի
4 « Թէյեկցի (Կեաւուր տաղ) այժմ
1 « Շիվիլիցի (Անտէրուն) Անտըռն
2 « Կապանցի « «
2 « Շամցի
1 « Պաղտասցի
1 « Մոսկուււացի
1 « Շաւպէնաէրեանք (Պարսկապտանցի)
1 « Պըզմըչէնցի (Խարբերդ)
1 « Ատանացի¹
1 « Հաճընցի
6 « Պօզօխցի
5 « Մարաչցի
1 « Ամրքցի (Անտիոքի կողմ)
1 « Տէրէցի (Մարաչու գետ)
24 « Լաղ թուրք (Տրապիզոն)
1 « Կեսարացի

—
60

Վերոյիշեալ գաղթականները ժամանակին Զէյթուն
եկող ազաստանողներ են, իբր ազատ երկիր: Ատենով
չատ տեղերէ մարդիկ եւր յանցանք մը գործէին, փո-
խանակ թիւրք բանտերու մէջ տանջուելու, կը վաղէին
Զէյթունի պաշտպանութեանը կազաստանէին:

ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ, ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ, ԵՆԻՏԻՒՆԻԱ ԵՒ
ՇՕՎՐՈՆԵԱՆ ԳԵՐԳԱՍՏԱՆՔ

Սուրենեան իշխանի գերդասանք

- 1 Սիւրէնյինք (Սուրէնեանք)
- 2 Սիթինք (Սէթեանք)
- 3 Բէսիլիսինք (Բասիլոսեանք)
- 4 Կէյկոնք (Կէյիկեանք) (Գէորգեանք)
- 5 Մըխսը Վարդըվրինք (Մահաթի Վարդեվարեանք)
- 6 Աղսպաշինք (Աղսպաշեանք)
- 7 Թուսիկոնք (Թոսիկեանք)

Սաղուպեան իշխանի գերդասանք

- 4 Խեչիրինք (Խաչերեանք)
- 2 Տէր Սահակինք (Տ. Սահակեանք)
- 3 Թիւրխսինք (Թորոսեանք)
- 4 Սըրըբսինք (Սերովբեանք)
- 5 Կարապիտինք (Կարապետեանք)
- 6 Ասպըժատուրինք (Աստուածատուրեանք)
- 7 Մնացակնինք (Մնացականեանք)

Նիսիսիւնեա իշխանի գերդասանք

- 1 Ասատուրինք (Աստուածատուրեանք)
- 2 Աւետիսինք (Աւետիսեանք)
- 3 Փէնիւս փէշինք (Փանոս փաշայեանք)
- 4 Նշանինք (Նշանեանք)
- 5 Փիրչինք (Քրիշեանք)
- 9 Մըխսը Փէնիւսինք (Մահաթի Փանոսեանք)
- 7 Մարկուսինք (Մարկոսեանք) (այժմուս Նազարէթ իշխանը Մարկոս աղայի որդին է և Պապիկ բաշայի եղբայրը) :

Շովրոնեան իշխանի գերդասանք

- 1 Սարգըսինք (Սարգիսեանք)
- 2 Պուտուսինք (Պոտոսեանք)
- 3 Չափառինք (Չափառեանք)
- 3 Հարապիտինք (Հայրապետեանք)

ՅՈՒՑԱԿ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՄԲՈՂՁ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՈՒ
ԵՒ ԴԷՊՔԵՐՈՒ

	1780—1895	ԹՈՒԱԿԱՆ
բիւ		պատերազմ. դեպք
1	Էօմեր Բաւա	1780
2	Ալի Բաւա	1782
3	Քալենէր բաւա	1808
4	Զափան օղլու Մեհմէտ բաւա	1810
5	Քեօուք բաւա	1829
6	Պայազիս օղլու Սիւլէյման բաւա ներքին խոնավորին	1831
7	Իպրահիմ ուշաղիներու շարքը եւ Սիւ- լէյման բաւա	1832
8	Մարաշի պէրու գերութիւնը եւ Թօսուն բա.	1835
9	Մարաշի իշխան Թոփալեանի սպանումը. Իպրահիմ բաւա եւ Տէլի Քեօիօ	1836
10	Աղնա Տաղի պատերազմը	1840
19	Խասկիի պահանջումը	1841
12	Թենիրլեցւոց կոնըր եւ Նիւսիւն բաւա	1842
13	Զէյթունցւոց՝ բենիրլիցիներու հետ բեւա- մութիւնը եւ հինգ տարի տարունակ եղած պատերազմը	1850
14	Ալպուսանցի Հան աղա	1842
15	Թոփալ Սաօ	1847
16	Հայրաները եւ Աթօլուղի կոնըր	1847
17	Ավարներու հետ պատերազմիլ Կոկիսոնի Զինչին պողազը (հաննի բերդի կիր- նը) բռնած տղը	1848
18	Պայազիս օղլու Ահմէտ բաւա	1853
19	Խուրէիս բաւա	1860

Թիւ	պատերազմ. դեպք	
20	14 Քերականցի թիւրքերու սպանումը	1862
21	Ազիզ բաւա	1862
22	Պայազիս օղլու Անմէս բաւա	1862
23	Պոյամեանի սպանումը	1863
24	Տալուսու Նիազի էֆենտի միակամի գայմագամը	1875
25	Վեզիր օղլու հանի Մամբէկ եւ Եայն օղլու	1878
26	Պապիկ բաւա, փոյրաղ Ալի	1878
27	7 Բաւա Նիկողայոս Եպո. Չաբեան պապիկ բաւա եւ Նոյսուսեան Փանոս	1878
28	Պապիկ բաւա եւ բանսարկեալք	1878
29	250 Չեբեգներու շարքը	1879
30	Տէտ բաւա եւ Արեգիկներ	1884
31	Քայախ Փանոս	1886
32	Սալէն բաւա	(*) 1890
33	Տերօրական գործողութիւնք Արեգիկն գիւ- ղացիներէն	1895
34	Թիւրք հազարապետի եւ հարիւրապետի Յրնուզցիներէն սպանութիւք	1895
35	Բերտիզ Չայի պատերազմ	1895
36	Զօրանցի գրաւումը	1895
37	Չալալ Էիսարցլոց անձնատուութիւնը	1895
38	Անթոքնու գրաւումը Բարթուղիմէոս վարդապետի ձեռամբ	1895
39	Նէնինէ գալէի բլուրին կռիւք	1895
40	Կապանի վրայ յարձակում	1895
41	Նեզիսլիի պատերազմը եւ Քեմալի բաւա	1895
42	Սանգոխի կռիւք	1895
43	Թիւրք գերեաց սպանումը կանանց ձեռ.	1895
44	Զօրանցի այրումը	1895

Թիւ	պատերազմ. դեպք
45	Վանիին ումբակոծումը, Եկնիսիւնեա Եղ- 1895 իայի յարձակումը քիւրք բանակին վրայ 1895
46	Հայ եւ քիւրք թնդանօթածիզները 1895
47	Ալի պեյի բանակին խորհակումը եւլն. 1895 եւ Էսնեմ բաւայի գալուստը(*) 1895

Թիւ 13ի մեջ ցուցուած Զեյթունցիներուն եւ Թե-
նիւրլիցիներու հնգամեայ պատերազմը, 10 կանոնաւոր
բախումներով 10 զաւ պատերազմ ընդունած է :

Համագումարն է 41 պատերազմ եւ 16 դեպք :

Վ. Ե Ր Չ